कलकत्त्यातील चमत्कार

मनुबहेन गांधी

अनुवाद

ब्रिजमोहन हेडा

शांती पथकातील शाळेतील मुलामुलींना वाचवण्याचा प्रयत्नात

सप्टेंबर तीनला १९४७ ला प्राणार्पण करणारे

हुतात्मा स्मृतीश बॅनर्जी

यांना सादर समर्पित

प्रकाशकाचे निवेदन

मनुबहेन गांधी पू. गांधीजींच्या कार्यात १९४५ च्या डिसेंबरपासून सहभागी झाल्या होत्या. तेव्हापासून त्या अखेरपर्यंत - इतके की ३० जानेवारी १९४८ पर्यंत गांधीजींबरोबर राहत होत्या. या संपूर्ण काळाला आपल्या राष्ट्राच्या तसेच गांधीजींच्या जीवनात किती महत्त्व आहे याचे वर्णन करण्याची आवश्यकता नाही. या काळात किती तरी वेळा मनुबहेन एकट्याच गांधीजींबरोबर होत्या. त्यांनी या काळाची रोजनिशी ठेवली आहे. त्यांच्या शिक्षणाचा एक भाग म्हणून गांधीजी त्यांना ती दररोज लिहायला लावत होते आणि गांधीजी त्या खाली सही करायचे. अशा प्रकारे ही रोजनिशी त्या काळातील गांधीजींच्या कामकाजाची, दिनचर्येची आणि आत्ममंथनाची आगळीवेगळी नोद असलेला दस्तावेज झाली आहे. हिच्यातील किती तरी भाग फुटकळ स्वरूपात प्रसंगोपात प्रकाशित झाला आहे. त्यांचे 'बापू माझी आई' हे लहानसे पुस्तकसुद्धा प्रकाशित झाले आहे. या दुसऱ्या पुस्तकात १ ऑगस्ट १९४७ ते ७ सप्टेंबर १९४७ च्या डायरीमधील भाग आला आहे.

डायरीमधील ही पाने क्रमशः 'शिक्षण अने साहित्य' या मसिकातून प्रकाशित झाली होती. त्यांचे पुस्तकाच्या रूपात संकलन करताना डायरीच्या या पानांचे प्रकरणवार विभाजनही करण्यात आले. दिल्लीहून गांधीजी काश्मीरमार्गे कलकत्त्याला गेले होते. तिथून त्यांना परत नोआखालीला जायचे होते. यामुळे ते तिथे जाण्याकरिता काश्मीरमार्गे निघाले. इथून या पुस्तकाच्या वृत्तांताची सुरुवात होते. कलकत्त्याला गेल्यानंतर तेथील परिस्थिती पाहून त्यांना तिथेच थांबावे लागले. नोआखालीला जाणे रद्द झाले. ईश्वराचा मार्ग काही वेगळाच असतो. पूर्वेला जाण्याऐवजी पश्चिम पंजाबमध्ये जाण्याच्या तयारीत असलेले गांधीजी कलकत्त्याहून ९ सप्टेंबरला निघाले आणि दिल्लीला पोहोचले. तिथे गेल्यानंतर पंजाबमध्ये जाण्याचे राहूनच गेले आणि ३० जानेवारीपर्यंत दिल्लीत ते जे राहिले ते राहिले. दिल्लीतील या मुक्कामाची डायरी

आता किती तरी दिवसांपासून 'शिक्षण अने साहित्य'मध्ये येत आहे. डायरीची ही पानेसुद्धा पुस्तकरुपाने प्रकाशित करण्याचा विचार आहे. हिंदुस्थान आणि पाकिस्तानचे भवितव्य सांप्रदायिक ऐक्य आणि मैत्री यांच्यावर आधारित आहे. इच्छा असेल तर यांच्यामुळे सोन्यासारख्या दिवसांचे दर्शन होऊ शकेल. दोन देशांमधील सुखशांती आणि समृद्धीची चाबी कशा प्रकारे मिळवायची याचा मंत्र या डायऱ्या शिकवतात. गांधीजींच्या जीवनयात्रेचे वर्णन या डायऱ्यांमध्ये आहे. ते चिरंतन काळ मननीय राहील अशा आशेसह हे पुस्तकरूपाने प्रकाशित करत आहे.

३ सप्टेंबर १९५१

अनुवादकाचे प्रास्ताविक

महात्मा गांधी संकलित साहित्यच्या खंडांचा अनुवाद करत असताना अनेक पत्रे मनुबहेन गांधी यांच्या पुस्तकातून उद्धृत केली असल्याचे आढळायचे. यामुळे हे काम आटोपले की मनूबहेन गांधींनी लिहिलेल्या 'बिहार पछी दिल्ली' या पुस्तकाचा अनुवाद करावा असा विचार मनात आला होता. आणि संकलित महात्मा गांधीच्या ७१ ते ९८खंडांचा अनुवाद पूर्ण झाल्यानंतर हा विचार मुंबई सर्वोदयचे श्री तुलसीदासजी सोमैय्या यांना कळवला. त्यांनी मला लगेच मनूबहेन गांधीजी नऊ पुस्तके पाठवून दिली.

वास्तवात गुजरातीचे ज्ञान मला नसल्यासारखेच आहे. परंतु श्री योगेद्र जानीजी यांच्या सहकार्याच्या बळावर या कामात हात घातला. त्यांना मी वेळोवेळी माझ्या अडचणी विचारत असे आणि तेही मुळीच कंटाळा न करता माझ्या अडचणी दूर करायचे. परंतु मित्र म्हटले की आभार तरी कसे मानायचे?

मनुबहेननी स्वतःला स्वतः अनुभवलेल्या, केलेल्या आणि पाहिलेल्या गोष्टींपर्यंतच सीमीत ठेवले असल्याचे हा अनुवाद करत असताना माझ्या लक्षात आले. तसेच त्यांनी लिहिलेल्या दैनंदिनीतील घटनांचे वा चर्चेचे वर्णन त्या दिवसाच्या आठवणींवर आधारलेले होते. यामुळे गांधीजींच्या वागण्याबोलण्याचा, कार्यपद्धतीचा, त्यांच्या विभुतीमत्वाचा परिचय होतो हे खरे. परंतु यामुळेच गांधीजींच्या या काळातील प्रार्थनाप्रवचनांचा केवळ सारच दिलेला असल्याचे अनेक ठिकाणी मला जाणवले. यामुळे या कालखडातील प्रार्थनाप्रवचने आणि कलकत्त्यातील दंगलींशी संबंधित काही साहित्य मी महात्मा गांधी संकलित साहित्यमधून घेतले आहे आणि ते पुरवणी म्हणून दुसऱ्या भागात जोडले आहे. आशा आहे हा कालखंड समजून घेत असताना वाचकांना याची मदत होईल.

- ब्रिजमोहन हेडा

San Jose, CA, USA

brijmohanheda@gmail.com

अनुक्रमणिका

प्रकाशकाचे निवेदन

अनुवादकाचे प्रास्ताविक

१. काश्मीर यात्रा

२. काश्मीर ते कलकत्ता

३. पहिला चमत्कार

४. 'हिंदू-मुसलमान भाऊभाऊ'

५. शांतता सप्ताह

६. वादळाचा चमत्कार

७. वादळाची सुरुवात

८. उपवास 1

९. उपवास 2

१०. कलकत्यातील चमत्कार

११. कलकत्ता सोडले

परिशिष्टे

१. काश्मीर यात्रा

शुक्रवार, १ ऑगस्ट १९४७

३.४५ वाजता प्रार्थना. प्रार्थनेनंतर बापूजींनी थोडेसे लिहिले आणि ५.१५ वाजता आम्ही श्रीनगरहून रावळपिंडीकरिता मोटारीतून रवाना झालो. रस्ता हिरवळीने पूर्ण भरलेला होता. गरमीची तर नावनिशाणीही नाही. दुतर्फा असलेल्या मोठाल्या झाडांमधून मोटर जाते आहे. बापू काश्मीरला पहिल्यांदाच जात होते. आणि रस्त्याला इतकी काही गोलगोल वळणे होती की वाहकाला गाडी फार काळजीपूर्वक चालवावी लागत होती. आता उंचावरून गाडी चढते आहे तर आता उतारावरन खाली उतरते आहे. आणि बापूंच्या स्वागताची तयारी न केल्यामुळे जणू काय सर्व झाडे हिरवीगार झाली आहेत. जसजशी बापूंची गाडी पुढे जात होती तसतशी झाडे आपल्या पानांच्या हालचालीच्या संगिताने त्यांचे स्वागत करत आहेत असे वाटले. बारा वाजता रामपूर म्हणून एक गाव आहे तिथे थोडा वेळ मोटर थांबवली. इथेच आंघोळ वगैरे करून बापूजींनी थोडी फळे खाल्ली आणि आम्ही सर्व जेवलो. एक वाजता रामपूरहून निघालो.

रामपूरहून श्रीनगरचा रस्ता हाच खरा निसर्ग आहे. पहाडांवर मोटर चढते आणि उतरते. बापूजीसुद्धा लिहिणेवाचणे सर्व सोडून निसर्ग न्याहाळत होते. या महापुरुषाच्या मोटारीचे स्वागत करण्याकरिता गावांमधील गावकरी दर्शनार्थ गर्दी करून येत होते. अनेक ठिकाणी त्यांनी मोटर थांबवली. ज्याला चक्कर येते त्याने जर वरून खाली पाहिले तर त्याची काय अवस्था होईल हे सांगवत नाही. खाली जणू गालीचा अंथरलेला असावा इतके हिरवेगार गवत. त्यात पहाडी गायी चरत होत्या. काश्मीरमधील सुंदर पहाडी स्त्रिया आणि लहान लहान सुंदर मुले शेतांमध्ये काम करत होती. मोटारीमधून त्यांना पाहिले की इर्षा व्हायची. त्यांच्या झोपड्यासुद्धा या हिरव्यागार गालिच्यात होत्या. एरव्ही आपण हजार-दोन हजारचा गालिचा घेतो आणि तो खोलीत अंथरून समाधान मानतो. निसर्गाने उदार हस्ते पखरण तर काश्मीरवरच केली आहे.

ढगसुद्धा अशीच धावपळ करत होते. बापूजींना आता हे ढग पकडतात की काय असे वाटत होते. असे सुंदर दृश्य पाहत आम्ही बरोबर साडेचार वाजता श्रीनगरच्या प्रांगणात पोहोचलो. तिथे तर असीम गर्दी होती. 'शेख अब्दुल्ला जिंदाबाद', 'गांधीजी जिंदाबाद' अशा घोषणा होत होत्या. वस्तीत जरी मुसलमान बरेच जास्त होते तरी त्यांच्यात कोण हिंदू आहे आणि कोण मुसलमान आहे हे लक्षातच येऊ शकत नव्हते. काळे झेंडे घेऊन 'पाकिस्तान जिंदाबाद; म्हणणारे लोकही थोडेसे होते. पण ते थोडेसेच असल्याचे त्यांच्या आवाजावरून स्पष्टपणे दिसून पडत होते.

बेगम अब्दुल्ला शहरापासून तीन मैल दूर होत्या. त्या आल्या आणि बापूंच्या मोटारीत बसल्या. त्या वेळी शेख साहेब तर तुरुंगात होते. परंतु त्यांच्यातर्फे सर्व काही बेगमसाहिबाच सांभाळत होत्या. बेगमसाहिबा अतिशय विद्वान आणि मायाळू आहेत. बापू त्यांच्याशी माझ्या आणि आभाबहेनच्या आजाराबद्दल बोलले आणि म्हणाले, "तुम्ही या दोन्ही मूर्ख पोरींना दत्तक घ्या आणि चांगल्या करून पाठवा. यांना तुम्हाला सोपवण्याकरिताच आलो आहे." बेगमसाहिबांनीसुद्धा आम्हांला सख्ख्या मुलींप्रमाणेच ठेवले आणि तसेच आमच्यावर त्या प्रेमही करत होत्या.

श्रीनगरमध्ये आमचा मुक्काम श्री किशोरिलाल शेठी यांच्याकडे होता. परंतु घर असे होते की चोहोकडून लोक आत येऊ शकत होते आणि बापूंना त्रास देत होते. बिचाऱ्यांच्या वर्षोंपासून जुन्या बागेची बापूंच्या आगमनामुळे पूर्णपणे नासधूस करण्यात आली होती.. फार मोठे घर, अंगण. परंतु बापूजींच्या आगमनामुळे पूर्ण इमारत जणू काय लहानशीच आहे असे वाटत होते. खूप गर्दी झाली होती. बापूजीसुद्धा दिवसभराच्या प्रवासामुळे थकून गेले होते.

बापूंना शांतता लाभावी म्हणून बेगमसाहिबा त्यांना रात्री बाहेर फिरायला घेऊन गेल्या. काश्मीरमध्ये गिलगिट आल्यामुळे संपूर्ण शहरात प्रकाश होता. एका पहाडावर शंकराचार्यांचे मंदिर आणि बोटहाऊस दिसले. मंदिर पहाडावर असल्यामुळे तिथे मंद दिवा मिणमिणताना दिसत होता. तो मंदपणे प्रकाशत होता. काळोख्या रात्री हे दृश्य फारच रमणीय वाटत होते.

रात्री १० वाजता घरी परतलो. अशा प्रकारे बापूजींची पहिली ऑगस्ट तर प्रवासात आणि मोटीरीतच गेली. मोटारीत जे लिहिले आणि वाचले तेवढेच काम झाले. त्या दिवशी बापूजींची कोणत्याही विशेष लोकांची भेट होऊ शकली नाही. आणि गर्दीत जे भेटले त्यांची नावे मला आठवत नाहीत. आज दिवसभरात आहार म्हणून केवळ फळेच घेतली होती.

शनिवार, २ ऑगस्ट १९४७

बापूजी साडेतीन वाजता हाततोंड धुऊन प्रार्थनेकरिता उठले. थोडेसे लिहून घ्यायचे काम ते करत नाहीत तोच लोकांची वर्दळ सुरू झाली. सर्वांना समजावून सायकाळच्या प्रार्थनासभेत येण्याकरिता सांगितले. बापूजी फिरायला बाहेर गेले नाही. मोहल्ल्यातच फिरले. फिरता फिरता मला आणि आभाबहेनला म्हणाले, “तुम्ही दोघीही इथेच थांबला तर मला फार आनंद होईल. आणि मग सुशीलाबहेनलासुद्धा मी थांबायला सांगेन.” आम्ही दोघीही म्हणालो, “बापूजी, आम्हाला थांबायचे नाही! जिथे तुम्ही तिथे आम्ही.” आभाबहेनला फार आग्रह केला नाही, परंतु माझ्याकरिता डॉक्टरांनी बापूंवर बरेच दडपण आणले. मलासुद्धा या गोष्टीचा फार कंटाळा आला होता. परंतु बापूजींकडे लोकांचे इतके काही येणेजाणे होते की त्यांच्याशी बोलायलासुद्धा वेळ मिळाला नाही. शेवटी रोजप्रमाणे रात्री बापूजींनी मला विचारले, “आज तुला कसे आहे?” मी म्हणाले, “ताप नाही. परंतु डॉक्टर लोक इथेच राहण्याकरिता माझ्यावर दडपण आणून मला ताप आणतील. मला मात्र तुमच्याशिवाय राहायचे नाही. मला कधीही दूर ठेवणार नाही असे तुम्हीच मला सांगितले आहे ना? मग तुम्ही डॉक्टरांना का सांगत नाही की हिच्या इच्छेविरुद्ध मला हिला माझ्यापासून दूर ठेवायची इच्छा नाही? उलट तुला हवे तसे कर असे तुम्ही मला सांगता. आणि या पोरीची समजूत घाला असे डॉक्टरला कसे सांगता?” माझा हा राग पाहून बापूजी हसले आणि म्हणाले, “ही तर मी तुझी परीक्षा पाहत होतो.” आणि शेवटी म्हणाले, “मला तुम्हा पोरींच्या इच्छेविरुद्ध काहीही करायचे नाही.” ज्या वेळी कडक कडक राहायचे त्या वेळी मी कडक राहीन. पण या वेळी तुम्हा मुलींशी मी कठोर होणार नाही.

अशा प्रकारे गोष्टी करण्याकरिता फिरत असताना आम्हाला चांगला वेळ मिळाला. फिरून आल्यानंतर मालीश, आंघोळ. ९ वाजता पंडित काक भेटायला आले. ही भेट जवळपास एक तास चालली.

बापूजींनी जेवणात तर प्रामुख्याने फळेच घेतली. इथे 'बबुगोशा'नावाचे जामफळासारखे एक फळ आहे. ते खूप गोड आणि पाचक आहे. सफरचंदसुद्धा मोठे आणि लालबुंद. शिवाय कच्चे बदाम, अखरोट, पिस्ता. ते कितीही खाल्ले तरी तृप्ती होत नव्हती आणि सर्व खाणेही होऊ शकत नव्हते. बागेमधून ताजी ताजी फळे तोडून घेत होतो. बापूजी म्हणत होते, "अशा नैसर्गिक गोष्टीं असताना जे मूर्ख असतील तेच स्वयंपाकाची झंझट करतील आणि भाज्या वगैरेंमध्ये विविध प्रकारचे मसाले वगैरे टाकून प्रकृतीला हानी पोहोचवतील. अशा प्रकारे स्वयंपाक करून ते वेळही गमावतात. निसर्गाने आपल्याला किती सुंदर फळे दिली आहेत!"

श्रीनगर पाहायला या असे बापूजी आम्हांला म्हणाले. ते म्हणाले, "असे तर आतापर्यंत मी तुम्हांला अनेक शहरांमध्ये घेऊन गेलो आहे. परंतु कधीही कोणतेही गाव वा शहर पाहायला या असे मी म्हणालो नाही. परंतु श्रीनगरसारखे गाव जर मी तुम्हांला पाहायला सांगितले नाही तर माझ्याकडून पाप होईल. मी तर पाहायला जाईनच, पण माझ्याऐवजी आता तुम्ही पाहायला जा."

यामुळे खानसाहेबांचा मुलगा वलीभाईसोबत मी आणि आभाबहेन श्रीनगर पाहायला गेलो. तेथील कारागिरी, निसर्ग वगैरे सर्व पाहिले. अशिक्षित माणसे आणि अगदी लहानलहान मुले स्वस्थ बसली नव्हती. कोणते ना कोणते काम करत राहायचीच. कोणी रेशमाच्या किड्यांचे पालनपोषण करायचे तर कोणी अखरोटच्या लाकडावर कोरीव काम करून पेटी, थाळी, टेबल, खुर्ची असे वेगवेगळ्या प्रकारचे फर्निचर तयार करत असायचे. यामुळे त्यांचे शरीरसुद्धा काटक आणि सुडौल राहत असते. रक्त निघेल इतके गुलाबी गाल. शिवाय हसतमुख आणि समाजशील. परंतु इतक्यात फॅशनवाले लोक तिथे जाऊन त्यांना बिघडवत आहेत. ज्याला पाहावे तो लिपस्टिक लावलेला. काटकुळी शरीरयष्टी. गाल लाल होत नाहीत म्हणून गालाला कृत्रिम

पावडरीने लाल केलेले गाल. इतक्या या रम्य वातावरणात या गोष्टी हिडीस वाटत होत्या आणि आपण शहरी लोक थंड हवा खाण्याच्या निमित्ताने बाहेरून तिथे जोतो आणि या बिचाऱ्या साध्याभोळ्या लोकांना बिघडवतो याचे दुःख होत होते. यावर बापूजीसुद्धा म्हणाले की "पश्चिमेकडून आपण जे घ्यायला पाहिजे ते न घेता जे घ्यायला नको ते आयांनी दिलेल्या बाळकडूप्रमाणे हट्टाने स्वीकारतो आहे आणि लोकांनाही आपण बिघडवून राहिलो आहो. हे पाप लहान नाही."

बापूजींना आज भेटायला आलेल्या लोकांमध्ये पंडित काक, नॅशनल कॉन्फरन्सचे कार्यकर्ते, हिंदू नवजवान संघाचे लोक आणि विद्यार्थी संघाचे (स्टुडंट्स फेडरेशन) लोक इत्यादींचा समावेश होता. बापूजींनी सर्वांना एकच सल्ला दिला - "अतर्बाह्य शुद्ध व्हा, शुद्ध राहा. आणि तुम्ही जर या निसर्गाला अनुकूल होईल असे जीवन घडवाल तर तुम्ही यशस्वी व्हाल." चार वाजता बापू शाही चष्मा राजगुरूंना भेटायला गेले. तिथून पाच वाजता परतले.

आज जाहीर प्रार्थना करायची परवानगी मिळालेली असल्यामुळे जाहीर प्रार्थना झाली. आतापर्यंत जाहीर प्रार्थना करण्याची परवानगी नव्हती. नंतर जवाहरलालजींची सासू, कर्नल चोपडा इत्यादी सर्व भेटून गेले. अशा प्रकारे संपूर्ण दिवस भेटीगाठीत गेला. साडेदहा वाजता बापूजी झोपायला गेले.

श्रीनगर, ३ ऑगस्ट १९४७

बापूजी साडेतीन वाजता प्रार्थनेकरिता उठले. तोंडवगैरे धुऊन प्रार्थना केली. प्रार्थनेनंतर 'हरिजन'करिताचा लेख पूर्ण केला. ८ अंस फळांचा रस घेतला आणि नंतर फिरायला जाण्याकरिता ते बाहेर पडले. फिरून आल्यानंतर आंघोळ वगैरे आटोपून बापूजी मोकळे झाले. तोच पंडित काक आले. त्यांच्याबरोबर जवळपास एक तास गोष्टी झाल्या. ते गेल्यानंतर बापूजी अर्धा तास आडवे झाले. झोप आली नाही, परंतु पडल्या पडल्याच लिहिले. ११ वाजता नॅशनल

कॉन्फरन्सचे कार्यकर्ते आले. त्यांच्याबरोबर कताई करता करता गोष्टी केल्या. त्यांनी ठामपणे सांगितले की आम्हांला तर संघराज्यातच यायचे आहे आणि शेखसाहेबांना सोडवायचे आहे. बापूजी म्हणाले, “तुम्ही तुमच्या निश्चयाला धरून राहाल तर ईश्वर तुम्हांला मदत करील.” या संपूर्ण मुलाखतीचा सार हाच होता. १२ वाजता बापूजी महाराजांना भेटायला गेले. तिथून १.३० वाजता परत आले. आल्यानंतर पोटावर माती घेतली. बेगमसाहिबांबरोबर गोष्टी करता करता अर्धा तास डोळा लागला. तीन वाजता नॅशनल कॉन्फरन्सच्या कार्यालयात गेले. परंतु तिथे इतकी काही गर्दी होती की तिथे बापूजी दोनतीन मिनिट उभे राहिले आणि मग त्यांना परतावे लागले. पाच वाजता प्रार्थना झाली. प्रार्थनेनंतर बापूजी पंडित स्त्रियांच्या सभेत गेले. त्या वेळी त्यांनी मौन घेतलेले होते. सोमवारचे मौन बापूजींनी रविवारी सायंकाळीच सुरू केले होते. भगिनींच्या सभेत फार कोलाहल होता. तिथे बापूजींना कानात बोटे घालून कान बंद करावे लागले. स्त्रीसमाजाने बापूजींना ‘हरिजन’ निधीकरिता ५०१ रुपये दिले. तिथून आठ वाजता बापूजी परतले. थोडा वेळ फिरून आज लवकर झोपले - साडेनऊ वाजता.

श्रीनगर, ४ ऑगस्ट १९४७

साडेतीन वाजता प्रार्थना. पाच वाजता श्रीनगर सोडायचे असल्यामुळे प्रार्थनेनंतर सामानाच्या बांधाबांधीच्या भानगडीत आम्ही पडलो. असे असले तरी प्रार्थनेनंतर बापूजींना निरोप देण्यासाठी लवकरच लोकांची रीघ लागली. पाच वाजता आम्ही रवाना झालो. रस्त्यात झेलम नदीचे उगमस्थान असलेला झरा वेरीनाग येथे पाहिला. ते दृश्य रमणीय आणि भव्य आहे. इथे लहानसे शिवालय आहे. अनंतनागमध्ये हिंदू-मुसलमान खांद्यालाखांदा लावून उभे होते. हे दृश्य पाहून बापूच्या चेहऱ्यावर मंद स्मित झळकत होते. १२ वाजता आम्हांला बीजाव्यारा येथे थांबवण्यात आले. तिथे बापूजींनी आंघोळ केली, दूध घेतले. बापूजींना खूपच सर्दी झाली आहे. तिथे थोडा वेळ आरामसुद्धा केला. आणि २ वाजता आम्ही जम्मूला जाण्याकरिता निघालो.

रावळपिंडीपासून श्रीनगरपर्यंतचा रस्ता जितका सुंदर आहे त्यापेक्षाही श्रीनगरपासून जम्मूपर्यंतचा रस्ता जास्त सुंदर आहे. तिथे चिनाब नदी खळखळ करत वाहत असते. तिलाही आज पूर आलेला होता. आणि जिथून नदी ओलांडून बापूंची गाडी पुढे जाणार होती. तिथेसुद्धा ती आनंदाने उचंबळून बेफाम होऊन वाहत होती. जणू काय या महापुरुषाला केव्हा परत पाहता येईल असे तिला वाटत होते ! रस्तासुद्धा वाकडातिकडा सर्पाकार होता.

बरोबर साडे चार वाजता आम्ही जम्मूला पोहोचलो. मानवी महासागरातून मुक्कामावर पोहोचायला अर्धा तास लागला. घरी पोहोचल्यानंतर बापूजींनी आंघोळ केली, कताई केली. जोराच्या सर्दीमुळे बापूजींचे डोके दुखत होते. तरीही कताई केली आणि सात वाजता प्रार्थनासभेत जाण्याकरिता उठले. "बापूजी, गर्दी पुष्कळ आहे, तुम्ही मोटारीने जा" असा आग्रह अनेकांनी केला. बापूजी म्हणाले, "इतक्या गर्दीतून चालत गेल्यानेच माझे रक्षण होईल. परंतु माझे पूर्ण रक्षण तर माझ्या भगिनीच करू शकतात." जाण्याच्या रस्त्यावर दोन्ही बाजूने भगिनी ओळीने उभ्या होत्या. भगिनी जर समोर असल्या तर प्रणाम करायला पुढे येऊन लोक गर्दी करणार नाहीत असे वाटल्यामुळे त्या ओळीत उभ्या होत्या. बापूजी म्हणाले, अशा प्रकारे भगिनींनी मला अनेक ठिकाणी वाचवले आहे."

अशा प्रकारे भगिनी ओळीत उभ्या असल्यामुळे बापूजी चांगल्या प्रकारे जरी नाही तरी बरेचसे वेळेवर प्रार्थनासभेच्या ठिकाणी पोहोचू शकले.

प्रार्थनेत बापूजींचे मौन सुटले परंतु लाऊडस्पिकर बिघडला. यामुळे आम्ही रामधून करूनच परतलो.

साडेसात वाजता बापूजी, आभाबहेन आणि मी असे आम्ही तिघे फिरत होते. आम्हा दोघींना बापूजी म्हणाले, "अखेरीस ते तुम्हांला थांबवू शकले नाही ना? परंतु आता जर तुम्ही तुमच्या प्रकृतीची काळजी घेणे शिकला नाही तर काय अर्थ आहे?" मी आणि आभाबहेन

म्हणालो, “बापूजी, आम्ही जर प्रकृतीविषयी बेफिकीर राहिलो तर आम्ही स्वतःच तुमच्यापासून सुटी घेऊ. परंतु आम्हांला इथे राहायचे नाही. तुम्ही नोआखालीत जाल आणि आम्हांला हवा खायला इथे ठेवाल, अशी हवा आम्हाला नको आहे.”

बापूजी १० वाजता झोपले. झिमझिम पाऊस सुरू होता.

मंगळवार, ५ ऑगस्ट १९४७

साडेतीन वाजता प्रार्थना. नंतर बापूजींनी थोडा वेळ लिहिले. जम्मू येथील कार्यकर्त्यांना भेटायला गेले. इतक्यात पाच वाजले आणि आम्ही जम्मूहून रावळपिंडीकरिता रवाना झालो. सुरदा येथील विश्रांतिगृहात थोडा आराम केला. बापूजींना फारच सर्दी झाली होती. दूध घेऊन सरळ वाह छावणीकरिता रवाना झालो.

वाह छावणीत ८,००० निर्वासित पडलेले होते. रायसाहेब मनमोहन राय त्यांचे सरसेनापती होते. या छावणीत घरदार, मुलेबाळे सर्व काही गमावून बसलेल्या किती तरी स्त्रिया होत्या. किती तरी अनाथ मुले होती. बापूजींना पाहून थोडावेळ त्या आपले दुःख, आपले घरदार विसरून गेल्या. शिवाय शेकडो स्त्रिया बापूजवळ आपल्या दुःखाची कहाणी सांगायला येत होत्या. बापूजी प्रत्येकीला धैर्याने आश्वासत होते.

तिथे एक लहानसे रुग्णालय होते. हे रुग्णालय तर दगडालाई पाझर फुटावे अशा करुण कहाण्यांनी भरलेले होते. कोणा भगिनीच्या छातीतून गोळी काढलेली तर कोणा भगिनीला पायच नाही. कोणा भगिनीला एका दिवसाचेच मूल, आणि ते मूल घेऊन्न ती पळून आलेली. किती तरींना खंजिराने भोसकलेले होते! या करुण दृश्याकडे पाहवले जात नव्हते. बापूजी एकेका दुःखीच्या खाटेजवळ गेले. किती दुःखींचा वास येत होता. असे असूनही बापूजी त्याच्याजवळ जाऊन डोक्यावरून हात फिरवत म्हणायचे, “सर्व विसरून रामनाम घे. हेच खरे आहे. बाकी सर्व खोटे समज.” असे म्हणून त्या दुःखीच्या अंगावर बसलेल्या माशा उडवून बापूजी

त्यांना नीट पांघरूण घालत असत. बापूजी हे सर्व थरथरत्या शरीराने करत होते. दीर्घ निःश्वास घेऊन म्हणायचे, "किती राक्षसीपणा हा? माणूस इतका कसा क्रूर होऊ शकतो?" हे सर्व पाहायला दोन तास लागले.

कस्तुरबा ट्रस्टतर्फे तिथे जो वर्ग चालत होता तोही बापूजींनी पाहिला. या वर्गात शिवणकाम, भरतकाम, कताई, विणकाम वगैरे शिकवण्यात येत होते. या कामकाजात या भगिनी थोडा वेळ आपले दुःख विसरून जायच्या.

हे सर्व पाहून स्त्रियांवर असा अत्याचार का असा प्रश्न मला सतत पडत होता. बापूजी म्हणतात, "म्हणून तर स्त्रियांना मी सहनशीलतेची मूर्ती म्हणतो ना?"

तिथून दीड वाजता पंजासाहेबकरिता निघालो. पंजाबी लोकांचे हे मोठे तीर्थस्थळ आहे. गुरुद्वारात दर्शन घेतले. जागा शांत आणि सुंदर आहे.

गुरुद्वारात एक लहानशी सभा होती. शीखबंधूंचे म्हणणे होते की पंजासाहेबला संघराज्याने मदत केली पाहिजे. बापूजींनी उत्तर दिले, "एक शीख सव्वा लाखांच्या बरोबरीचा असतो. त्यांना कोणाच्या मदतीची भीक मागण्याची गरज का पडावी? शीख लोकांमध्ये जर सामर्थ्य असेल तर पंजासाहेबांकडे वाकड्या दृष्टीने पाहण्याची कोणाला हिंमत होऊ शकते? परंतु आजकाल शीख बंदुभगिनीही मौजमजेत आणि नाचगाण्यात दंग झाले आहेत. नाचगाण्यात केवळ शीखच रंगले आहेत आणि इतर नाही असे म्हणायचा माझा हेतू नाही. आमच्याकडेही (गुजरातकडे) स्त्रिया फॅशन करण्यात दंग झाल्या आहेत. परंतु फार कमी प्रमाणात. परंतु याचा अर्थ मी त्यांचा बचाव करतो आहे असा नाही. कोणी अधिक प्रमाणात दारू पितो आणि कोणी कमी प्रमाणात. परंतु जो कमी पितो तो त्याचा गुण तर नसतोच ना? परंतु ज्याअर्थी प्रत्येक शीख गुरू नानक साहेबांचा शिष्य आहे, गुरु नानक साहेबांचे सिद्धांत मान्य करणारा आहे त्याअर्थी तो तसे काही करणार नाही."

तिथून आम्ही परत वाह छावणीत आलो. प्रार्थनेआधी बरेच कार्यकर्ते आले होते. बापूजींना ते म्हणाले, “१५ ऑगस्टला जर आमच्यावर हल्ला झाला तर? यामुळे तुम्ही १५ऑगस्टपर्यंत इथेच राहा. अथवा सरकारला १५ ऑगस्टपूर्वी आम्हांला इथून घेऊन जायला सांगा.” बापूजी म्हणाले, “तुम्हांला तर इथेच राहायचे आहे. आणि इथे डॉ. सुशीलाबहेन आहे. तिला तुमची भाषा येते, एम. डी. आहे आणि जर काही हल्ला झाला तर तुमच्याआधी ती मरेल याची मला पूर्ण खात्री आहे.”

सुशीलाबहेन बापूंची प्रतिनिधी म्हणून राहिल्या. यामुळे लोक खूप खुश झाले. बापू म्हणाले, “तुम्ही मागणी करता की आम्हांला १५ ऑगस्टआधी काढा, आम्ही पाकिस्तानमध्ये राहू शकत नाही. परंतु जरी अशी भीती असेल तरी कोणी जर इथून निसटून जाण्याचा प्रयत्न करील तर मी त्याला अडवीन. नंतर बागुलबुवा येणार आहे अशी अकारण भीती बाळगू नये हे आपण लक्षात ठेवले पाहिजे. पाकिस्तान सर्वांना मारण्याकरिता घडला नाही. आणि समजा की तुमच्यावर हल्ला झाला आणि ही संपूर्ण छावणी जमीनदोस्त केली तर असे समजा की त्याआधी पाकिस्तानचाच विनाश होईल. सर्व शिखांना आणि हिंदूंना काढून पाकिस्तान एकटा काय करणार आहे? याचा थोडा विचार करा ! यामुळे तुम्ही सर्वांनी भीती काढून टाकली पाहिजे. आणि मुसलमान जर आपल्याला मारणार असतील तर आपल्या भावाच्या हातूनच ती कत्तल होईल ना? आपण ईश्वरावर विश्वास ठेवला पाहिजे. ईश्वर सर्वांना सन्मती देवो.”

अशा प्रकारे कोणावर ठपका ठेवून तर कोणाला आश्वासित करून बापूजींनी सर्वांचा भावपूर्ण निरोप घेतला. सुशीलाबहेनला वाह छावणीत ठेवून आम्ही रावळपिंडीकरिता रवाना झालो.

रावळपिंडीत जवळपास एक तास थांबलो. बापूजींनी द्राक्ष आणि गरम दूध घेतले. आम्ही जेवलो आणि नऊ वाजता रावळपिंडी स्टेशनवर आलो. स्टेशनवर थोडेसे हिंदूमहासभेचे विद्यार्थी

"हिंद की जबान हिंदी, हिंदू नारा हिंदू" अशा घोषणा देत होते. परंतु त्यांच्याकडे कोणीही लक्ष दिले नसल्यामुळे थोड्याच वेळात ते शांत झाले.

९.४५ वाजता लाहोरला जाण्याकरिता आमची गाडी रवाना झाली. रात्रभर आम्हांला झोपता आले नाही. प्रत्येक स्टेशनवर लोक खूपच त्रास देत होते.

काश्मीरचा प्रवास करून आम्ही खाली उतरलो.

२. काश्मीर ते कलकत्ता

बुधवार, ६ ऑगस्ट १९४७

बापूजींनी साडेतीन वाजता आगगाडीतच तोंड धुऊन प्रार्थना केली. प्रार्थनेनंतर वाचता वाचता बापूजी झोपले. सकाळी ७ वाजता आम्ही शहादरा नावाच्या स्टेशनवर उतरलो. रामेश्वरी नेहरू आणि ब्रिजलालजी नेहरू आम्हांला घ्यायला स्टेशनवर आले होते. रामेश्वरीबहेन तर गावी गेल्या होत्या. रात्री १२ वाजता त्यांना कळले की बापूजी लाहोरला येणार आहेत. अनेक दिवसांपासून न आवरलेल्या घराची त्यांनी रात्रीतून साफसफाई करवून घेतली.

हे घर अतिशय शांत ठिकाणी असल्यामुळे इतक्या सगळ्या दिवसात आज कुठे आम्हांला शांतता मिळाली. इतक्या दिवसांनंतर बापूजींना आज कडकडून भूक लागली. १२ अंस दूध, दोन खाकरे आणि भाजी घेतली. आणि सायंकाळी चार वाजेपर्यंत सर्व भेटीगाठी बंद ठेवल्या. परिणामी बापूजी 'हरिजन'करिताचे लेखन पूर्ण करून आरामसुद्धा घेऊ शकले. आज सर्दीसुद्धा बरीच कमी झाली होती. यामुळे प्रवासाचा अहवाल तयार केला.

अनेक महत्त्वाची पत्रे लिहिली. सरदार वल्लभभाई, जवाहरलालजी, राजेंद्रबाबू, राजकुमारीबहेन.

चार वाजता लोक भेटायला येऊ लागले. कॉंग्रेस कार्यकर्त्यातच एक तास गेला. या सर्वांना बापूजींनी सांगितले, "आताच तुम्हा सर्वांची कसोटी आहे. जितके शुद्ध होता येईल तितके व्हा आणि बलिदान करा." सायंकाळी सात वाजता लाहोरहून पटण्याला जाण्याकरिता रवाना झालो. असह्य उकाडा होता आणि गर्दीसुद्धा खूप होती.

आम्ही काश्मीरला जात असताना अमृतसर येथे काही मुले चिथावणी दिल्यामुळे काळे झेंडे घेऊन आले होते आणि ते 'गांधी गो बॅक' (गांधी, परत जा) अशा घोषणा देत होते. त्यांच्या या कृत्यावर कोणतीही प्रतिक्रिया न देता बापूजी कानात बोटे घालून, डोळे बंद करून रामनाम

घेत होते. तेच विद्यार्थी हरिजनांकरिता निधी गोळा करण्याकरिता तयार होऊन स्टेशनवर आले होते. आमची गाडी जशी अमृतसरला पोहोचली तसे ते विद्यार्थी शांतपणे उभे राहिले, बापूजींची त्यांनी माफी मागितली आणि त्यांना थैली अर्पण केली. बापूजींना ते म्हणाले, "आमची चूक होती. आम्ही तुम्हांला ओळखले नाही. तुम्ही चार दिवसांपूर्वी या भागातून गेला होता आणि लोकांच्या मानसिकतेत बदल झाला. आम्हांला माफ करा."

या दृश्याची तर कल्पनाच करवत नव्हती. चार दिवसांपूर्वी जे लोक काळे झेंडे घेऊन आले होते तेच लोक आज माफी मागत होते आणि हरिजनांकरिता पैसा अर्पण करून पाया पडत होते. हा प्रेमाचा किती सुंदर विजय आहे !! त्या दिवशी जर बापूजी त्यांच्यावर चिडले असते वा पोलिसांनी त्यांना तुरुंगात टाकले असते तर असा परिणाम होऊ शकला असता?

बापूजी सर्वांना प्रेमाने म्हणाले,"झालेगेले विसरून जा आणि 'जाग आली तेव्हाच सकाळ' हा वाक्प्रचार लक्षात ठेवून जागृत राहून आपण शक्य ते सर्व करत राहिलो पाहिजे."

इतरही स्टेशनवर गर्दी होतीच. रस्त्यात पाऊसही पडला होता. आमचा डबा वरून गळत होता. तो ओला झाला होता. रस्त्यात गार्ड आला आणि बापूजींना डबा बदलवण्याकरिता म्हणाला. बापूजी म्हणाले, "मग तुम्ही या डब्याचे काय कराल?"

गार्ड म्हणाला, "तुमच्याकरिता जो डबा रिकामा करून घेतला आहे त्यातील लोक या डब्यात बसतील." बापूजी म्हणाले, "हा डबा जर लोक वापरू शकत असतील तर मग मीसुद्धा तो का वापरू नये? मी सुखात राहावे आणि लोकांनी त्रास सहन करत राहावा असे होऊ शकत नाही."

यावर गार्ड एक शब्दही बोलू शकला नाही. नंतर बापूजींना म्हणाला, "माझ्या लायक काही सेवा?" बापूजी म्हणाले, "तुमच्या लायक तर भरपूर सेवा आहे. ती ही की लोकांना त्रास

देऊ नका आणि लाचलुचपत घेऊ नका. इतके जर केले तर हे माझी सेवा करण्यासारखेच आहे."

गाडीत रात्र शांततेत गेली. सहारणपूर स्टेशनवर ब्रिजकृष्णजी उतरले आणि दिल्लीकरिता रवाना झाले. आणि आम्ही सरळ पटण्याकरिता निघालो. बापूजी तर पूर्ण वेळ 'हरिजन'करिता लेख लिहीत होते.

लखनौ स्टेशनवर गोविंद वल्लभ पंत आले. गर्दीतून मोठ्या मुश्किलीने आमच्यापर्यंत पोहोचू शकले. मला म्हणाले, "इथेच उतर, या महात्म्यासोबत राहून कुठे झंझटीत पडतेस?" मी म्हणाले, "महात्म्याबरोबर राहायचे असेल सर्व काही सहन करावे लागत असतेच ना?" मी आणि आभाबहेन हरिजननिधीकरिता पैसा गोळा करत होतो. बापूंचे दर्शन घेण्याकरिता लोक डब्यात चढत होते. आभाबहेन त्यांना अडवत होत्या. अशा प्रकारे प्रत्येक स्टेशनवर थोडीफार गर्दी तर होतीच.

रात्री १०.३० वाजता बनारस स्टेशन आले. आमची गाडी दोन तास उशिरा चालत होती. बापूंचा डोळा लागलेला होता. परंतु कडक उन्हात दिवसा तीन वाजताही बापूंच्या दर्शनाकरिता लोक येत होते. जयजयकार करत त्यांनी बापूंना उठवले. परंतु लोकांच्या या जयजयकारामुळे बापू नाराज झाले आणि ते बाहेर आले नाही. बनारसच्या लोकांना फार निराशा अनुभवावी लागली.

८ ऑगस्ट १९४७

साडे तीन वाजता आम्ही पटणा स्टेशनवर पोहोचलो. डॉ. सैय्यद महमद पटणा स्येशनवर घ्यायला आले होते. बापू, आभाबहेन आणि मी पहिल्या गाडीने गेलो. बिसेनभाई आणि कल्याणमजींनी बाकीचे सामान सांभाळले. घरी जाऊन आम्ही हाततोडं धुतले आणि प्रार्थना केली. संपूर्ण रात्र आम्ही दोघी झोपू शकलो नव्हतो. यामुळे बापूजी नाराज झाले आणि आम्ही

का झोपलो नाही म्हणून त्यांनी आम्हांला जाब विचारला. त्यांनी आम्हांला दुसरे कोणतेही काम करू दिले नाही आणि झोपायला सांगितल्यामुळे आम्ही अर्धा तास झोपलो.

नोआखालीनंतर पटणाही गांधीजींचे तितकेच महत्त्वाचे केंद्र होते. आमचे भरपूर सामान होते. पुस्तके होती. ती सर्व इथेच ठेवून जायचे होते. यामुळे आम्ही सर्व जास्तीचे सामान इथेच ठेवले. जुने सामान व्यवस्थित केले. आणि आज रात्रीच कलकत्त्याकरिता रवाना व्हायचे असल्यामुळे आणि तिथून नोआखालीला जायचे असल्यामुळे नव्याने परत सामानाची जुळवाजुळव केली. तसेच पटण्यात बापूजी बरेच दिवस राहिलेले असल्यामुळे त्यांना भेटायला येणाराची सीमाच नव्हती. पटण्यात बापूजींना भेटायला येणारात - मृदुलाबहेन (या तर बिहारमध्ये बापूजींच्या स्वीयसचिव म्हणूनच काम करत होत्या.), पटणा कॉंग्रेस समितीचे कार्यकर्ते, बिहार रिलीफ मुसलमानांचे प्रतिनिधीमंडळ, गंगाबाबू, सहजानंद सरस्वती, अंसारीसाहेब, अनुग्रहनारायण सिंहजी, पोलिसांचे प्रतिनिधीमंडळ. हे सर्व ११ ते ५ वाजेपर्यंत भेटले.

प्रार्थनेकरिता जाण्यापूर्वी बापूजी सैय्यद महमूदच्या प्रकृतीची चौकशी करण्याकरिता गेले. तिथून परतल्याबरोबर बापूजी सरळ सिनेट हॉलमध्ये गेले कारण प्रार्थना तिथे ठेवलेली होती. १५ ऑगस्टला काय करायचे ते बापूजींनी तिथे समजावून सांगितले.

"त्या दिवशी उपवास करावा. सर्वांनी आपापल्या धर्माचे पालन करावे. १५ तारीख तर आपल्या परीक्षेचा दिवस आहे. कोणीही गोधळ घालायला नको. तुम्ही दिव्यांची आरास करण्याकरिता वा रोषणाई करण्याकरिता स्वराज्य येऊन राहिलेले नाही. आज आपल्याजवळ धान्य, कापड, तेल, तूप कुठे आहे? मग उत्सव कशाचा साजरा करायचा? या दिवशी तर उपवास, चरखा आणि ईश्वराची प्रार्थनाच केली पाहिजे. ६ एप्रिलच्या दिवशी आपण काय दिवाबत्तीची रोषणाई करत असतो? ५ तारखेपासून तर १३ तारखेपर्यंतच्या आठवड्यात आपण घोषणा आणि उपवासच करत होतो ना? शिवाय त्या दिवसात आपण भाऊभाऊ भांडत नसल्यामुळे ते दिवस

तर आजच्या स्वातंत्र्यापेक्षाही किती तरी सुंदर होते ! कोणीही मंदिरात वा मशिदीत आनंदाने जाऊ शकत होता.

"चरख्याने तर बिहार घडला आहे. आणि आज कदाचित चरख्यात बिहार सर्वांच्या पुढे असेल. अशा बिहारला आज काय जाळून टाकायचे? बिहारने स्वतःचे कापड स्वतःच निर्माण केले पाहिजे.

बिहारला अशा प्रकारचा संदेश दिला. त्यानंतर आम्ही सरळ स्टेशनवर गेलो. रात्री जवळपास नऊ वाजता बख्तियारपूर स्टेशन आले. बिचारे भोळेभाबळे बिहारी गावकरी बापूंच्या दर्शनाकरिता आले होते. परंतु जयनाद इतक्या जोरात करत होते की चांगल्या चांगल्या माणसाचे कान फाटून जावे. बापूजींना हा आवाज सहन होऊ शकला नाही. ते एकदम उठून खिडकीकडे आले आणि ओरडून म्हणाले, "या म्हाताऱ्याला कशासाठी छळता?" बापूजी खिडकीजवळ आले हे लोकांना खूप आवडले. आणि सर्व बापूजींच्या हाताला स्पर्श करून पावन होण्याच्या लोभात पडले. यामुळे सर्व बापूजींच्या हातात पैसे ठेवण्याकरिता धडपडू लागले आणि परिणामी त्यांच्यात बेसुमार धक्काबुक्की होऊ लागली. त्यांच्यातील एखाद्याला बापूजींनी थापडही मारली असावी. मी आणि आभाबहेनने थरथर कापत बापूजींचे हात धरून ठेवले होते. परंतु महात्माजींची ही थापड तर कोणा भाग्यशालीच्याच नशिबी असते अशी जमावाची मान्यता होती. अशाच समजाने थापड खाण्याकरिता दुसरेही पुढे येऊ लागले. यामुळे आभाबहेनच्या लक्षात हा सर्व प्रकार आला आणि मला खूण करून त्या म्हणाल्या - "या लोकांना मार खाण्यात आपले अहोभाग्य आहे असे वाटते. यामुळे आपण बापूजींना सोबत घेऊ" आम्ही बापूजींना म्हणालो, "तुम्ही परत जागेवर जा, आणि शांत पडून राहा. आम्हाला शांतता निर्माण करू द्या." आम्ही रामधून सुरू केली. बरीच शांतता झाली. तेवढ्यात आमची गाडी पुढे सरकली.

बिहारकडे तर असे आहे की बापूजी इकडून जाणार आहेत इतके जरी कळले तर लोक रेल्वेमार्गावर येऊन जातात. त्यांच्या हातात काठी असते आणि इच्छा होईल तिथे साखळी ओढून ते गाडी उभी करतात. यामुळे आमच्या गाडीला फार उशीर झाला.

९ ऑगस्ट १९४७

या वेळी माझ्या एका चुकीमुळे मला सुंदर पाठ मिळाला. निघत असताना मी बापूजींचे लघ्वीपात्र आणि 'चेम्बर पॉट' आणायला विसरले. पटण्यापर्यंत तर याची आम्हांला आवश्यकता पडली नव्हती. आम्ही लघ्वीपात्र विसरलो असल्याचे आभाबहेनने बापूजींना सांगितले. यावर मी बापूजींना विचारले, "बापूजी, नवीन घ्यायचे काय?" बापूजी विनोद करत म्हणाले, "तुझ्या बापाने तुझे पैसे माझ्याजवळ ठेवले आहेत आणि त्या रकमेचे विश्वस्तही मलाच नेमले आहे. त्या पैशातून जर तू लघ्वीपात्र आणि चेम्बर पॉट विकत घेशील तर मी तुला नवीन विकत घेऊ देईन. बाकी माझ्याजवळ एक कवडीही नाही." ही थट्टा आहे हे तर मला कळत होते. तरीही आम्ही असे ठरवले की नोआखालीत या दोन्ही गोष्टींची बापूजींना फार आवश्यकता पडेल. यामुळे आम्ही ते विकत घ्यायचे ठरवले आणि विकत घेतले. ही गोष्ट बापूजींना ट्रेनमध्ये कळली. कलकत्ता स्टेशन यायला फार वेळ नव्हता. परंतु निर्मळबाबू बरद्वानमध्ये चढल्यामुळे बापूजी त्यांच्याबरोबर गोष्टी करू लागले. ट्रेनमधून उतरून जेव्हा आम्ही सोदेपूरकरिता रवाना होणार होतो तेव्हाच बापूजींनी लघ्वीपात्राची गोष्ट काढली. मला आणि आभाबहेनला - आम्हा दोघींनाही ही गोष्ट माहीत होती, आणि आम्ही घाबरलेल्याही होतो. खरी चूक माझीच होती. यामुळे बापूजी माझ्यावर नाराज झाले. यामुळे आभाबहेनला माझी दया आली. माझ्याबद्दल त्यांना सहानुभूतीही वाटत होती. बापूजी म्हणाले, "मी तर थट्टा करत होतो. मी तर लघ्वीपात्राऐवजी काचेच्या बाटलीवरच भागवले असते. सात रुपये काय कमी रक्कम आहे? तू स्वतः तर एक कौडीही कमावत नाही. आज तू सहजपणे माझ्या लघ्वीपात्राकरिता सात रुपये खर्च करून टाकले. उद्या तू कोणतीही बेकार वस्तू घेणे शिकशील. तुझ्या बापाचा पैसा असा उडवण्यासाठी आहे काय? तू फार उदार

आहेस. परंतु तू व्यावहारिकता शिकायला पाहिजे. अनेकदा मी तर हे काम करून टाकीन अशा अहंकारात जर कोणी उलटे काम तर करत नाहीना हे पाहिले पाहिजे. मी उलटा अर्थ घेऊन राहिलेलो नाही, परंतु अनेकदा 'एवढ्याने काय होते?' असा माणूस विचार करत असतो. आपल्याजवळ पैसा आहे तर आपल्या शरीराला थोडासाही धक्का लागू नये असा जेव्हा माणूस विचार करतो तेव्हापासूनच त्याच्या अधःपाताला सुरुवात होत असते. मला तर तुला रात्री दोन वाजताच ही गोष्ट सांगायची होती परंतु तेव्हा मी जाऊ दिले आणि बिसेनवर ठपका ठेवला. परंतु आता तू लक्षात ठेवावे म्हणून मी तुला हे सांगतो आहे."

कलकत्त्याहून सोदेपूरला जात असताना रस्ताभर मला हे प्रवचन ऐकायला मिळाले. पोहोचल्यानंतर आंघोळी वगैरे उरकवून जेव्हा बाहेर आलो तेव्हा मुलाखती सुरू झालेल्या होत्या.

कलकत्त्यात थांबलो

९ ऑगस्ट १९४७

बापूंना भेटायला आलेल्यांमध्ये डॉ. प्रफुल्ल घोष, सतीशबाबू दासगुप्ता, बाळाभाई कालेलकर, भणसाळी भाई, नंतर डॉ. घोष परत खाजगीत एक तास भेटले. साडेतीन वाजता राज्यपालांना भेटायला गेले. निर्मल बाबूंना साडेचार वाजता काही टपाल वाचायला लावला. रेणुका रॉयबरोबर गोष्टी केल्या. प्रार्थना साडेपाच वाजता झाली.

कलकत्त्यात सांप्रदायिक वादळ घोंघावत होते आणि त्याचे ओझे बापूंवर होते. बापूजी म्हणाले, "खरा कसोटीकाळ तर आता आला आहे. आणि संपूर्ण जगाला आपली शक्ती दाखवायची आहे. हिंदुस्थान जर परत गुलाम झाला तर ते पाहायला मी जिवंत राहणार नाही. हे पाहून तर माझा आत्मा रडू लागेल. परंतु अशी वेळ येऊ नये अशीच ईश्वराला माझी प्रार्थना आहे."

प्रार्थनेमधून परतल्यानंतर बापूजी थोडेसे फिरले आणि कामकाज पूर्ण करून दहा वाजता झोपले.

सोदेपूर, रविवार, १० ऑगस्ट १९४७

बापूजींनी साडेतीन वाजता तोंडवगैरे धुऊन प्रार्थना केली. प्रार्थनेनंतर बापूजी दररोजचे कामकाज करू लागले. संपूर्ण दिवसात हरिजनकरिता लिहायला बापूजींना जेव्हा काही शांतता मिळू शकत असेल तर ती याच वेळी.

सहा वाजता बापूजी फिरायाला निघाले. फिरायला सोबत म्हणून मी आणि आभाबहेनच होतो. बापूजींनी गंमत करत विचारले, “आभा मोठी की तू?”

आभाबहेन म्हणाल्या, “मी मोठी.”

“मग मनू्ूला जर दटावायचे असेल तर तू दटावू शकतेस?”

मी म्हणाले, “पण बापूजी मी तर हिची नणंद आहे ना? मग नणंद कितीही जरी लहान असली तरी वहिनी तिला दटावू शकत नाही अशी काठेवाडची रीत आहे ना?”

बापू हसले आणि म्हणाले, “हो, ही गोष्ट तर मी विसरूनच गेलो होतो. मीसुद्धा माझ्या वहिनीला किती तरी त्रास देत असे. वहिनी असते म्हणून तिचे इतके हाल असतात. पण तुम्ही तर आदर्श नणद-भावजय व्हायला पाहिजे ना?”

नंतर आंघोळ वगैरे करून बापू मोकळे होत नाही तोच मुलाखतीकरिता येणारांची रीघ लागली. भेटीला येणाऱ्या लोकांमध्ये लीगचे सचिव उस्मानखासाहेब यांचाही समावेश होता. त्यांनी कलकत्त्याची भयानक परिस्थिती सांगितली. आणि बापूजींना अजून दोन दिवस थांबण्याचा आग्रह केला. ते म्हणाले. “मी मुसलमानसुद्धा आहे असे तुम्ही म्हणालेला असल्यामुळे तुमच्यावर जितका हिंदूंचा हक्क आहे तितकाच मुसलमानांचाही आहे.”

बापूजी म्हणाले, “मग नोआखालीत काहीही होणार नाही याची तुम्ही जबाबदारी घेतली पाहिजे. आणि जर काही झाले तर नोआखालीकरिता उपवास करण्याचा अधिकार मला मिळेल. आणि तुम्हाला याचे साक्षीदार राहावे लागेल.”

बिचारे वीस मुसलमान त्यांच्यासोबत होते. इतकी मोठी जबाबदारी कशी घ्यायची? ते घाबरून गेले. परंतु गुलाम, सरवर, कासम वगैरे जे सुटले आहेत त्यांना आणि इतर मोकळे असलेल्या माणसांनाही आम्ही तारा करतो. परंतु याची जबाबदादारी मात्र आम्ही घेऊ शकत नाही. बापूजी म्हणाले, “असे असले तरी दोन दिवस मी राहायला तयार आहे.” आणि १३ तारखेला जाण्याचे त्यांचे निश्चित झाले.

बाकी दररोजप्रमाणे प्रार्थना वगैरे चालले. प्रार्थनेत बापूजींनी आपले हृद्गत सांगितले. ते म्हणाले, “आपल्याला लाज वाटेल असे कोणतेही काम कलकत्त्यात हिंदूंकडून होऊ नये. आता आपलेच राज्य आहे, आपण हवे ते करू शकतो अशा अहंकारात कोणीही राहू नये. जर आपण असा समज करून घेऊ तर आपल्यासारखा कोणीही मूर्ख नाही असेच म्हणावे लागेल. आणि हिंदुस्थानचे स्वराज्य अशाने पुढे जाणार नाही. लढायचेच असेल तर खऱ्या शूरपणाने लढा. पाठीमागून खंजीर कशासाठी खुपसायचा? मी हे सर्व सांगतो आहे कारण हिंदू मला शत्रू समजत नाहीत.”

बापूजींना भेटायला येणारात आज प्रामुख्याने मुसलमानच होते. आणि मंत्रीगणही भेटायला आले होते. सात वाजता बापूजींनी मौन घेतले.

बापूजींच्या आहारात दूध, भाजी, खाकरे असतात. त्यांचे वजन ११३ रत्तल (पौंड) आहे.

सोमवार, ११ऑगस्ट १९४७

प्रार्थनेनंतर बापूजींनी मणिबहेन पटेल, पी. आर दास, बाळकोबा (भावे), महेताब, चिमणलालभाई वगैरेना पत्रे लिहिली. त्यांनी राज्यपालांनाही पत्र लिहिले. सहा वाजता बापू

फिरायला निघाले. मालीश, आंघोळ वगैरेंनंतर वर्तमानपत्रे ऐकली. आणि ११ वाजता बापूजी झोपले. अर्धा तास झोपले. साडेअकरा वाजता काकासाहेब आले. कताई करत असताना त्यांच्यासोबत थोड्या गोष्टी केल्या. एवढ्यात एक वाजला आणि प्रफुल्लबाबू आणि अन्नदाबाबू आले. अडीच वाजता बापूजी कलकत्त्याच्या त्या भागात गेले ज्या भागात वातावरण नासले होते. तिथून पाऊणेपाच वाजता ते परतले. तिथून परतल्यानतर भेटायला येणारांची रांग रात्री १० पर्यंत लागलेलीच होती. मध्ये नेहमीप्रमाणे प्रार्थना झाली.

बापूजी म्हणाले, "ज्या दिवशी स्वातंत्र्य येणार आहे त्या दिवसापर्यंत आपण त्या स्वातंत्र्याकरिता पात्र झालो पाहिजे. आणि गरिबांनासुद्धा ईश्वराने मौजमजेचे साधन दिले आहेत त्याबद्दल आपण ईश्वराचे उपकार मानले पाहिजे.आणि ४० कोटी लोक उपवास करून त्या दिवशी जर अन्न वाचवतील तर ती गोष्ट देशाकरिता किती भव्य होईल? उपवास, मौन आणि कताईमध्ये अद्भुत शक्ती भरलेली आहे हे लक्षात ठेवा."

रात्री १० वाजता सुरऱ्हावर्दीसाहेब आले. त्यांनी जवळपास दीड तास घेतला. बापूजींनी त्यांना सांगितले, "तुम्ही आणि मी मिळून आपण सोबत काम करू या. तुम्ही जर प्रामाणिक असाल तर हे मान्य कराल. मग मी नोआखालीला जाणार नाही. हा तर फकिरी मार्ग आहे. याकरिता आधी घरी विचारा आणि मग या."

दुपारी बी. बी. सी. तर्फे 'स्वतंत्र हिंदुस्थान आणि जग' या विषयासंबंधी तीनेक मिनिट बोलायला बापूजींना सांगण्यात आले. परंतु बापूजी म्हणाले, "मी हा लोभ आवरला पाहिजे आणि मला इंग्रजी येते हे लोकांनी विसरायला पाहिजे."

बापूजींचे नोआखालीला जाणे स्थगित झाले.

मंगळवार, १२ ऑगस्ट १९४७

आजसुद्धा दररोज जसे चालत असते तसेच प्रार्थनेनंतर लिहिणे, फिरणे, आंघोळ, जेवण आणि भेटीगाठी इत्यादी कार्यक्रम चालले.

दुपारी कलकत्त्याच्या माजी महापौरांनी - उस्मानसाहेबांनी संदेश आणला की सुऱ्हावर्दीसाहेबांनी सांगितले आहे की ते तुमच्याबरोबर अशा एकाच बंगल्यात राहून काम करायला तयार आहेत की जिथे मुसलमान जाऊ शकत नाहीत. ते मनात कोणताही आडपडदा न ठेवता काम करतील. दोघांपैकी कोणीही कोणाचीही लपूनछपून मुलाखत घेऊ शकणार नाही आणि दोघेही संयुक्त निवेदन काढतील. राहणेखाणे बापूजींबरोबरच. आणि नोआखालीची व्यवस्था मिळून पाहायचे ठरले.

कलकत्त्याच्या ज्या भागात बापूजींना जायचे होते तो अतिशय भयंकर भाग आहे असे समजले जात असल्यामुळे बापूजींंनी अंगावर घेतलेली ही जबाबदारी नवल वाटावे अशीच होती. तिथे एकसुद्धा मुसलमान राहू शकला नव्हता. ईश्वराची इच्छा असेल तसेच होईल.

आज भेटायला येणारांत काकासाहेब, होरेस अलेक्झँडर, स्टुअर्ट, चंद्रनगरचे प्रतिनिधी, रमेशचंद्र मजमुदार, गोपीनाथ रॉय, प्रफुल्लबाबू, अन्नदाबाबू, उस्मानसाहेब आणि सऱ्हावर्दीसाहेब हे प्रमुख होते.

३. पहिला चमत्कार

कलकत्त्यातील १५ ऑगस्ट १९४७

बुधवार, १३ ऑगस्ट १९४७

बापूजी दररोजप्रमाणे साडेतीन वाजता उठले. प्रार्थना वगैरे रोजप्रमाणे. सोदेपूरमधील आज शेवटचा दिवस आहे. आणि एकदम कार्यक्रमात बदल झाला. हे कळवण्याकरिता बापूजींनी बराच टपाल लिहिला. त्यात नोआखालीत कनूभाई गांधी, प्यारेलालजी, अमतुस्सलामबहेन, सतीशबाबू. राधाकृष्णजी, आर्यनायकम, बलवंतसिंहजी, राजेंद्रबाबू, सरदार वल्लभभाई, मणिबहेन आणि पेरीनबहेन कॅप्टन याचा समावेश होता. आणि 'हिंदुस्थानींची' लहानशी सभासुद्धा होती. अशा प्रकारे इतके सगळे काम उरकवण्याकरिता बापूजी साडेतीन वाजता उठले होते ते साडेबारा वाजता थोडा आराम करण्याकरिता गेले. तेवढ्यात सुऱ्हावर्दीसाहेबांचे प्रतिनिधी आले. ते सर्व दीड वाजता गेले. बापूजींनी शहीद साहेबांना कळवले की, "मी बरोबर अडीच वाजता सोदेपूर सोडेन. यामुळे तुम्ही ठीक त्या वेळी या." परंतु २.२५ वाजेपर्यंत शहीदसाहेब आले नव्हते. यामुळे ठरलेल्या वेळी म्हणजे २.२८ वाजता बापू मोटारीत बसले. आणि हिंदूंनी ज्या बेलियाघाटात मुसलमानांना शिल्लक ठेवले नव्हते त्या बेलियाघाटातील हैदरी मॅन्शनमध्ये राहायला जाण्याकरिता बापू निघाले.

बापूजींच्या मंडळीतील काही लोक आधीच हैदरी मॅन्शनची साफसफाई करण्याकरिता गेलेले होते. इमारतीत अतिशय घाण पसरलेली होती. तिथे कोणत्याही प्रकारची देखरेख करण्यात आलेली नव्हती. ती इमारत चोहोबाजूंनी उघडी होती. यामुळे लोक कुणीकडूनही येऊ शकत होते. दारेखिडक्या पण तुटलेल्या होत्या. एकच संडास होता आणि त्यात कितीतरी स्वयंसेवक, पोलिसांचे लोक आणि दर्शनार्थी अशी पाचेकशे माणसे त्याचा उपयोग करत होती. जिथे पाहावे तिथे धूळच धूळ.होती. त्यात पाऊस. यामुळे चोहोकडे चिखलसुद्धा झालेला होता.

तिथे येणारी दुर्गंधी कमी व्हावी म्हणून किती तरी ब्लिचिंग पावडर शिपडण्यात आली होती. एकच अशी खोली होती की जिच्यात बापूंचे सामान राहू शकत होते, पाहुणे राहू शकत होते आणि बापू झोपू शकत होते. सर्व काही हे असे होते.

त्यात आले वादळ. तरुणाना चिथावणी देण्यात आली होती. बापूजींना ते म्हणाले, "तुम्ही इथे कशासाठी आला? मुसलमानांना थोडे काही होत नाही तोच तुम्ही इथे आला. आणि आम्हांला जे भोगावे लागले त्याचे काय?" असे जरी असले तरी बापूजींना आत जाताना कोणीही अडवले नाही. परंतु नंतर आलेल्या शहीदसाहेबांना मात्र त्यांनी अडवले. त्यांना काणी मारून टाकील की काय अशीही धास्ती होती. बापू, निर्मलबाबू आणि इतर मदत करणारे होते म्हणून दार मोकळे झाले. आणि गोंधळ घालणाऱ्या त्या टोळीतील थोड्याशा प्रतिनिधींना आपल्याजवळ आणायला बापूंनी सांगितले. ते आत आल्यामुळे बाकीची टोळी शांत राहिली. परिणामी सुऱ्हावर्दीसाहेबसुद्धा आत येऊ शकले.

नतर जितके काही उत्तेजित तरुण आले होते त्यांच्याबरोबर पुढीलप्रमाणे प्रश्नोत्तरे झाली-

प्रश्न - गेल्या वर्षी १६ ऑगस्टला कलकत्त्यात दंगली झाल्या होत्या. तेव्हा मुसलमानांच्या भागात हिंदूंना वाचवण्याकरिता कोणी का आला नव्हता? आणि आता चार दिवस थोडी हाणामारी होत नाही तोच मुसलमानांना वाचवायला तुम्ही आला?

बापू - आज आणि १९४६ च्या १६ ऑग्स्टमध्ये खूप फरक आहे. १६ ऑगस्टला मुसलमानांनी फार अतिरेक केला हे मला मान्य आहे. परंतु आता झाल्यागेल्या गोष्टींचा बदला घेऊन काय फायदा? माझी तर नोआखालीलाच जाण्याची इच्छा होती. परंतु आता तेथील काम मी येथूनच करतो आहे. मी काही केवळ मुसलमानांचेच भले करण्याकरिता आलेलो नाही. माझी तर हिंदू आणि मुसलमान या दोघांचेही भले करण्याची इच्छा आहे. मी दोघांचाही मित्र आहे. मारणारे वा जाळपोळ करणारे स्वतःचा धर्म बुडवत आहेत. तुम्हीच माझे रक्षण करणारे व्हायला

पाहिजे आणि कोणी भक्षक होणार असेल तरे तेही तुम्हीच असाल. मी तर आता म्हातारा झालो आहे, मी अजून किती जगणार आहे? मी पुष्कळ काम केले आहे. मी तर तुम्हांला ही गोष्ट समजावून सांगता येत असेल तर ती समजावून सांगण्याकरिता आलो आहे. बाकी माझे हृदय सांगते की मी दोघांचाही सेवक आहे. मी तर बनिया आहे. मी माझा व्यापार करतो आहे. बिहारमधील हिंदूंना मी सांगितले आहे की परत काही झाले तर माझा मृत्यूच झाला असे समजा. अशाच प्रकारे इथे आल्यानंतर मला नोआखालीसंबंधी काम करण्याचा हक्क मिळाला आहे. नोआखालीत जर कत्तली झाल्या तर माझा खून झाला असे समजा. आणि तुम्हाला इतके का कळत नाही की आता नोआखालीची माझी जबाबदारी संपली आहे आणि शहीदसाहेब आणि त्यांच्या मंडळीतील गुलाम सरवर सारख्या इतर माणसांच्या खांद्यावर ती गेली आहे? ही काय लहानसहान गोष्ट आहे? अशा प्रकारे माझा व्यापार सुरू असतो.

तरुण - (खूप संतापून) आम्हांला हिंसा-अहिंसेचा पाठ शिकायचा नाही. तुम्ही इथून निघून जा. आम्ही इथे मुसलमानांना कधीही येऊ देणार नाही.

बापू - “याचा अर्थ असा आहे की तुम्हांला माझा हस्तक्षेप पसंत नाही. परंतु जर तुम्ही मदत कराल, मला काम करू द्याल तर जिथे हिंदू जाऊ शकत नाहीत तिथे इथेच बसल्या बसल्या मी जाईन. १६ ऑगस्टची आठवण ठेवून आपण दररोजचे शत्रू का व्हायचे?

“इतिहासकाळात दोन जाती सोबत राहिल्याचे कधी ऐकले नाही” असे अठराएक वर्षांचा एक तरुण म्हणाला. “मी तर जन्मल्यापासून या दोन जमातींना भांडतानाच पाहिले आहे.”

बापू - “तुम्ही काही माझ्यापेक्ष मोठे नाही. आणि मी तर किती तरी असे संबंध पाहिले आहेत की हिंदू मुले मुसलमानांना काका, काका म्हणून संबोधतात. एकदुसऱ्याच्या सणवारात, समारंभात सामील होतात, व्यवहार करतात. शिवाय तुम्ही माझ्यावर इथून जाण्याकरिता बळजबरी करत आहा, पण मी कोणाचीही बळजबरी मान्य करत नसतो. हा माझा स्वभाव नाही.

माझे काम बंद करायचे असेल तर करायला लावू शकता. मला मारू शकता. मी सैन्याची मदत घेणार नाही. आणि प्रार्थनासुद्धा करणार नाही. तुम्ही मला अडकवून ठेवू शकता. पण तुम्ही जरी म्हणाल की मी हिंदूंचा शत्रू आहे तरी तुम्ही एकट्याने असे म्हटल्याने काय होते? जोपर्यंत माझे अंतःकरण सांगत नाही की मी हिंदूंचा शत्रू आहे तोपर्यंत मी हिंदूंचा शत्रू आहे असे मी थोडाच कबूल करणार आहे? अथवा इथे येण्यात मी चूक केली आहे असे मला पटवून द्या, मला जर हे पटले तर मी ताबडतोब निघून जाईन."

असे रात्रीच्या आठ वाजेपर्यंत सुरू होते. परंतु अखेरीस त्या तरुण मुलांना बापू म्हणाले, "तुम्ही इतके तर मान्य करता की मी कर्माने, धर्माने, नावाने हिंदू आहे. मग मी हिंदूंचा शत्रू कसा असू शकेन? ही तुमची संकुचित वृत्ती आहे."

बापूजी इतके वाक्य म्हणाले आणि कोणाला माहीत काय जादू झाली की सर्व मुलांनी त्यांचे म्हणणे मान्य केले!" आणि मग त्याच मुलांनी रात्रभर बापूंचे स्वयंसेवक म्हणून काम केले, आणि म्हणाले, "कोणाला माहीत या म्हाताऱ्यात काय जादू आहे? या संपूर्ण तणातणीनंतरही यांना हरवता येऊ शकत नाही!"

नऊ वाजता घरातच प्रार्थना झाली. बापूजी फार थकलेले होते. आम्हीसुद्धा खूप थकलेलो होतो. परंतु मला आणि आभा बहेनला कडकडून भूक लागलेली होती. खायला काहीही नव्हते. बापूजी आम्हांला म्हणाले, "इतक्या उशिरा खाण्यापेक्षा तर न खाणे चांगले." परंतु भूक काय ऐकते! आम्ही दोघींनीही रात्री दहा वाजता खाल्ले.

बापूजी ११ वाजता झोपू शकले. बापूजींकरिता आम्ही पलंग राहू दिला आणि आम्ही दोघी जमिनीवर अंथरुण टाकून झोपलो. बापू म्हणाले, "तुम्ही खाली झोपाल आणि मी पलंगावर झोपेन हे कसे चालेल? माझे अंथरुणसुद्धा खालीच टाका." बापूंनी आपले अंथरुणसुद्धा खालीच टाकायला लावले. बापूंकरिता पलंग वगैरे तर तिथे काहीही नव्हतेच. एक जुनी चारपायी

तेवढी होती. परंतु त्यांनी आपले अंथरुण खालीच टाकायला लावले. सुऱ्हावर्दीसाहेब आज इथे झोपले नव्हते. त्यांना काही काम होते. उद्यापासून झोपेन असे म्हणाले.

सोदेपूर येथील काहींचा मदतीकरिता येण्याचा आग्रह होता. बापू नाही म्हणाले. ते म्हणाले, "प्रत्येकाने आपापल्या धर्माचे पालन करणे हे माझी मदत करण्यासारखेच आहे." बापूजींनी दुपारी १ वाजतापासून तर रात्रीच्या ११ वाजेपर्यंत काहीही खाल्लेसुद्धा नव्हते आणि थोडासाही आरामसुद्धा घेतला नव्हता. साडेअकरा वाजता बापूजी झोपले.

हैदरी मॅन्शन, बेलियाघाट,

गुरुवार, १४ऑगस्ट १९४७

बापूजींनी साडेतीन वाजता प्रार्थना केल्यानंतर टपाल लिहिला. मग गरम पाणी आणि मध घेतले. आणि साडेपाच वाजता मोसंबीचा रस घेतला. सहा वाजता बाहेर सडकेवर फिरायला गेले. मोहल्ल्यात फिरणारे कोणी नव्हतेच. आल्यानंतर मालीश, आंघोळ. त्यानंतर कृपलानीजी आले होते. त्यांच्याबरोबर एक तास गोष्टी केल्या. त्यानंतर रेणुका रॉय, सुरेंद्रमोहन घोष. तुषारकांत घोष, शांतता समितीचे लोक, आणि इतर दर्शनार्थींची गर्दी होती. त्यातच चिथावणी देण्यात आलेली काही माणसेही येत होती. अशा प्रकारे तीन केव्हा वाजून गेले ते कळलेच नाही. आराम करण्याकरिता बापूजी थोडा वेळ आडवे झाले. परंतु दर्शनार्थींचा आवाज आणि त्यांची येजा फारच वाढली होती. यामुळे बापूजींचा डोळा लागू शकला नाही. युवकांनी बापूजींना प्रार्थना करण्याकरिता मोकळीक दिली. तिथे बापूजी प्रार्थना करायला साडेपाच वाजता गेले. प्रार्थनेकरिता दहाएक हजार लोकांनी गर्दी केली होती. कदाचित दहा हजारांपेक्षाही जास्त असतील, पण कमी तर मुळीच नाही. प्रार्थनेत भरपूर शांतता होती. बापूजींनी प्रार्थनेनंतर भाषणसुद्धा केले. बंगालीमध्ये बोलू शकत नसल्याबद्दल त्यांनी माफी मागितली.

प्रार्थनेत,

उद्याचा दिवस हा परकीय सत्तेच्या जोखडातून मुक्त होण्याचा दिवस आहे. परंतु रात्री बारा वाजता हिंदुस्थानचे दोन तुकडे होणार आहेत. यामुळे हा दिवस आनंदाचाही आहे आणि दुःखाचाही आहे. याचबरोबर आपल्यावर फार जबाबदारी येते आहे. ईश्वराने हे ओझे पेलण्याची आपल्याला शक्ती द्यावी अशी प्रार्थना आपण करू या.

सुऱ्हावर्दीसाहेब मला म्हणाले की जळत असलेल्या कलकत्त्यात शांतता निर्माण करण्याकरिता तुम्ही इथेच थांबा. त्यावर मी म्हणालो याकरिता तुम्हाला माझ्याबरोबर फकीर व्हावे लागेल. त्यांनी कबूल केले आणि मी राहून गेलो. स्वातंत्र्य मिळाल्याचा आपण आता अहंकार बाळगला पाहिजे काय? वा “आता तर आपले राज्य आहे, आपण मुसलमानांना मारून टाकू या!” असे म्हणायचे? याला मी हिंमत समजत नाही. माझ्याजवळ सर्व धर्म समान आहेत. आणि हिंदू युवक मला सांगतात की तुम्ही हिंदूंचे शत्रू आहा. मला याचे हसू येते. या मुलांवर चिडून मी काय करणार आहे? मी प्रार्थनेकरिता येऊ काय असे सुऱ्हावर्दीसाहेबांनी मला विचारले आहे. परंतु मी नाही म्हणालो. जर कोणी इथे त्यांचा अपमान केला असता तर मला तो माझाच अपमान झाला असता. इथून जितके मुसलमान पळाले आहेत त्या सर्वांनी परतायला पाहिजे. या वीस लाखांच्या वस्तीत हिंदू आणि मुसलमान जर शत्रू होणार असतील तर नोआखालीतील हिंदूंची मी कशी समजूत घालू शकेन? आणि अशा प्रकारे जर संपूर्ण हिंदुस्थानला आग लागणार असेल तर स्वातंत्र्याचा उपयोग काय? यामुळे ईश्वराने आपल्याला सन्मती द्यावी अशी प्रार्थना आपण करू या.

प्रार्थनेनंतर सुऱ्हावर्दी कुठे आहेत म्हणून सर्वांनी विचारणा केली. त्यांनी आल्याबरोबरच मला सांगितले होते. ते आता रोज़ा सोडून जेवत आहेत. लोकांची समजूत घालत बापूजी म्हणाले, “ते आता येत आहेत. ते जर अंतःकरणपूर्वक वागणार असतील तरच ते माझ्याबरोबर टिकतील.

जो अहंकारात असतो तो एक दिवससुद्धा टिकाव धरू शकणार नाही याबद्दल माझी खात्री आहे."

इतक्यात सुऱ्हावर्दीसाहेब आले. ते म्हणाले, "महात्माजींचे पाय बंगालमध्ये पडले हीच किती भाग्याची गोष्ट आहे? पण तुम्ही या गोष्टीचे महत्त्व समजून घेतले पाहिजे. गांधीजींसारखा महापुरुष आपल्या प्रदेशात आला आहे. आता आपण भांडण थांबवले पाहिजे. आपण सर्वांनी शांतता पाळली पाहिजे. हिंदू-मुसलमान सोबत राहू शकतात हे दाखवून दिले पाहिजे. येथील हिंदू जर ग्वाही देत असतील की आता एकही मुसलमान मरणार नाही तर ज्या भागात हिंदू जाऊ शकत नाहीत त्या भागातही ते जाऊ शकतील."

या वेळी एक हिंदू म्हणाला, "परंतु १६ऑगस्ट १९४६ला जे हत्याकांड झाले त्याकरिता तुम्ही जबाबदार नाही काय?"

यावर शहीदसाहेब म्हणाले, "आपण सर्व जबाबदार आहो."

पहिला युवक म्हणाला, "मी म्हणालो त्याचे उत्तर द्या."

अखेरीस सुऱ्हावर्दीसाहेबांनी कबूल केले, "हो, मी जबाबदार आहे." लोकांमधील तणाव वाढला.

असे भाषण सुरू होते तेव्हा रात्रीचे आठ वाजले होते. तेव्हा बातमी आली की की ५,००० मुसलमान आणि ५,००० हिंदूंनी मिळून एक मिरवणूक काढली आहे आणि दोघेही परस्परांना आलिंगन देत आहेत. ही बातमी सांगत सुऱ्हावर्दीसाहेब म्हणाले, "पाहा, महात्माजींची तपःश्चर्या एकाच दिवसात कशी फळली आहे? शहरात जणू काहीही झाले नाही अशी शांतता आहे. अरुणाबेन आसफअली आणि राम मनोहर लोहिया यांनी सुंदर काम केले आहे असे दिसते."

रात्री नऊ वाजता सुऱ्हावर्दीसाहेब बापूजींना तलावावर फिरायला घेऊन गेले. तिथून मारवाडी क्लबमध्ये घेऊन गेले. घरापर्यंत येता येता मोटारीतच एक तास गेला. बापू नाराज

झाले. म्हणाले, “माझे तीस मिनिट फिरण्याकरिता आणि मोटारीतच एक तास गेला तर ते मला कसे परवडेल? हा तर विपरीत व्यापार झाला. दहा वाजले. या पोरींना हे कसे पटेल?”

सुऱ्हावर्दीसाहेब, “आता तर केवळ दहाच वाजले आहेत ना?”

बापूजी - “तुमच्या मते अजून दिवसच आहे. माझी तर मध्यरात्र झाली आहे.”

फिरून पाऊणेअकरा वाजता ते परत आले. बापूजी ११ वाजता अंथरुणात शिरले. आम्ही उशिरा जेवलो म्हणून आम्हांला काळजी वाटत होती.

रात्रभर माणसांनी झोपू दिले नाही. उद्या १५ तारीख असल्यामुळे लोकांचे खूपच येणेजाणे होते. आणि रात्रभर जागून मोहल्ल्या-मोहल्ल्यात ध्वजपताका लावत होते. त्याचा सारखा आवाज होत होता.

शुक्रवार, १५ ऑगस्ट १९४७

रात्री दोन वाजता बापूजी उठले होते. रोज़ा असल्यामुळे बाहेर किती तरी मुसलमान स्वातंत्र्य मिळवून देणाऱ्या बापूंचे दर्शन घेऊन जेवायला बसले होते. हिंदूसुद्धा होते. बापूजी उठून बाहेर गेले होते. महादेवकाकांची पुण्यतारीख असल्यामुळे प्रार्थनेच्या वेळी गीतापारायण केले. पाउणेचार वाजता गीतापारायण संपले. सकाळीसच ‘हिंदू-मुसलमान एक हो’ ही घोषणा देत आणि लीग आणि कॉंग्रेसचे झेंडे घेऊन हिंदू आणि मुसलमान लॉऱ्यांमधून संपूर्ण शहरातून फिरत होते. हे दृश्य आणि दोन दिवसांपूर्वीचे दृश्य - कोणत्या तपश्चर्येचे फळ ! बापूंचा चेहरा आज फार गंभीर होता. आम्ही सकाळी सडकेवर फिरायला गेलो तर हजारो स्त्रिया, पुरुष, मुले दर्शनाकरिता आली होती. फिरून आम्ही आठ वाजता घरी आलो. मी म्हणाले, “बापूजी लोक तर उपवासाचे पारणे फेडत आहेत आणि तुम्ही उपवास, मौन आणि कताई करत आहा?” आज तर आनंदाचा दिवस आहे ना?

बापूजी म्हणाले, “लोक त्यांना आवडेल तसे करतील, परंतु आपल्याला त्याचे काय करायचे आहे? मी तर लग्नाच्या वा मूल जन्माला येत असलेल्या दिवशीही उपवास करायला लावत असतो ना? आज आपली जबाबदारी किती वाढली आहे? याचे शांत चित्ताने चिंतन कर. हे स्वातंत्र्य मिळवून देणारा चरखाच आहे. त्याला आपण विसरायला नको. आणि आपण जितका उपवास करू तितके आपले शरीर पवित्र होत जाईल. आणि आपण पवित्र होऊन जर ईश्वराची प्रार्थना केली तर आपण स्वातंत्र्याच्या लायक होऊ.”

आज तर बापूजी मुळीच काम करू शकले नाही. अर्ध्या अर्ध्या तासाने बापूजींना बाहेर जावे लागत होते. हजारो माणसे बापूजींच्या दर्शनाकरिता येत होती आणि ‘गांधीजींमुळेच हे सर्व झाले’ असे म्हणत होती.

कलकत्यातील मंत्री बापूजींना प्रणाम करायला आले. त्यांना संबोधत बापूजी म्हणाले, “आजपासून तुम्ही काटेरी राजमुकुट घालत आहा. सत्तेची खुर्ची खराब असते. हिच्यात बसून तुम्ही सतत जागृत राहायला पाहिजे. तुम्ही जास्तीतजास्त सत्यपरायण, अहिंसापरायण आणि नम्र व्हायला पाहिजे. इंग्रजांच्या काळात तुमची कसोटी होती, परंतु एक प्रकारे ती नव्हतीसुद्धा. परंतु आता तर तुमची परीक्षाच परीक्षा आहे. तुम्ही मोठेपणाच्या जाळ्यात फसू नका. गावकऱ्यांचा आणि गरिबांचा उद्धार करण्याकरिता ईश्वर तुम्हांला मदत करो.”

दोन तासात कलकत्त्यातील वातावरण बदलून गेले. सर्व बंधूभगिनी हस्तांदोलन करून ‘हिंदू-मुसलमान भाई भाई‘ म्हणत होती.

बापूजींनी आम्हांला परवानगी दिली म्हणून आम्हीसुद्धा बाहेर पाहायला गेलो होतो. परंतु बापूजी काही गेले नाही. दोन्ही संप्रदायांचे लोक एकमेकांच्या धर्मस्थळी गेले होते.

साडेपाचच्या प्रार्थनासभेत तुफान गर्दी होती. हिंदू-मुसलमान सर्वच होते. बापूजींची मोटर मोठ्या मुश्किलीने आत शिरू शकली आणि अतिशय अडचणीतून ते व्यासपीठापर्यंत पोहोचू शकले. ते प्रार्थनेत म्हणाले -

"आज आपल्या स्वातंत्र्याचा पहिलाच दिवस आहे आणि राजाजी राज्यपाल झाले आहेत. लोकांना वाटते की राजभवन आपलेच आहे आणि त्यांनी जणू काय संपूर्ण राजभवन आपल्या ताब्यात घेतले आहे. ही गोष्ट चांगलीही आहे आणि वाईटही आहे. चांगली याकरिता की सर्वांना त्यात जायचा सारखाच हक्क आहे हे यातून जनता सांगते आहे. परंतु दुःखद गोष्ट ही आहे की इंग्रज निघून गेल्याबरोबर आम्ही हवे ते करू शकतो आणि वाटेल ती तोडफोड आम्ही करू शकतो असे आम्हांला वाटू लागले आहे. असा जंगलीपणा कोणीही करू नये. खिलाफतीच्या काळात जे ऐक्य आपण दाखवू शकलो होतो तेच ऐक्य जर आता आपण दाखवू शकलो तर आतापर्यंत आपण जो विषाने भरलेला पेला पीत होतो त्याऐवजी अमृताने भरलेला पेला आपण पिऊ."

नंतर सुऱ्हावर्दीनीसुद्धा भाषण केले. ते म्हणाले,

"कलकत्त्यात जर शांतता स्थापित झाली नाही तर संपूर्ण हिंदुस्थानातही शांतता स्थापित होणार नाही. महात्माजी म्हणाले त्याप्रमाणे आम्ही दोघांनीही शुद्ध अंतःकरणाने शांततेकरिता काम केले तर आपला भरपूर लाभ होईल. आणि तुम्हांला २४ तासात ही गोष्ट आढळूनसुद्धा आली आहे. आज मोहल्ल्यामोहल्ल्यात हिंदू मुसलमान सोबत फिरत आहेत. ही महात्माजींचीच कृपा आहे. अल्लाची मेहरबानी आणि ईश्वराची दया आहे.

"आजपासून आपल्या नवजीवनाची सुरुवात होते आहे. आणि आपल्यामधील हे भांडण जर सुरू राहिले तर आपण स्वातंत्र्याच्या लायकीचे राहणार नाही. आपला देश

सर्व देशांमध्ये पुढे जावा आणि त्यात दीनदुबळेपणा आणि गरिबी राहू नये ही ईश्वराला प्रार्थना आहे.”

‘जयहिंद’संबंधी बोलताना ते म्हणाले,

“मुसलमानांवर ‘जयहिंद’ म्हणण्याकरिता दडपण आणले जाते. परंतु आम्ही दडपणामुळे तसे म्हणणार नाही. आम्ही सुसंवादानेच तसे म्हणू. आम्ही हिंदुस्थानचे रहिवासी आहो हे याचे कारण आहे.”

असे म्हणून त्यांनी लोकांना ‘जयहिंद’ म्हणायला लावले. संपूर्ण सभा ‘जयहिंद’ घोषणेने निनादून गेली. बापूच्या चेहऱ्यावर मंद मंद स्मित उमलत होते.

प्रार्थनेतून आल्यानंतर बापूजी आठ वाजता फिरले. फिरून आल्यानंतर ते प्रफुल्लबाबूंना भेटले आणि सुऱ्हावर्दीसाहेबांच्या अतिशय आग्रहामुळे फिरायला निघाले. सुऱ्हावर्दीसाहेब तर बापूजींना कलकत्त्यातील रोषणाई आणि ऐक्य दाखवायला बाहेर घेऊन गेले होते. परंतु कोणी तरी बापूंची मोटर ओळखली. मुसलमानी मोहल्ल्यातून ते जात असताना सर्वांनी त्यांना घेरले. बापूजी त्यांना ‘जयहिंद’ म्हणायला लावयचे आणि लहान लहान मुले त्यांचा हात हातात घ्यायचे. किती तरी लोक त्यांच्यावर गुलाबपाणी आणि अत्तर टाकायचे.

फिरून बापूजी पाऊणेदहा वाजता घरी आले. ते खूप थकलेले होते. थोडेसे कामकाज उरकून साडेदहा वाजता ते अंथरुणावर पडले.

४. हिंदू-मुस्लिम भाईभाई

हैदरी मॅन्सन, बेलियाघाट,

शनिवार, १६ ऑगस्ट १९४७

रोजप्रमाणे बापूजी साडेतीन वाजता उठले. तोंड वगैरे धुऊन प्रार्थना केली. नंतर टपाल लिहिला. सहा वाजता बाहेर फिरायला निघाले.

बापूजी फिरत असतानाही लोकांना पाठ शिकवायचे. हजारोंची गर्दी दर्शनाकरिता आलेली. बापूंनी सर्वांना दाराजवळ बसवले आणि समजावून सांगत म्हणाले, “तुम्ही आवाज करता, परंतु माझे कान हा आवाज सहन करू शकत नाहीत.” लोक शांत झाले. लोक थुंकून थुंकून रस्ता घाणेरडा करत असल्यामुळे बापूजी अनवाणी फिरायला जात असत. बापूजी रस्त्यावरून अनवाणी चालतात हे पाहून लोक थुंकायला संकोचत. त्यांच्या अनवाणी फिरण्यामागील हेच कारण होते. आणि यामुळे खरोखरच लोकांनी रस्ता घाणेरडा करण्याचे प्रमाण कमी झाले. बापूजी म्हणाले, “असे दिसते की माझ्या या पाठाचा लोकांवर परिणाम झाला आहे.”

फिरून आल्यानंतर मालीश, आंघोळ वगैरे नित्यकर्म. साडेनऊ वाजता जेवण दररोजप्रमाणे चालले. भेटणारात तर आज प्रामुख्याने राजाजीच आले होते. राज्यपालांची भेट घ्यायची असली तर दरवेळी बापूजींनाच जावे लागायचे. आज मात्र पहिलाच असा दिवस होता की भारताचा पहिला राज्यपाल बापूजींना भेटायला आला होता. दोघेही म्हातारे फार खुश होते. इतक्या घाणेरड्या जागीसुद्धा राजाजींनी दारातच चप्पल काढली आणि उघड्या पायांनी पडवी ओलांडून ते बापूंच्या खोलीत गेले. अनेक लोक तर बापूंच्या खोलीपर्यंत चप्पल घालून यायचे, परंतु राजाजींना ते मान्य नव्हते. राजाजी जवळपास एक तास थांबले.

साडेचारपासून तर पाच वाजेपर्यंत एकामागून एक प्रतिनिधीमंडळ भेटायला येतच होते.आणि सर्व ऐक्य आणि मदतकार्याबद्दल आपापल्या योजना सांगायचे. साडेपाच वाजता प्रार्थनासभेत गेले. आधी शहीदसाहेबांनी भाषण केले. ते म्हणाले, "या दोनतीन दिवसात आपल्याला जी शांतता दिसली तिच्याकरिता महात्मांचे, अल्लाचे आणि ईश्वराचे आपण आभार मानायला पाहिजे. इथे असह्य अशा दंगली सुरू होत्या त्या आता शांत झाल्या आहेत ! स्त्रिया आपसात भेटत आहेत. पण हे आता टिकवून ठेवण्याची जबाबदारी आपली आहे. आता तर दोन्ही संप्रदायाच्या बंधूंनी मिळून देशसेवा करायला पाहिजे. मुसलमानांनीसुद्धा एक प्रतिज्ञा करायला पाहिजे. ती म्हणजे यापुढे एकाही हिंदूला मारणार नाही; व्यापारधंद्यात सोबत भाग घेऊन काम करू. हा हिंदुस्थान काही केवळ हिंदूंचा नाही, आपणा सर्वांचा आहे. सर्वांच्या तोंडी 'जयहिंद' असायलाच पाहिजे. आपण केलेले सर्व पाप आपण गांधीजींच्या कृपेने धूत आहो. यापुढे गरिबांची उन्नती होईल अशीच इच्छा आपण केली पाहिजे. "

नंतर बापूजींचे प्रवचन झाले. बापूजींनीसुद्धा ऐक्याकरिता आवाहन केले आणि इथे जर कायम टिकणारी शांतता निर्माण झाली तर तिचा परिणाम संपूर्ण भारतावर झाल्याशिवाय राहणार नाही असेही ते म्हणाले. ते म्हणाले, "राजभवनमधील काही वस्तू लोक उचलून घेऊन गेले आहेत. त्या संबंधात गांधीजी म्हणाले "हिंदुस्थानबद्दल असे सांगतात की इथे कोणत्याही गोष्टीला वा घराला कुलुप लावावे लागत नव्हते. रामराज्यात कधीही चोरी झाली नव्हती. त्या काळात आपण इतके सत्यवादी आहो असे समजले जात असे. आपल्या देशाकरिता ही गोष्ट लज्जास्पद आहे. यामुळे माझी विनंती आहे की जर कोणाजवळ चोरी गेलेली वस्तू असेल तर ती त्याने परत करावी."

प्रार्थनेमधून आल्यानंतर दररोजप्रमाणे बापू फिरायला गेले. स्कॉटिश चर्च महाविद्यालयाचे श्री कैलाशजी फिरताना भेटले. त्यांनी धर्म, राष्ट्रांचे परस्परांशी संबंध यासंबंधात

प्रश्न विचारले होते. बापूजी म्हणाले "राष्ट्राचा कोणताही धर्म वा संप्रदाय नसतो. यांच्यापासून राष्ट्र अगदी वेगळे आहे. प्रत्येक माणसाला हवा तो धर्म स्वीकारण्याचा अधिकार आहे."

साडेदहा वाजता बापूजी अंथरुणावर पडले.

ता. १७ ऑगस्ट १९४७

दररोजप्रमाणे साडेतीन वाजता उठणे वगैरे कार्यक्रम सुरू राहिला. दररोजप्रमाणे कार्यकर्त्यांच्या भेटीगाठी, सर्वांना सल्ला देणे तसेच 'हरिजन'करिता लेख लिहिण्याचा शेवटचा दिवस असल्यामुळे त्यातच सर्व वेळ गेला. प्रार्थनेत आधी सुऱ्हावर्दीसाहेबांचे भाषण झाले. प्रार्थना नानकुडंगामात झाली होती. खूप प्रचंड गर्दी होती. शहीदसाहेब म्हणाले की ज्या ठिकाणी हिंदू आणि मुसलमान एका मोटारीतसुद्धा जाऊ शकत नव्हते त्या ठिकाणी आज एक लहानसा मुलगासुद्धा पायी चालत जायला घाबरत नाही. आपण लक्षात ठेवले पाहिजे की गांधीजींनी आपल्याला इतके अधिक ऋणी केले आहे. ते ऐक्यासंबंधीही बोलले. नंतर बापूजी म्हणाले, "सर्व माझे अभिनंदन करत आहेत. परंतु एक अल्प माणूस एकटा काय करू शकतो? आपल्या मनात अहंकार नसावा. हिंदू 'पाकिस्तान जिंदाबाद' म्हणतात आणि मुसलमान 'हिंदुस्थान जिंदाबाद' म्हणतात हे गोड वाटते. परंतु हे असे जिंदाबाद मला खुश करण्याकरिता वा कोणाच्या भीतीमुळे म्हणायला नको. प्रत्येकाने आपापल्या इष्टदेवतेला समोर ठेवून प्रामाणिकपणे जिंदाबाद म्हणायला पाहिजे."

यानंतर बापूजी ऐक्य आणि चंद्रनगरसंबंधीही बोलले. ते म्हणाले, "प्रत्येक मनुष्य जर वारंवार सत्याग्रह करणार असेल तर जवाहरलालला प्रधानमंत्री बनवण्याची काय आवश्यकता होती? सत्याग्रहाचीसुद्धा नियमावली असते."

नंतर बापूजी स्वतःच्या राहण्याच्या ठिकाणाबद्दल म्हणाले, "लोकांना आता असे वाटू लागले आहे की कोणाचाही हुकूम मानायचाच नाही. मी जिथे पडलो आहे तिथे लोक विचारायला

येत असतात. तक्रारी करत असतात, पोलिसांना शिव्या देतात, बिचारे पोलीस हात जोडतात. पोलीस आपले नोकर आहेत, परंतु त्यांना केवळ सरकार हुकूम करू शकते, प्रत्येक माणूस नाही. प्रत्येक माणूस जर पोलिसांना हुकूम देऊ लागला तर ते तर बिचारे मरूनच जातील ना?" आपण जर असे करू लागलो तर मिळवलेले स्वातंत्र्य आपण गमावून बसू. हं, इतके खरे की पोलीस सेवक न होता स्वामी होत असतील तर तुम्ही निश्चितच तक्रार करू शकता. परंतु ज्या कोणी गुन्हा केला असेल त्याला पकडणे हे त्यांचे कर्तव्यच आहे. म्हणूनच मी पोलीसदल काढून टाकायला सांगतो आहे. यांना आमच्याकरिता तुमच्या शिव्या खाव्या लागतात ही अतिशय दुःखद गोष्ट आहे. यामुळे तुम्हांला आम्हांला मारायचे असेल तर मारा वा रक्षण करायचे असेल तर करा. तुम्ही प्रेम करता हे ठीक आहे. परंतु मला वाटते की सोडावाटरची बाटली उघडली की तिच्यातून सोडा जसा फसफसून वर येतो तसेच बऱ्याचशा प्रमाणात तुमच्या प्रेमाबद्दलही मला वाटते.

प्रार्थनास्थळी पुष्कळ चिखल होता. लोक सुऱ्हावर्दीसाहेबांना ऊचलून घेऊन गेले, परंतु बापूजींनी उचलून न्यायला नकार दिला. बापूजींचे चिखलात अर्धे पाय भरले होते.

प्रार्थनेतून बापूजी नऊ वाजता परतले. आल्यानंतर त्यांनी सुऱ्हावर्दीसाहेबांबरोबर १ तास गोष्टी केल्या. १० वाजता अंथरुणावर पडले.

सोमवार, १८ ऑगस्ट १९४७

आज बापूजींचे मौन आहे. प्रार्थनेनंतर साडेसहा वाजता लिहिण्याच्या कामकाजाला सुरुवात केली. नंतर ते बाहेर फिरायला गेले. आवश्यक तितकी शांतता होती. आज सैन्याला सुटी दिली आहे. स्वयंसेवक पूर्ण मदत करत आहेत. बराकपूरला जाण्याकरिता ११ वाजता रवाना झाले. पोहोचायला १ तास लागला. गर्दी खूप होती. जयनादाने बापूजींचे कान बहिरे होऊन गेले. बराकपूरमध्ये मिरवणूक काढण्यासंबंधात झगडा झाला. तो मिटवला आणि हिंदू-

मुसलमानांनी परस्परांची गळाभेट घेतली. बापूजींनी सर्वांना ‘ईद मुबारक’ दिली आणि लेखी संदेशही दिला (दुपारी दीड वाजता).

एक मुसलमानबंधू - माझ्याकडून जर कोणतीही चूक झाली असेल तर माफ करा. आम्ही चुका तर भरपूर केल्या आहेत, पण आता आम्ही भावाभावाप्रमाणे राहू. असे म्हणून हिंदू-मुसलमानांनी गळाभेट घेतली.

शहीदसाहेब - सर्वप्रथम तर असे ठरवायला पाहिजे की एक दुसऱ्याशी मुळीच भांडण करायचे नाही. एकमेकांच्या घरी जायला पाहिजे, खाणेपिणे केले पाहिजे, देशाचा ध्वज उंच फडकवला पाहिजे. जे झाले ते विसरून जायचे. दोन दिवस बराकपूरमध्ये हे सुरू होते. परंतु आपण आता कलकत्त्याप्रमाणेच करायला पाहिजे.

आमच्या आयाबहिणींना तुमचे दर्शन घेण्याची इच्छा आहे. यामुळे आता तुम्ही त्यांना दर्शन देऊन जा अशी मुसलमान बांधवांची मागणी आहे. बापूजी कबूल झाले.

हिंदू बंधू म्हणाले, “मुसलमान बांधवांना दुखवण्याची आमची इच्छा नाही. आम्ही वाद्य वाजवणार नाही. मशिदीसमोरून जाताना आम्ही वाद्य बंद ठेवू.”

बापूंचा लेखी संदेश - “जो निर्णय झाला तो दोघांनाही मान्य आहे अशी मी आशा करतो. असे नाही की इथे जे हजर आहे तितक्या लोकांनाच हा निर्णय मान्य आहे, आणि जे बाहेर आहेत त्यांना मनाप्रमाणे वागण्याची सूट आहे. नमाज सुरू असताना मशिदीसमोर वाद्य न वाजवण्याकरिता हिंदूंची समजूत घातली पाहिजे. दोन्ही समाजाच्या लोकांनी मनात आडपडदा न ठेवता बोलावे. लीग आणि कॉंग्रेसमध्ये असे ठरले आहे की कोणत्याही गोष्टीवर आपसात सहमती होत नसेल तर पंचाद्वारे निर्णय घेण्यात यावा. कोणीही बळजबरी करू नये. तुम्ही जर संतापून भांडण करणार असाल तर कधीही शांतता स्थापित होणार नाही.”

बाजाराच्या पलीकडे मुसलमान स्त्रियांची घरे होती. तेथील सर्व स्त्रिया बापूजींच्या दर्शनाकरिता उभ्या होत्या. त्यांच्यामधून आमची मोटार गेली.

चार वाजता परत बेलियाघाटला आलो. आल्यानंतर बापूजींनी कताई केली, दूध घेतले आणि प्रार्थनेकरिता जाण्याकरिता परत तयार झाले. आज ईद असल्यामुळे खूप मुसलमान आले होते. बापूजी सर्वांना फळ देत होते.

प्रार्थना 'मोहमेडन स्पोर्ट्स क्लबमध्ये' झाली. ४ ते ५ लाखांची गर्दी होती. मोठ्या मुश्किलीने पोहोचलो. दोनदा तर बापू पडता पडता वाचले. हिंदू-मुसलमानांची विराट सभा पाहून बापूच्या चेहऱ्यावर आनंद पसरलेला दिसत होता. आमच्या मोटारीकरिता दारापर्यंजो रस्ता दोन मिनिटांचा होता त्या दाराने आत जाऊन बाहेर यायला अर्धा तास लागला. बापूंच्या पाया पडण्याकरिता लोक आसुसलेले होते. बिचारे शहीदसाहेब तर घामाघूम झाले. त्यांचे घड्याळही तुटले.

दररोजप्रमाणे शहीद साहेबांचे भाषण झाले.

"ईदचा दिवस मुसलमानांकरिता आनंदाचा दिवस आहे. परंतु आजचा दिवस तर अजूनच आनंदाचा आहे. जवळपास एक वर्षापासून आपल्यामध्ये भांडणे, मारामाऱ्या सुरू होत्या. परंतु आज पहिला दिवस आहे की केवळ हिंदू आणि मुसलमान पुरुष तर सोडा पण भगिनीसुद्धा आज इथे निर्भय होऊन बसल्या आहेत. ही अल्ला आणि बापूजींची लाख लाख वेळा दया आहे."

उस्मानसाहेब (कलकत्त्याचे महापौर) म्हणाले - "आजचा दिवस इतिहासाच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचा आहे. १९२०-२१मध्ये आपल्याला जे पाहायला मिळाले होते ते आज परत पाहायला मिळते आहे. आज सर्व भांडणे मिटली आहेत. हिंदुस्थान जेव्हा स्वतंत्र झाला तेव्हा आता कसे होईल याची मला काळजी वाटत होती. परंतु अल्लाच्या आणि गांधीजींच्या कृपेमुळे स्वातंत्र्य मिळायच्या अर्धा तास आधीच सर्व भांडणे मिटली. आणि आता हे स्वातंत्र्य टिकवून कसे ठेवायचे

हे पाहणे आपले काम आहे. आणि जितके बलिदान आपण स्वातंत्र्यसंघर्षात केले होते त्याहून दुप्पट बलिदान या स्वातंत्र्याचे जतन करण्याकरिता आपल्याला करावे लागेल आणि ते आपण करूसुद्धा."

बापूंचे व्याख्यान

"इथे हजर असलेल्या सर्व मुसलमानांना ईद मुबारक इच्छिणे हे माझे पहिले कर्तव्य आहे. एक वेळ अशी होती की जेव्हा हिंदू आणि मुसलमान हे दोघेही या दिवशी परस्परांची गळाभेट घेत असत. मी कबूल केले पाहिजे की अनेक वर्षांनंतर मी हे दृश्य पाहत आहे. मुस्लिम लीग, नॅशनल गार्ड आणि कॉंग्रेसच्या सदस्यांना आणि स्वयंसेवकांना इथे पाहून मला फार आनंद होतो. हे खरे आहे, परंतु हे ऐक्य कायम टिकले पाहिजे. आपल्याला ब्रिटिशांची जागा घ्यायची आहे. आज पाहिलेले दृश्य मी कधीही विसरणार नाही."

* * *

प्रार्थनकरिता आलेल्या गर्दीतून मार्ग काढत मोठ्या मुश्किलीने गांधीजी मोटारीत बसले. रस्त्यात ते खिलाफतीच्या काळासंबंधी बोलत होते - "खिलाफत खलीफाची गादी कायम ठेवण्याकरिता होती. आणि त्या वेळी अलीबंधूंनी विशेष मदत केली होती. हा लढा वर्षापासून सुरू होता. नंतर किती तरी भांडणे होऊ लागली आणि अखेरीस १९२१ साली मला उपवास करावा लागला. तो काळ आजही दृष्टीसमोर तरळतो. त्या वेळी मी जे निवेदन काढले होते ते अलीबंधूंना काहीसे पटले नाही. आणि त्यामुळे आमच्या संबंधामध्ये थोडेसे कटूत्व आले होते."

प्रार्थनेतून आल्यानंतर बापूजींनी दूध आणि फळे घेतली. पाऊणे दहा वाजता फिरायला निघाले. बाहेर फार आवाज होता. यामुळे ते लोकांना म्हणाले, "असा आवाज कराल तर मला मारून टाकाल. परंतु मला मरायचे नाही. यामुळे तुम्हाला शोभेल तसे वागा."

साडेदहा वाजता बापूजी झोपले.

५. शांततेचा आठवडा

बेलियाघाट,

मंगळवार, १९ ऑगस्ट १९४७

दररोजप्रमाणे साडे तीन वाजता प्रार्थना. बापूजींचे नित्यकर्माचे चक्र साडेनऊ वाजेपर्यंत सुरू होते.. त्यांची भेट घ्यायला येणारे सर्वात पहिले शहीदसाहेब होते. ते एक तास बसल्यानंतर बंगालचे मंत्री आले.

बारा वाजता आम्ही कचरापाडाला जायला निघालो. दोन वाजता पोहोचलो. तेथील लोकांना शांत करण्यातच आमचा जीव गेला. इथे हिंदू मुसलमानांना त्रास देत आहेत अशी तक्रार होती. पंचवीस हजार हिंदू आणि आठहजार मुसलमान या वस्तीत राहतात. हिंदूंमध्ये मोठ्या प्रमाणात बिहारी आहेत. या सभेला संबोधत असताना बापू म्हणाले, “बिहारला तर मी घडवले आहे. बिहारची मी बरीच सेवा केली आहे. आणि बिहारी मला मानतातसुद्धा. परंतु आज ते वेड लागल्यासारखे का वागत आहेत? आणि जितकी वस्ती मोठी होत जाते तितके आपण सावध होत राहिलो पाहिजे.”

सुऱ्हावर्दीसाहेब म्हणाले, “हा तिरंगी झेंडा मुख्य गोष्ट आहे. मग हिंदू असो की मुसलमान, सर्वांनी हाच ध्वज फडकवला पाहिजे.” बाकी ऐक्यासंबंधीसुद्धा बरेच काही बोलले.

शेवटी दोन्ही समुदायात ऐक्य झाले. आणि दोन्ही समुदायाच्या माणसांनी एकत्र येऊन मिरवणूक काढली आणि झेंडा फडकवला.

तिथून आम्ही साडेतीन वाजता घरी परतायला निघालो. परंतु ठीकठिकाणी गाडी थांबवावी लागल्यामुळे प्रार्थनेकरिता पोहोचायला फारच उशीर झाला; सात वाजून गेले.

कचरापाड्याच्या सभेत बापूजी जे म्हणाले होते तेच त्यांनी इथेही सांगितले. आणि शिवाय ते म्हणाले, "मशिदीसमोर वाद्य वाजवू नये अशी जी प्रथा सुरू करण्यात आली होती त्या प्रथेऐवजी कॉंग्रेसने वा लीगने, जवाहरने की लियाकतअलींनी नवीन प्रथा सुरू करू नये आणि जुनी प्रथा कायम ठेवली पाहिजे. मुसलमान जर मशिदीसमोर वाद्य वाजवण्याने नाराज होत असतील तर आपण तसे करू नये."

प्रार्थनेमधून नऊ वाजता आले. आल्यानंतर बापूंनी कातले, दूध घेतले. फिरले. ११ वाजता झोपले.

२० ऑगस्ट १९४७

दररोजप्रमाणेच साडेतीन वाजेपासूनचा कार्यक्रम चालला. आंघोळ वगैरे झाल्यानंतर मुलाखती सुरू झाल्या. साडे अकरा वाजता राजाजी आले. त्यांच्याबरोबर बापू एक तास गोष्टी करत होते. तीन वाजता वृत्तपत्रपरिषद होती. तिच्यातील प्रश्नोत्तरे अशी -

प्रश्न - चंद्रलेखा पंडितना (विजयालक्ष्मी पंडित यांची मुलगी) अमेरिकेत राजदूत म्हणून पाठवण्यात येणार आहे अशी चर्चा आहे. एक अठरा वर्षांची मुलगी तिथे काय करू शकेल?

गां. - हा जवाहरलाल नेहरूंवर हल्ला आहे. मी याचे योग्य उत्तर देऊ शकेन. परंतु या वेळी मला स्वतःला राजकारणात गुंतवून घेण्याची इच्छा नाही. हिंदू-मुसलमानांच्या ऐक्याच्या कामात मी व्यग्र आहे. या विषयावर तुम्ही कोणताही प्रश्न विचारू शकता. मला वृत्तपत्रसृष्टीला अर्थहीन करून टाकायचे नाही. हिंदू-मुसलमान ऐक्याच्या कामाकरिता मला तिचा उपयोग करायचा आहे. भारत सरकार आणि पाकिस्तान सरकार जरी वेड लागल्यासारखे वागू लागले तरी हिंदू आणि मुसलमान परस्परांना भोसकणार नाहीत असा दिवस पाहण्याकरिता मी उत्सुक आहे. मी माझ्या प्रार्थना प्रवचनातून वा लेखनातून जे काही सांगत असतो ते मी पूर्ण विचार करून सांगत असतो.

अशा प्रकारे बापूजींनी अर्धा तास प्रवचन दिले. वृत्तपत्रपरिषदेतून आल्यानंतर बापूजींनी दूध, फळे घेतली. तेवढ्यात प्रार्थनेकरिता जाण्याची वेळ झाली. आज प्रार्थना कॅनिंग स्ट्रीट, पोलाक स्ट्रीट, मुरधीहाटा, आणि कोलू टोळा या भागात होती. बापूंची जिथे प्रार्थना होती त्याच्या एका बाजूला मंदिर, दुसऱ्या बाजूला मशीद आणि तिसऱ्या बाजूला गिरजाघर होते.

याच जागेतून १९४६ सालच्या १६ ऑगस्टला दंगल हेऊन रक्तपाताला सुरुवात झाली होती. आणि याच ठिकाणी १५ऑगस्ट १९४७ ला हिंदू-मुसलमान ऐक्याला सुरुवात झाली होती. खूप गर्दी होती. अदमासे सातेक लाख लोक असावे. ते सर्व स्थानिक लोक होते असे म्हणतात. खूप गोंगाट होता. प्रार्थनेनंतर रामधून झाल्यानंतर टाळ्या वाजल्या. बापूजी म्हणाले, "प्रार्थना काही नाटक, सिनेमासारखा खेळ नाही, आणि प्रदर्शनासारखी गोष्टसुद्धा नाही. हा तर ईश्वरस्मरणाचा एक मार्ग आहे. यामुळे यात टाळ्या वाजवू नये."

नंतर ते म्हणाले, "मला तर आज नोआखालीला जायचे होते. इथे झालेल्या ऐक्याकरिता तुमचे जितके आभार मानावे तितके कमीच आहेत. असे असले तरी तुम्ही झोपून राहावे अशी माझी इच्छा नाही. तुम्ही सर्वांनी जागे राहायला पाहिजे आणि शांतता समितीने ठिकठिकाणी जाऊन शांततेचे वातावरण पसरवायला पाहिजे."

झेंड्याविषयी बोलताना बापूजी म्हणाले, "आता आपण मित्र झालेलो असल्यामुळे पाकिस्तानमध्ये जरी संघराज्याचा ध्वज फडकवण्यात आला नाही तरी मी जर खरा हिंदू असेन तर मी दोन्ही ध्वज फडकवीन. यामुळे पाकिस्तानलासुद्धा लाज वाटेल. अमेरिका आणि इंग्लंड मित्र असल्यामुळे दोघेही एकाच वेळी उत्सव साजरा करत असतात आणि झेंडे फडकवतात. असे असले तरी इतर काय करतात याकडे लक्ष न देता आपल्याला जे योग्य वाटते ते जर आपण केले तर त्याचा प्रभाव पडल्याशिवाय राहणार नाही."

गोरक्षणासंबंधी बोलताना बापूजी म्हणाले, “मी जितका गायीचा पुजारी आहे तितका कदाचित क्वचितच कोणी असेल. संघराज्य सरकार कायदा करून गोमांस खाण्यावर बंदी आणू शकते असे दालमिया म्हणाले असे वर्तमानपत्रात आहे. परंतु सरकार असा कायदा करू शकत नाही. गायींवर आपण ज्या प्रकारचा जुलूम करतो त्यापेक्षा तर गायीला मारून तिचे मांस खाणाऱ्या लोकांचे पाप कमी वाटते. आणि मी तर असे समजतो की कदाचित ती पुण्यप्रद गोष्टसुद्धा असू शकेल. यामुळे आपण गोवध बंद करायला लावण्याच्या कायद्यापूर्वी गोपालन कसे करावे हे शिकलो तर त्यामुळे गोवध बराचसा कमी होईल.”

सुऱ्हावर्दीसाहेब बोलले. ऐक्यासंबंधी ते बरेच काही बोलले. मुसलमानांनीही कॉंग्रेसचा झेंडा फडकवला पाहिजे असा सल्ला त्यांनी दिला. शेवटी ते म्हणाले, “हीच ती जागा आहे की जिथे रक्तपात झाला होता. आणि आज हीच ती जागा आहे की जिथे ‘हिंदू-मुसलमान भाईभाई’ अशा घोषणा होत आहेत. आणि या सात लाख हिंदू-मुसलमानांच्या जमावाच्या मनातील आग विझवणारे, त्यांच्यावर अमृतवर्षाव करणारे महापुरुष गांधीजींचे पाऊल इथे पडलेले असल्यामुळे ही जागा संस्मरणीय राहील.”

तिथून आम्ही नऊ वाजता परतलो. आल्यानंतर बापूजींनी बंगालच्या मंत्र्यांशी बराच वेळ चर्चा केली. दहा वाजता फिरायला निघाले. साडे दहा वाजता झोपले.

कलकत्त्याचा बिहारवर फारच चांगला परिणाम झाला आहे असा फोन मृदुलाबहेनचा बिहारमधून आला आहे. यामुळे बापू फार खुश झाले.

हैदरी मॅन्शन, २१ ऑगस्ट १९४७

दररोजप्रमाणे आजही बापूजी साडेतीन वाजता उठले. प्रार्थना वगैरे कार्यक्रम सुरू राहिले. पाऊस असल्याने सकाळी बाहेर फिरायला जाऊ शकले नाही. मालीश, आंघोळ, जेवण इत्यादी कार्यक्रमात आज भरपूर आराम होता. भेटीगाठी कमी होत्या.

'हरिजन'करिता लेखन आणि टपाल लिहिणे यांत बापूंचा वेळ गेला. तीन वाजेपर्यंत आज बापूजी शांतपणे काम करू शकले. इथे आल्यानंतरचा असा हा पहिलाच दिवस आहे.

तीन वाजता बापू भगिनींच्या सभेत गेले. विद्यापीठात सभा होती. खूपच आवाज होता. बापूजी पाऊणेक तास बसूनच होते. शांतता स्थापित करण्याचे फार प्रयत्न केले, परंतु काहीही फायदा झाला नाही.

अखेरीस बापूंनी बोलायला सुरुवात केली, "मी स्त्रियांच्या अनेक सभांना उपस्थित राहिलो आहे. परंतु आज गोंगाट फारच जास्त आहे. मी केवळ सेवक आहे. मी सभेत आलो कारण मला तसा आदेश देण्यात आला होता. शक्य तितक्या लवकर मला जायचे आहे. इथे आलेल्या सर्व स्त्रियांनी मुसलमान स्त्रियांची भेट घ्यावी. स्त्रिया बरेच काम करू शकतात. नोआखालीच्या माझ्या दौऱ्यात माझी नात माझ्याबरोबर होती. मी तिला दररोज मुसलमान स्त्रियांकडे पाठवत असे. त्या ज्या पद्धतीने तिच्याशी बोलत होत्या ती आश्चर्यकारक होती. त्या स्त्रिया तिचीही परीक्षा घेत असत. स्त्रियांनी अस्पृश्यतानिवारणाकरिता काम केले पाहिजे."

प्रार्थनेची वेळ झाल्यामुळे बापूजी तिथून सरळ प्रार्थनासभेत गेले. प्रार्थना पार्क सर्कसमध्ये होती. प्रार्थनेनंतर आधी सुऱ्हावर्दीसाहेबांचे भाषण झाले. रोजप्रमाणे ऐक्यासंबंधी ते म्हणाले, "परंतु इथून ज्या हिंदूंना पळावे लागले होते त्यांनी आता परत यायला पाहिजे. आणि ज्या भागातून मुसलमान पळाले त्यांनी त्या भागात परत यायला पाहिजे. आणि या दोघांनी एकमेकांचे रक्षण केले पाहिजे. जितका हक्क हिंदूंचा आहे तितकाच मुसलमानांचाही आहे. हिंदूंवर जर काही संकट आले तर मुसलमानांनी जीवाची बाजी लावून हिंदूंचे रक्षण केले पाहिजे. आणि असे केले तर मुसलमानांमध्ये निष्ठा असल्याचे सिद्ध होईल. कलकत्त्यातील ऐक्याचा बिहारवर खूप प्रभाव पडला आहे असे महात्माजींना कळले आहे. मुंबई, अहमदाबाद, पंजाब वगैरे संघराज्यातील प्रत्येक ठिकाणी याचा प्रभाव पडला आहे. आता आपण आपली अब्रू गमावायची की राखून ठेवायची हे आपल्या हाती आहे. कधी काळी कलकत्त्याची काय परिस्थिती होती हे जग विसरून

जाईल. यामुळे न घाबरता परस्परांच्या घरी जाता येईल असे वातावरण आपण निर्माण केले पाहिजे. दोन्ही समाजाच्या लोकांनी घोषणा करा 'जयहिंद'." सर्वांनी 'जयहिंद'ची घोषणा केली.

प्रार्थनेत हिंदुस्थानचे आणि पाकिस्तानचे ध्वज एकत्र करण्यात आले होते. एक हिंदू मुलगा पाकिस्तानचे झेंडे घेऊन उभा होता तर एक मुसलमान मुलगा हिंदुस्थानचा झेंडा घेऊन उभा होता. यासंबंधात बापू म्हणाले, "ज्याप्रमाणे हे झेंडे मिसळण्यात आले आहेत त्याचप्रमाणे आपले हृदय जर एकजीव झाले तर कोणता झेडा मोठा आणि कोणता लहान या वादाची काय आवश्यकता राहील? पाकिस्तान, हिंदुस्थान जरी खरोखरच झालेले असले तरी अशा प्रकारे ते एक होऊन जातील. शरीर दोन, परंतु आत्मा एक याप्रमाणे." बाकी ते ऐक्य कायम ठेवण्याबद्दल आणि पळालेल्या लोकांनी निर्भयी होऊन परत वास्तव्य करण्यासंबंधी ते बरेच बोलले.

तिथून नऊ वाजता परतले. आल्यानंतर बापूजी सुऱ्हावर्दीशी गोष्टी करण्यात गढून गेले. यामुळे ते पाऊणेदहा वाजता फिरले आणि अकरा वाजता झोपले.

२२ ऑगस्ट १९४७

आज सव्वातीन वाजता उठले. आज मोठ्या बाची (कस्तुरबा) मासिक पुण्यतारीख असल्यामुळे गीतापारायण केले. त्याकरिता एक तास वीस मिनिट लागले. प्रार्थनेनंतर दररोजप्रमाणे कार्यक्रम चालले. मालीश आंघोळीनंतर १० वाजता खाता खाता बंगालच्या मंत्र्यांबरोबर बोलले. हे लोक बारा वाजता गेले. नंतर संपावर जाण्याच्या तयारीत असलेल्या बंगाल केमिकलच्या मजुराशी त्यांची चर्चा झाली. संप न करण्याकरिता बापूंनी त्यांची समजूत घातली.

दोन वाजता कस्तुरबा ट्रस्टमध्ये काम करणाऱ्या भगिनींची सभा होती. तिच्यात हजेरी लावली.

भगिनींनी बापूजींना सुताचा हार घातला. बापूजी म्हणाले, “ज्या कोणत्या भगिनीला विणाई येत असेल तिने हे सूत घ्यावे.”

एका भगिनीने विचारले, “गावांमध्ये कोणत्या पद्धतीने काम करावे? अनेक लोक वेगवेगळ्या गोष्टी सांगतात. त्यातून कोणता मार्ग निवडावा?”

बापूजी - नेहमीच काम कामाला शिकवत असते. गावात जाऊन बसा. ज्याला सेवाच करायची आहे त्याने काळजी का करावी? तुम्ही जर भीती सोडली असेल तर गावात जाऊन पाच वर्षाच्या आतील मुलामुलींना घेऊन बसा. त्यांनी न्हाऊधुऊ घालून साफ करा. मग ते शिकू शकत असतील तर शिकवा. गावाची सफाई तुम्हीही करा आणि मुलेही करतील. आणि तुम्हा भगिनींचा खर्चही गावकरी करतील. जर ते करत नसतील तर मी तर म्हणेन की उपाशी राहा. पण त्यांनी खर्च करायचा म्हणजे तुमच्या फॅशनचाही खर्च करायचा असा याचा अर्थ होत नाही. खर्च इतकाच की जी दाळभाकरी गावकरी खातात तीच तुम्हीही खायची. तोच तुमचा आहार असला पाहिजे.

भगिनी - किती तरी भगिनी एकधारी गावात बसल्या आहेत. भरपूर सफाई वगैरे करत आहेत. असे असूनही काहीही परिणाम झाला नाही.

बापू - गावकऱ्यांना कोणतेही शिक्षण मिळालेले नाही. त्यांच्याकरिता काम करण्याची उत्स्फूर्त ओढ पाहिजे.

भगिनी - परंतु लोक म्हणतात की यांचे पोट भरत नसल्यामुळे या आमच्या गावात येऊन पडल्या आहेत.

बापू - जन्मभर त्याच गावात बसून राहायचे. त्यांच्या शिव्या जरी खाल्ल्या तरी आपले काय बिघडले? त्या ऐकून घ्यायच्या. आपण गावकऱ्यांवर इतका काही अन्याय केला आहे की आपल्याला त्याचे प्रायश्चित्त घ्यावेच लागेल. प्रेमाबेन कंटक किती तरी वर्षांपासून अशाच गावात

जाऊन बसल्या आहेत. यशोधराबहेन म्हैसूरमध्ये किती तरी वर्षांपासून बसल्या आहेत. असे वर्षानुवर्षे काम कराल तेव्हाच काही होईल.

त्यांची चर्चा चार वाजताच्या सुमारास पूर्ण झाली. नंतर बापूजींनी कातले. भेटी घेण्याकरिता लोक आले होते. कातता कातता बापूजी त्या सर्वांना भेटले. पाच वाजता देशबंधूपार्कमध्ये प्रार्थना झाली. प्रार्थनेनंतर सुऱ्हावर्दीसाहेबांनी ऐक्याकरिता, मुसलमानांना तिरंगी झेंड्याअंतर्गत काम करण्याकरिता आणि मदतकार्याकरिता निधी देण्याबद्दल आवाहन केले.

आधी रामधूनमध्ये भाग घेण्यासंबंधी आणि ती सुरू असताना ताल कसा द्यायचा हे समजावून सांगत असताना बापूजी म्हणाले, “असे केल्याने नवीन शक्ती निर्माण होते. सैन्यातील लोक जेव्हा एकाच वेळी ‘कदमताल’ करतात तेव्हा ते दृश्य किती सुंदर असते? तसे पाहिले तर सैन्यामुळे अनेक माणसे मरत असल्यामुळे मी सैन्यविरोधी आहे. परंतु आपल्याला जर या गोष्टींचा यशस्वीपणे सामना करायचा असेल तर आपण तालबद्ध पद्धतीने रामधून म्हणणे हा एकच मार्ग आहे. आणि याद्वारेच जगात शांतता स्थापित होईल याबद्दल माझी खात्री आहे. यानंतर ते ऐक्याबद्दल बोलले आणि पंजाबमध्ये झालेल्या हृदय हेलावणाऱ्या कत्तलींबद्दलच्या आपल्या भावना व्यक्त केल्या.”

बापूजी साडेसात वाजता घरी आले. आल्यानंतर दूध घेतले, फळ खाल्ले. बंगालच्या मंत्र्यांशी थोड्या गोष्टी केल्या. फिरून आल्यानंतर दहा वाजता झोपले.

हैदरी मॅन्शन, बेलियाघाट,

२३ ऑगस्ट १९४७

बापूजींचा रोजप्रमाणे साडेतीन वाजता उठण्याचा कार्यक्रम राहिला. प्रार्थनेनंतर थोडीशी पत्रे लिहून ते बाहेर फिरायला निघाले. ते म्हणाले, “मी बाहेर अनवाणी फिरत असतो. असे करणे मला आवडते आणि यामुळे नोआखालीतील पदयात्रेची मला आठवण येते.”

फिरून आल्यानंतर मालीश, आंघोळ आणि त्यानंतर 'हरिज'नकरिता लिहायच्या कामाला लागले. मौन घेऊन 'हरिजन'करिता लिहीत होते कारण मौन घेतल्याने जे काम होऊ शकते ते न घेतल्याने होऊ शकत नाही. यामुळे ते जेवण्याकरिता आणि आराम करण्याकरिता सहजपणे अर्धाअर्धा तास देऊ शकले. बाकी दोन वाजेपर्यंत हेच काम सुरू होते.

दोन वाजतापासून भेटी सुरू झाल्या. मी आणि आभाबहेन दोन वाजता हरिजनवस्तीत गेलो. त्या लोकांची बापूजींना घेऊन जाण्याची इच्छा होती. किती वेळ झाला हे कळावे म्हणून सोबत घड्याळ घेऊन जा असे आम्ही जात असताना बापूजी म्हणाले. हरिजनांची घरे स्वच्छ वाटली. बापूजींच्या भेटी मात्र पाच वाजेपर्यंत सुरू होत्या. भेट घेण्याकरिता प्रामुख्याने कार्यकर्ते येत होते.

प्रार्थना वुडलँडमधील कुचबिहारच्या महाराजांच्या बंगल्यात झाली होती.

बापू ऐक्यासंबंधी बोलले आणि नंतर 'अल्ला हो अकबर' म्हणण्यावर हिंदूंचा आक्षेप असू नये आणि 'वंदेमातरम' म्हणण्यावर मुसलमानांचा आक्षेप असू नये असे ते म्हणाले. खरे म्हणजे या दोन्ही घोषणा एका प्रकारे वेगवेगळ्या आहेत. एक राजकीय आहे तर दुसरी धार्मिक आहे. 'अल्ला हो अकबर' म्हणजे ईश्वर महान आहे. आता ही गोष्ट अरबी भाषेत असली तरी आपल्याकरिता काय फरक पडतो. असे म्हटल्याने पाप थोडेच होते? आणि वंदेमातरम म्हणजे प्राणप्रिय भारतमातेला प्रणाम. यात चूक काय आहे? परंतु आजकाल आपले डोके फिरले आहे. जर आपले हृदय एक झालेले असेल तर मी तर म्हणेन की मुसलमानभाईंनी कालिमातेची पूजा करावी आणि हिंदूंना मशिदीत अशीच सूट असावी.

त्यांनी दुसरी गोष्ट शहीदसाहेबांसंबंधी सांगितली. "लोक म्हणतात की शहीदसाहेब तुम्हाला फसवतील. परंतु जो फसवत असतो त्याचाच अधःपात होत असतो. शहीदसाहेब जर मला फसवतील तर त्यांचेच नुकसान होईल, माझे नाही. ईश्वर अशा फसवणुकीला कधीही

मान्यता देऊ शकत नाही. आता माझा त्यांच्यावर पूर्णपणे विश्वास बसला आहे असे नाही. असा दिवस आला की मी स्वतःच तसे जाहीर करीन. दोन दिवसात असाच अनुभव आहे. माझ्या बरोबर राहणाऱ्या आभाने आणि मनूने सांगितले आहे की तुम्ही वचन दिल्यापासून ते एकदाही इथे झोपले नाही. परंतु हे तर या पोरी विनोदात म्हणाल्या होत्या. परंतु हे त्यांच्या लक्षात आले आहे आणि आता ते इथेच झोपणार आहेत. परंतु एखादा माणूस दररोज चोरी करत असेल आणि ‘आता यापुढे मी चोरी करणार नाही, माझ्यावर विश्वास ठेवा’ असे म्हणत असेल तर आपण त्याच्यावर विश्वास ठेवला पाहिजे. आणि मी तर विश्वास ठेवणारा माणूस आहे.”

प्रार्थनेमधून आल्यानंतर बापूजींनी दूध आणि फळे घेतली. जुनी कागदपत्रे पाहिली आणि ज्यांचे उत्तर देणे आवश्यक होते त्यांचे दिले. ९.३० वाजता फिरायला निघाले. १० वाजता झोपले.

हैदरी मॅन्शन, बेलियाघाट

२४ ऑगस्ट १९४७

साडेतीन वाजता प्रार्थना केल्यानंतर बापूजींनी ‘हरिजन’करिता लेखन केले. पाऊस असल्यामुळे बाहेर फिरायला गेले नाही. ‘हरिजन’ सुरू ठेवायचा की बंद करायचा याबद्दल वाचकांचे मत मागवले. बापूजी आतच फिरले. सर्वांना सोबत फिरता येईल इतकी आत जागा नव्हती. बापूजी फिरत असताना मी एका पाटावर बसले होते. बापूजींनी विचारले, “आज तू आळसावली आहेस काय?”

मी विचारले, “कां?”

तू फिरत का नाहीस? मी गेल्यानंतर तर तुला असे खुर्चीवरच बसून राहावे लागणार आहे ना? या महायज्ञात तू माझी भागीदार असल्यामुळे तुझ्यावरूनच तर मी सर्वांबद्दल अंदाज करत असतो. नोआखालीतच हा यज्ञ सुरू होता आणि नोआखाली सोडली की हा यज्ञ पूर्ण झाला असे

नाही. शक्य आहे की तू त्या कारणामुळे फिरली नसशील, परंतु दररोजचा नियम तर तोडायला नको ना? आणि माझ्या भीतीने फिरण्याला काही अर्थ नाही. असे असेल तर माझे कार्यकर्तेसुद्धा माझ्या भीतीनेच काम करत असतील? तुझ्यावरून मी अनेक कार्यकर्त्यांचा विचार करत असतो. ते सर्व खुर्चीवर तर बसून राहणार नाहीत ना असा विचार माझ्या मनात येत असतो.

बापुंना दुःख होत आहे हे मला कळले. बापूजी लहानसहान गोष्टींनाही मोठे रूप देत असतात.

साडेनऊ वाजता आंघोळ करत असताना बापूजी पडल्यापडल्या ज्योतिका रे यांचे गोड भजन ऐकत होते. बापूंना ते फार आवडले. बापूंना वेळेची किती किंमत होती! हे ऐकण्याकरिता ते विशेष वेळ काढू शकत नव्हते अशी काही गोष्ट नव्हती. ते म्हणाले होते, “मी स्नानघरात असेन तेव्हा तू हे भजन म्हण. आंघोळ सुरू असताना मी ते ऐकेन.”

दहा वाजता अन्नदाबाबू (त्या वेळेचे गृहसचिव) आले. गांधींना गोळी मारली आहे अशी बातमी कोणी तरी त्यांना दिली होती. बिचारे घाबरत घाबरत आले होते. बापूंना सांगितले. बापूजी खूप हसले. म्हणाले, “कोणी मला गोळी मारावी असे माझे भाग्य कुठे आहे?”

पाच वाजता मान्युमेंटमध्ये प्रार्थना झाली. प्रार्थनेपूर्वी चांदीच्या तबकात गांधीजींना मानपत्र देण्यात आले. बापूंनी लगेच त्या तबकाचा लिलाव केला आणि तो पैसा हरिजन निधीकरिता दिला.

शहीद साहेबांनी आज इंग्रजीतून भाषण केले. “बापूं आपल्यामध्ये खूप वर्ष जगो. यात काही शंका नाही की हे महापुरुष आहेत. चक्र असलेला ध्वज आपणा सर्वांकरिता आहे. आणि या महापुरुषाला साजेल असा आपला देश करणे आपल्या हातात आहे.” त्यानंतर ते ऐक्य टिकवण्यासंबंधी बोलले.

बापू मानपत्राबद्दल म्हणाले, "शहीदसाहेबांनी मला मानपत्र स्वीकारण्यासंबंधी सांगितले. हे काम मी कसे पार पाडणार नाही? मी तर लोभी माणूस आहे. हरिजनांकरिता जर कोणी मला एक पै जरी देत असेल तरी ती घ्यायला जाणारा मी माणूस आहे."

नंतर नगरपालिकेसंबंधी बोलताना ते म्हणाले, "माझी तर इच्छा आहे की साफसफाईत कलकत्त्याचा पहिला नंबर यावा आणि मृत्यूचे प्रमाण कमी व्हावे. कलकत्ता बंकिंगहॅमसारखे सुंदर स्थळ व्हावे." नंतर ऐक्यासंबंधी ते म्हणाले, "ज्यांना ऐक्याची तृष्णा असते त्यांचेच ऐक्य होत असते."

प्रार्थनेमधून आल्यानंतर मौन घेतले. आज नऊ वाजताच झोपले. इथे आल्यानंतरचा हा पहिलाच दिवस आहे की जेव्हा बापूजी इतक्या लवकर झोपले.

६. वादळाची पूर्वसूचना

हैदरी मॅन्शन, बेलियाघाट

२५ ऑगस्ट १९४७

३.३० वाजता प्रार्थना केल्यानंतर बापूजींनी थोडा टपाल पाहिला. बापूजी परत झोपले. पावसामुळे बापूजी घरातच फिरले. मालीश आणि आंघोळ होत नाही तोच भेट घेणारे येऊ लागले. बापूंचे तर मौन होते. भरपूर टपाल लिहिला. आणि दुपारी एक तास झोपले. पुष्कळ दिवसांनी थकवा काढला. पाच वाजता आम्ही प्रार्थनेकरिता गेलो. प्रार्थना हावडा मैदानात होती. बोलताना ऐक्यावर भर देत शहीद साहेब म्हणाले, “महात्मा गांधी जर इथे आले नसते तर हावडा जळून भस्मसात झाला असता याबद्दल मला शंका नाही. आता पंजाबच्या बातम्या ऐकून इथे कोणीही उत्तेजित होऊ नये. इथे जशी सर्वत्र शांतता आहे तशीच शांतता पंजाबमध्येही स्थापित होईल. महात्माजींनी येथील वातावरण पवित्र केले आहे. ईश्वराने, खुदाने ते असेच कायम राहू द्यावे.” अखेरीस ते ‘जयहिंद’ म्हणाले.

बापू ऐक्याबद्दल बोलले आणि नंतर म्हणाले, “पंजाबमधील अनेक भाई माझ्याकडे आले होते. ते म्हणाले की जवाहरलाल पंजाबमध्ये गेले आहेत आणि तुम्हीही जा. मी म्हणालो की माझे अंतःकरण जसे सांगेल तसेच मी करीन. परंतु आधी तर येथील काम मी पूर्ण करायला पाहिजे. मी पंजाबची भरपूर सेवा केली आहे. मी काही केवळ गुजरातचाच नाही, मी तर सर्व प्रांतांचा आहे. इथे बसल्या बसल्या मी पंजाबचेही काम करतो आहे. असे जरी असले तरी मला पंजाबमध्ये तर जायचेच आहे, परंतु केव्हा ते मी सांगू शकत नाही. इथून सुटलो की एकदा मला नोआखालीला जायचे आहे. हिंदू-मुसलमान जर एकमेकांना आपलेसे करणार नाही तर आपल्या वाहनाने आपल्याला जिथे पोहोचवायला पाहिजे तिथे ते पोहोचवू शकणार नाही.

"एका मुसलमान बंधू मला म्हणाला होता की हिंदू मुसलमान एक नाहीत कारण मुसलमान एकाच खुदाला मानतात तर हिंदू वृक्ष, दगड, प्राणी या सर्वांची पूजा करतात. जर असे असेल तर हे फार सुंदर उदाहरण आहे, कारण या सगळ्या गोष्टी ईश्वरानेच निर्माण केलेल्या आहेत आणि आपण त्यांची पूजा करतो. मातीबरोबर माती असते. ईश्वर एकच आहे, जग विशाल आहे."

("अखेरीस गांधीजींनी एका मुसलमानाकडून आलेल्या पत्राचा उल्लेख केला. तो स्वतःला सुफी म्हणवत असे. त्याने हे पत्र शहीद साहेबांद्वारे पाठवले होते.

त्याच्या पत्राचा आशय असा होता की हिंदू धर्म आणि इस्लाम यांच्यामध्ये कोणतेही साम्य नाही आणि यामुळे हे दोघे केव्हाही एक होऊ शकत नाही. त्याच्या म्हणण्याप्रमाणे याचे कारण हिंदू एका आणि एकाच देवावर विश्वास ठेवत नाहीत. ते गायी, बकरे यांना माणसापेक्षा श्रेष्ठ समजतात. तसेच ते उच्चनीच भाव मानतात. उलटपक्षी इस्लामचा भ्रातृभावावर विश्वास आहे. यामुळे त्यात श्रेष्ठकनिष्ठता नाही आणि ते एकाच ईश्वरावर विश्वास ठेवतात व तो म्हणजे अल्ला. हे हिंदू धर्माचे व्यंगचित्र आहे. असा एकही हिंदू नाही की जो गायीला वा बकऱ्याला माणसापेक्षा श्रेष्ठ मानतो. परंतु गांधीजींनी मान्य केले की जर माझ्यासारखा कोणी स्वतःला ईश्वराच्या निर्मितीतील सर्वात कमी प्रतीचा समजत असेल तर त्यात चूक काहीही नाही. हे खऱ्या नम्रतेचे चिन्ह आहे. गांधीजींचा विश्वास होता की प्रत्येक हिंदू एका आणि एकाच ईश्वरावर विश्वास ठेवतो. त्यांनी मान्य केले की हिंदू धर्माच्या सभोवती अनावश्यक वाढ झालेली आहे आणि त्याला अनुसरणारे नेहमीच अविकृत हिंदू धर्माचे पूजक असतातच असे नाही. यामुळे माझ्यासारखे हिंदू धर्माचा कसा अर्थ लावतात हे कळण्याकरिता तटस्थ माणूसच पाहिजे. त्याचप्रमाणे इस्लामचा अर्थ लावण्याकरितासुद्धा तटस्थ हिंदूच पाहिजे. कोणत्याही धर्माचा अर्थ लावण्याचा हा सर्वात सुरक्षित मार्ग आहे. असे झाले तर सर्व धर्मांचे मूलभूत तत्त्व एकच असल्याचे आढळून येईल." (हा भाग मी म. गांधी संकलित साहित्यमधील २५ जून १९४७च्या प्रार्थना प्रवचनामधून घेतला आहे - अनुवादक.)

शेवटी ते म्हणाले, "या म्हातारपणात जे काम झाले आहे ते टिकाऊ करावे हीच माझी अंतरीची इच्छा आहे."

पाऊस येत असल्यामुळे लोक उभे राहून शांतपणे बापूजींचे म्हणणे ऐकून घेत होते. बापूंनी माफी मागितली. ते म्हणाले, "अशा पावसात उभे राहून तुम्ही ऐकत आहा यावरून तुम्हांला माझ्याबद्दल किती प्रेम वाटते ते दिसून पडते. मी सुरक्षित आहे आणि तुम्ही भिजत आहा

याची मला लाज वाटते. खरे प्रेम कोणाचेही कधीही नुकसान करत नाही याची मला खात्री आहे. तुम्ही मला माफ करा.”

प्रार्थनेमधून आल्यानंतर बापूजींनी कताई केली. मुस्लिम लीगच्या थोड्या माणसांबरोबर पंजाबची चर्चा केली. साडेदहा वाजता अंथरुणावर पडले.

हैदरी मॅन्शन, बेलियाघाट

२६ऑगस्ट १९४७

आज रात्री बापूजींना नीट झोप लागली नाही. बारा वाजता उठले. स्वतःच दिवा लावला. बापूजी तर अजूनच काम करू लागले आहेत. रात्री बारा ते दीड वाजेपर्यंत काम केले. मी पाय, पाठ आणि डोके दाबले. ते सांगू लागले, “मी अतिशय उद्विग्न आहे. मी माझ्याच लोकांना समजू शकत नसेन तर इतरांना कसा समजू शकेन? पण ज्या माणसाने ईश्वरालाच सर्व काही समर्पित केले आहे त्याला कशाचीही काळजी का वाटावी? मी जर असे म्हणत असेन तर ईश्वरावर माझा विश्वास नाही असा त्याचा अर्थ होईल. जर माझ्या अंतःकरणात असा विश्वास निर्माण झाला, मी स्थितप्रज्ञ झालो तर मी नाचू लागेन. याकरिता माझा प्रयत्न सुरू आहे, पण याकरिता फार मोठे धैर्य पाहिजे.”

दोन वाजता बापूजी झोपले. तीन वाजता परत प्रार्थनेकरिता उठले. प्रार्थनेनंतर परत झोपले नाही, काम केले. साडेसात वाजता ‘हरिजन वस्तीत’ फिरायला गेले. तिथून साडे आठ वाजता परतले. मालीश, आंघोळ इत्यादींनंतर ९.४५ला बापूजींच्या मुलाखती सुरू झाल्या. याप्रमाणे खाताखाता काकासाहेबांशी गोष्टी केल्या. जवळपास एक तास या गोष्टी सुरू होत्या. नंतर आराम घेतला. रात्री झोप होऊ न शकल्यामुळे आज १२ ते १ वाजेपर्यंत बापूजी झोपले.

सव्वा वाजता परत मुलाखती सुरू झाल्या. बंगालचे मंत्री २ वाजेपर्यंत होते. पडल्या पडल्या बापूजींनी थोडेसे लिहवून घेतले. ५ वाजता मैदानात प्रार्थना होती. त्याकरिता आम्ही गेलो.

प्रार्थनेत बापूजी म्हणाले, "आता ज्यांच्या ज्यांच्या घरांमधून जे लोक निघून गेले असतील त्यांनी परतायला पाहिजे. शिपायांनी आपले कर्तव्य नीट बजावले पाहिजे. हा हिंदू आणि हा मुसलमान असा भेद होऊ नये. माझ्याकडे अशा तक्रारी आल्या आहेत. मुसलमान अधिकारी आमचे ऐकत नाहीत असे हिंदूंचे म्हणणे आहे. आणि मुसलमानांचे म्हणणे आहे की हिंदू अधिकारी आमचे ऐकत नाहीत. असे होऊ नये.

"आंग्लभारतीयांची तक्रार आहे की इंग्रजांच्या काळात आम्हांला अर्धइंग्रज समजण्यात येत असे. आज आमचा अपमान होतो आहे. मग हिंदुस्थान आंग्लभारतीयांचे रक्षण करणार नाही काय? हं, हे लोक जर हिंदुस्थानवर हल्ला करत असतील तर वेगळी गोष्ट आहे. ते जरी हल्ला करत असतील तरी त्याबद्दल जे काही करायचे ते सरकार करील. कोणी अंतर्गत भेदभाव करू नये आणि कोणी त्यांचा अपमान करू नये. आपण आता जातिभेद करायला नको आणि सर्वांनी हिंदुस्थानी व्हायला पाहिजे. हिंदुस्थानात सर्वांनी सोबत जगायला पाहिजे, सोबत मरायला पाहिजे. असा दिवस जर उगवला तर आपले अनुसरण सर्व जग करील."

शहीदसाहेब ऐक्यावर बोलले. ते बोलल्यानंतर लोक बापूंचा फार जयजयकार करत असत आणि त्यांच्या मोटारीभोवती गर्दी करून मोटरसुद्धा लवकर जाऊ देत नसत. याबद्दल शहीदसाहेब बोलले. स्वातंत्र्य आलेले असल्यामुळे प्रत्येकाच्या मुखामधून जयध्वनी निघतो आहे हे गोड वाटते. परंतु गांधीजींचे कान या घोषणा सहन करू शकत नाहीत. यामुळे सर्वांनी शांत राहावे.

प्रार्थनेनंतर आम्ही जादवपूर येथील क्षयरोग रुग्णालयात गेलो. प्रत्येक दुखणाइताच्या खाटेजवळ जाणे अशक्य होते. ज्यांचा आजार गंभीर स्वरूपात गेला होता त्यांच्या खाटेजवळ

मात्र आम्ही गेलो. बाकी बाहेरूनच चक्कर मारली. हिंडूफिरू शकणारे रुग्ण एका ठिकाणी गोळा झाले होते. या सर्वांना बापूजींनी एकच संदेश दिला - “ईश्वर तुमचे भले करो”.

परतल्यानंतर अनेक महत्त्वाची पत्रे लिहिली. दहा वाजता अर्धा तास फिरले. साडेदहा वाजता झोपले. आज बापू फारच थकलेले होते. फळे आणि दूध यांच्यावरच राहिले.

बेलियाघाट

२७ ऑगस्ट १९४७

नेहमीप्रमाणे साडेतीन वाजता उठून प्रार्थना, टपाल लिहिणे इत्यादी काम केले. संपूर्ण दिवसात सकाळच्या वेळीच बापूंना लेखन करायला वेळ मिळत असतो. मग तर दिवसभर मुलाखतीकरिता येणारांची रीघ लागलेली असते. यामुळे त्यांना या वेळेत मुळीच लेखन वाचन करता येत नाही. यामुळे सकाळी ५ १० ते सायंकाळी ५ च्या काळात मुलाखती सुरू असतानाच आराम, खाणेपिणे, माती घेणे, कताई हे सर्व कार्यक्रमही सुरू असतात. ५ वाजता खिदीरपूर मैदानात प्रार्थना झाली. खिदीरपूरमध्ये मजूरवर्ग जास्त आहे.

मजूरवर्गासंबंधी बापूजी म्हणाले, “कोणत्याही मजुरांनी परस्परांशी भांडू नये. कोणी पूजा करायची की नमाज पढायचे ही तर ज्याची त्याची घरगुती बाब आहे. अशा प्रकारे हिंदूने अधिक पैसा मिळवला आणि मुसलमानाने कमी वा मुसलमानाने अधिक आणि हिंदूंनी कमी पैसा मिळवला असा भेदभावही आपण करायला नको. जो अधिक हुशार असेल तो अधिक मजुरी नेईल. परंतु माझी तर इच्छा आहे की मालकाने विश्वस्त व्हावे. पण आज तर हे स्वप्नच राहिले आहे.

”यामुळे मजुराने स्वतःला कंगाल समजू नये. मालकाचा मालक हा चांदीचा रुपया आहे तर मजुरांचा मालक त्याचे हातपाय आहेत. पैसा तर चालला जाण्याची भीती राहत असते. असे असतानाही मजूर भिकाऱ्यासारखा राहतो आणि मनातून तो स्वतःला गरीबच समजत असतो.

परंतु मजुरांनी लक्षात ठेवावे की मालकाजवळ जे करोडो रुपये आहेत ते त्यांनी तुमच्या मजुरीतून घेतले आहेत. बिंदूंपासून समुद्र बनत असतो आणि त्यावरून जशी मोठमोठे वाहने जात असतात तसेच हे. एक मोठा एंजिनिअरसुद्धा मजूरच आहे. एक ड्रायव्हरसुद्धा मजूरच असतो. सर्व मजुरांनी एक होऊन आपापली किंमत ठरवली पाहिजे आणि मालकाला सांगितले पाहिजे की आम्हांला चांगला आहार मिळायला पाहिजे, दूध, फळे वगैरे मिळायला पाहिजे, आमच्या मुलांना शिक्षण मिळाले पाहिजे, हवाप्रकाश असलेले घर मिळायला पाहिजे. हे सर्व मिळाले तर आम्हांला अधिक काहीही नको. आणि असे झाले तर सगळे जगच एक होऊन जाईल. परंतु मजूर जर असे समजत असेल की मी हिंदू आहे तर माझा मालकही हिंदू असला पाहिजे तर मग मजूर कधीही वर चढू शकणार नाही आणि मालकही कधीसुद्धा सुधरणार नाही. मी तर स्वतःला एक खेडूत मजूरच समजत असतो."

ऐक्यासंबंधी समजावून सांगताना सुऱ्हावर्दी म्हणाले, "आपण सर्वांनी चक्रांकित झेड्याच्या अंतर्गतच काम करायला पाहिजे. आणि ही मजूर वस्ती घाणेरडी असल्याचे कबूल करत ते म्हणाले ही घाण वर्षांपासूनची आहे, आणि मी मंत्री असताना या गोष्टीकडे लक्ष द्यायला पाहिजे होते. परंतु दुर्दैवाची गोष्ट ही आहे की मी मंत्रीच गेल्या दोन महिन्यात झालो आणि याच काळात हिंदू-मुसलमानांचा संघर्ष सुरू झाला. परंतु आता आपण धीर ठेवला पाहिजे. सर्व काही चांगले होईल." या भागात मुसलमान जास्त राहत असल्यामुळे त्यांनी 'जयहिंद' म्हणण्याबद्दलही श्रोत्यांची समजूत घातली.

तिथून रात्री नऊ वाजता परतलो. आल्यानंतर बापूजींनी थोडा आराम केला. दूध, फळे वगैरे घेतली. फिरले. सुऱ्हावर्दीसाहेबांबरोबर थोड्या गोष्टी केल्या. साडेदहा वाजता झोपले.

२८ ऑगस्ट १९४७

साडेतीन वाजता प्रार्थना. प्रार्थनेनंतर बापूजींनी हरिजनकरिता लेखन केले. पत्रे लिहिली. जवाहरलालजींना लांब पत्र लिहिले. सात वाजता फिरायला गेले. मग मालीश, आंघोळ वगैरेंमध्ये १० वाजले. जेवत असताना टपाल ऐकले आणि श्रुतलेखनही करून घेतले. आराम केला. यात साडेबारा वाजून गेले. सुऱ्हावर्दीसाहेबांबरोबर गोष्टी केल्या. एक वाजल्यानंतर एक प्रतिनिधीमंडळ भेटायला येणार होते. आजची प्रार्थना विज्ञान महाविद्यालयात झाली होती.

विद्यार्थी/विद्यार्थीनींना संबोधत बापूजी म्हणाले, “तुमचा जन्म होण्यापूर्वीच मी किती तरी विद्यार्थ्यांच्या संपर्कात आलो आहे. यामुळे तुमच्याशी माझा परिचय नाही असे नाही. तुमचे कुलगुरू तुमच्याबद्दल तक्रार करत सांगत होते की तुम्ही त्याचे ऐकत नाही. कोणाला जर तुरुंगात ठेवण्यात येत असेल तर ते चांगलेच असते हे तुम्हांला कळले पाहिजे. यात बदनामी नाही. उलट त्यात संयम आहे. हा संयम नसेल तर आपण विद्यार्थी राहूच शकत नाही. हिंदू धर्मात विद्यार्थी ब्रह्मचारी असतो. आणि त्याला संन्यास्याप्रमाणे राहावे लागत असायचे. आणि मग जीवनाच्या चौथ्या अवस्थेत संन्यासाश्रम येत असतो. जो आपल्या इंद्रियांना संयमात ठेवू शकतो तोच आपल्या गुरुजनांचे आदेश मान्य करू शकतो. तुमचे कुलगुरू खाली बसले आहेत. महाभारताचे युद्ध झाले तेव्हा कृष्ण काय म्हणाला होता? तो सारथी झाला होता, प्रेमाला वश होऊन.

“आजच्या या दृश्याकरिता माझी तयारी नव्हती. तुम्ही या फळ्यावर लिहून शहीदसाहेबांना शिव्या दिल्या आहेत. हे माझ्या दृष्टीत आणून देण्यात आले आहे. आणि त्या शिव्याही तुम्ही विदेशी भाषेत लिहिल्या आहेत. तुम्ही यांना निघून जायला सांगत आहा, पण याचा अर्थ तुम्ही मलाही निघून जाण्याकरिता सांगत आहा असा होतो हे तुम्ही लक्षात ठेवले पाहिजे. आम्ही दोघेही भागीदार झालो आहो हे याचे कारण आहे. यामुळे यांचा अपमान करणे म्हणजे माझाही अपमान करणे. तुमच्या कुलगुरूंनी मला इथेच प्रार्थना करायला सांगितले आहे. मग मी

माझ्या सहकाऱ्याला सोडून कसा येऊ शकत होतो? तुम्ही सुऱ्हावर्दीसाहेबांचा अपमान केला म्हणजे तुमच्या गुरुदेवांचा अपमान केला. ज्या कोणाला निमंत्रण दिले असेल त्या व्यक्तीला एकदा बोलावल्यानंतर ती व्यक्ती आपल्याला आवडो अथवा न आवडो तिचे स्वागत करणे हे विद्यार्थ्यांचे कर्तव्य असते. मी बायबल, कुराणशरीफ आणि हिंदू धर्माच्या धर्मग्रंथांचा अभ्यास केलेला आहे. त्यात एकच गोष्ट सांगितली आहे. जो शिकवतो त्याला शिक्षक म्हणा की गुरू म्हणा की मौलवी म्हणा त्यांचे म्हणणे ऐकायलाच पाहिजे, आणि जर ऐकायचे नसेल तर त्या शाळेमधूनन निघून जायला पाहिजे. विद्यार्थी अवस्थेत चोथा आणि पहिला आश्रम एकच असतो. यामुळे आपण नम्र आणि विनयशील व्हायला पाहिजे. ज्याला विद्या ग्रहण करायची असेल त्याने विवाह करू नये. विषयोपभोग करायला नको. विद्यार्थ्यांच्या हाती शासन आले पाहिजे हे मला मान्य आहे. परंतु विद्यार्थी जर विषयांध असतील, उद्धट असतील, मद्यपान वा धूम्रपान करत असतील तर अशांच्या हाती सत्तेची सूत्रे कशी सोपवता येतील?"

आपल्याला पाहून विद्यार्थी चिडतील असे वाटल्यामुळे सुऱ्हावर्दीसाहेबांनी आज भाषण करायला नकार दिला.

तिथून आम्ही नऊ वाजता परतलो. बापजींनी प्रवचन लिहिले. शहीदसाहेबांबरोबर गोष्टी केल्या, बापूजी दहा वाजता फिरले आणि साडेदहा वाजता झोपले.

२९ ऑगस्ट १९४७

आज बापूजी अडीच वाजताच उठले. बरेच लेखन करायचे राहून गेले होते. यामुळे लिहायला बसले. साडेतीन वाजता प्रार्थना वगैरे दररोजच्या कार्यक्रमानुसार चालले आणि मग १० ते ५ वाजेपर्यंत मुलाखती सुरू होत्या. लेखन करत असताना आराम वगैरेंकरितासुद्धा वेळ काढण्यात आला होता.

५ वाजता टोळीगंजमध्ये प्रार्थनासभा होती. प्रार्थनेनंतर वंदेमातरम गीत गायला लावण्यात आले. यानंतर बापूजी म्हणाले,"वंदेमातरम म्हणत असताना सर्व उभे राहिले होते. मीसुद्धा म्हणू काय असे सुऱ्हावर्दीसाहेबांनी मला विचारले. मी हो म्हणालो. सर्व उभे राहिले आणि ते जर उभे पाहिले नसते तर अनर्थ झाला असता हे याचे कारण आहे.

"परंतु ही पद्धत इंग्रजांची आहे. आपली पद्धत तर ताठ बसून म्हणायची आहे. आपण आपल्या मातृभूमीचे स्तवन केले पाहिजे. वंदेमातरम काही सांप्रदायिक गोष्ट नाही. हिच्यात फार मोठे रहस्य दडलेले आहे. याची पार्श्वभूमी प्रत्येकाला माहीत आहे. याकरिता किती तरी लोकांनी आपल्या प्राणांचे बलीदान केले आहे? आता मात्र संपूर्ण हिंदूस्थानात या गीताचा एकच ताल आणि एकच सूर असायला पाहिजे." यानंतर ते ऐक्याबद्दलही बरेच काही बोलले.

ख्रिश्चनांमधील किती तरी लोक बापूंजवळ आले. त्यांची तक्रार होती की "हिंदू हिंदुस्थानात राहतील, मुसलमान पाकिस्तानमध्ये जातील, परंतु आमच्यासारख्यांनी कुठे जावे?"

बापूजींनी याचे उत्तर दिले, "तुम्ही जर स्वतःला चाळीस कोटीमधील एक समजत असाल, हिंदुस्थानी समजत असाल, तर मग अशी संकुचित भावना कशी असू शकते?"

सुऱ्हावर्दी मुसलमानांना संबोधत झेंड्यासंबंधात म्हणाले,"तुम्ही मातृभूमी म्हणून जर हिंदुस्थानात राहू इच्छित असाल तर तुमचा खरा ध्वज तिरंगी झेंडाच आहे. यालाच तुम्ही सलाम केला पाहिजे. कोणी तरी मला सांगितले की मी भीतीने 'जयहिंद' म्हणत असतो. परंतु मी तर या देशाला मातृभूमी मानतो आणि म्हणून मी 'जयहिंद' म्हणत असतो. 'जयहिंद' ची घोषणा तर किती तरी दिवसांपूर्वी निघाली आहे. परंतु त्या वेळी कोणी 'जयहिंद' म्हणाले नाही कारण हिंदुस्थान अखंड होता. आणि आता हिंदुस्थान वेगळा झाला आहे आणि तो हिंदुस्थान झाला आहे. मी प्रामाणिकपणे 'जयहिंद' म्हणत असतो याबद्दल कोणीही शंका घेऊ नये. म्हणा 'जयहिंद!'"

प्रार्थनेतून परत यायला पाऊणेदहा वाजले. आज दिवसभरात बापूंनी कातले नव्हते. यामुळे कताई केली. नंतर फिरले आणि साडेदहा वाजता आम्ही झोपलो.

बेलियाघाट,

३० ऑगस्ट १९४७

प्रार्थनेनंतर हरिजनकरिता तयारी केली. साडेसहा वाजता फिरायला गेले. फिरून आल्यानंतर नित्यकर्माप्रमाणे मालीश, आंघोळ. नंतर दहा वाजता जेवण करता करता होरेस अलेक्झँडरशी गोष्टी केल्या. बारा वाजता ते गेल्यानंतर हरिजनकरिता लेखन करण्याकरिता मौन घेऊन तीन वाजेपर्यंतचा वेळ काढला. मध्ये थोडा वेळ आराम केला. तीन वाजल्यानंतर पाच मुलाखती ठरलेल्या होत्या. कलकत्त्यापासून सोळा मैल अंतरावर असलेल्या बारासेरला प्रार्थना झाली.

ऐक्यासंबंधी बापूंजवळ एक प्रश्न असा आला - हिंदुस्थान उपाशी मरतो आहे. जे हाल लंडनचे आहेत तेच हिंदुस्थानचेही आहेत. हिंदुस्थानजवळ कापडसुद्धा नाही. तर गिरण्यावाल्यांनी ते द्यावे.

बापूजी म्हणाले, मी तर दुसरी गोष्ट सांगतो आहे. आपण कोणाजवळ भीक का मागावी? मी जर मंत्री असतो तर तुमच्या खाण्याची व्यवस्था तुम्हीच करा असे मी तुम्हांला सांगितले असते. कापडसुद्धा तुम्हीच तयार करू शकता. यज्ञ करा, यज्ञ करून खा असे माझे अर्थशास्त्र आहे. यज्ञ काही होमहवन नाही. यज्ञ म्हणजे मजुरी करून खाणे. आपण सर्व जर मजुरी करत राहिलो तर हिंदुस्थानची परिस्थिती बदलून जाईल. जिथेकुठे तंबाखूचे उत्पादन होत असेल तिथे तंबाखू काढून टाकून धान्य पेरले पाहिजे. नोआखाली सुवर्णभूमी आहे. तिथे उत्तम नारळ आणि मासोळी भरपूर आहे! परंतु कराचीतून या गोष्टी साफसूफ करून येतात आणि नोआखालीतील लोक त्या खातात ही किती लाजीरवाणी गोष्ट आहे! शिवाय प्रत्येक जण जर कताई करील तर

गिरण्या बंद पडतील. परंतु आपल्याला या संबंधात काहीही देणेघेणे नाही! परंतु माझे ऐकतो कोण? आपले किती करोड हात आहेत! आणि गिरणीत तर मोठ्या मुश्किलीने एखाद लाख लोकांना मजुरी मिळत असेल, बाकी बसून राहतात. परंतु आज हा हिशेब कोणालाही समजून घ्यायचा नाही."

सुऱ्हावर्दीसुद्धा ऐक्याबद्दल बरेच बोलले. बापूजींना आज खूपच सर्दी झाली आहे. आल्यानंतर ते लवकरच पथारीवर पडले.

३१ ऑगस्ट १९४७

साडेतीन वाजेपासून प्रार्थना वगैरेचा दररोजचा कार्यक्रम होता. काटा रुतलेला असूनही बापूंनी कामकाज सुरूच ठेवले. बापूजींनी नोआखालीला जाण्याचे निश्चित ठरवले आहे. याकरिता चारुबाबू चौधरी आणि प्यारेलालजी आले आहेत. त्यांच्याबरोबर गोष्टी केल्या. १० वाजतापासून तर ३.३० वाजेपर्यंत मुलाखतींचे काम सुरू होते. ३.३० वाजता ते ग्रँड हॉटेलमध्ये गेले. इथे आतापर्यंत अशी पद्धत होती की कोणी हिंदुस्थानी या हॉटेलमध्ये प्रवेशच करू शकत नव्हता. त्यांना बापूजी म्हणाले, "मी तर या ठिकाणी भिकाऱ्याप्रमाणे आलो आहे. मी काही आजकालचा भिकारी नाही. परंतु जेव्हापासून मी विलायतेतून आलो आहे तेव्हापासून मी हा भिकारीपणा शिकलो आहे. या झगड्यात आपले फार नुकसान झाले आहे, आणि आता त्यांना जसे ते पूर्वी होते तसे त्यांना परत करायचे असेल तर पैसा तर लागणारच आहे. परंतु सर्व काही सरकार करील असे तुम्ही म्हणू शकता की हे सर्व सरकारने करावे. परंतु आता सरकार तर आपले आहे. आणि सरकारचे मंत्री जनतेचे सेवक आहेत, नोकर आहेत, प्रतिनिधी आहेत. आणि एखाद्या वाईट हिंदूने जर मुसलमानाचा काही गुन्हा केला असेल तर तो आपणच केल्यासारखा आहे. आपण एकमेकांच्या खिशात हात घालावा तसेच हे." यानंतर ते ऐक्यावर बोलले.

शहीद साहेबांनीसुद्धा करोड रुपयांकरिता आवाहन केले आणि स्थापित झालेली शांतता टिकवण्याची विनंती केली.

तिथून बापूजी सरळ बागमारी प्रार्थनासभेत गेले. त्या भाषणात त्यांनी सागितले, “आज आम्ही दोघेही भीक मागायला गेलो होतो. आणि तुमच्यासाठीच. ज्या घरांची जाळपोळ करण्यात आली आहे ती घरे तुमच्याकरिता नव्याने उभारून वसवावी लागणार आहेत. म्हणूनच इथून रजा घेऊन आता मी नोआखालीला जाण्याबद्दल म्हणतो आहे. परंतु मी जरी गेलो तर इथे किंचितही अशांतता निर्माण व्हायला नको.”

घरी आल्यानंतर उस्मानसाहेबांबरोबर गोष्टी केल्या. बापूजी नऊ वाजता झोपले. त्यांना थोडासा ताप होता.

या महिन्यात तर बापूजी नोआखालीला जाण्याचा विचार करतच होते. परंतु ऑगस्टमध्ये जात असतानाच कलकत्त्यात भयंकर दंगलींनी पेट घेतल्यामुळे त्या शांत करण्याकरिता आम्हांला बेलियाघाट, कलकत्ता येथेच राहावे लागले होते आणि अशांत कलकत्त्याला शांत करावे लागले होते. परंतु अजून खरी कसोटी शिल्लकच आहे की काय असे वाटत होते.

जेव्हापासून बापूजींनी सांप्रदायिक दंगली शमविण्याच्या कामात स्वतःला झोकून दिले होते तेव्हापासूनच त्यांच्या उपवासाचे बॅन्डबाजे वाजू लागले होते. बिहारमधील हत्याकांडाच्या वेळीही बापूजी आज उपवास करतात की उद्या असे सतत वाटत असायचे. परंतु माणूस कल्पना करतो काय आणि ईश्वर काय करायला लावतो! अशा प्रकारे या वेळी तरी बापू उपवासापासून वाचले असे वाटत होते. परंतु ज्याकरिता उपवास करावा लागेल असे वाटत नव्हते तिकडूनच उपवासाचा वारा आला आणि सत्याची खडतर परीक्षा या महिन्याच्या सुरुवातीलाच सुरू झाली. या परीक्षेत ते असे काही उत्तीर्ण झाले की त्यांच्या या तपामुळे यानंतर कलकत्त्यात सांप्रदायिक दंगली झाल्याचे कधी ऐकिवात आले नाही.

७. झंझावात

हैदरी मँशन, कलकत्ता,

रक्षाबंधन, ३१ ऑगस्ट १९४७

आज रात्री इथे एक माणूस जखमी अवस्थेत आला. गोष्ट अशी होती की हा माणूस ट्राममधून पडला होता. यामुळे त्याला लागले होते. परंतु लोकांनी त्याला मारहाण करून ‘मुसलमानांनी मारले’ असे सांगायला लावले. रात्री १० वाजता मिरवणुकीने त्याला इथे आणण्यात आले. आणणारी मुलेच होती. बापूजी झोपलेले होते. त्यांचा कोलाहल ऐकून मी उठून बाहेर गेले. आभाबहेन तर बाहेरच होती. या लोकांना शांत ठेवण्याकरिता आम्ही दारातच उभ्या होतो. आम्ही दोघीही या जमावाला शांत करायचा प्रयत्न करत होतो. मी म्हणाले, “तुम्ही जर अशा प्रकारे गोंधळ घालाल तर दोघांनाही - जखमीला आणि बापूजींनाही - त्रास होईल”. परंतु कोणाला काही ऐकून घ्यायचे नव्हते. यामुळे मी म्हणाले की तुम्ही तुमचे दोन प्रतिनिधी निवडा आणि काय झाले ते आभाबहेनला समजावून सांगा. ही बंगाली असल्यामुळे हिला तुम्हा ला जे काही सांगायचे असेल ते चांगल्या प्रकारे समजू शकेल. आणि मग आम्ही तुमचे जे काही म्हणणे असेल ते गांधीजींना सांगू.” परंतु त्या मुलांना अडवणे कठीण होते.

रात्रीच्या दहा वाजताची वेळ होती. घरात आम्ही तिथेच - बापूजी, आभाबहेन आणि मी होतो. सुऱ्हावर्दीसाहेब बाहेर गेलेले होते. प्यारेलालजी, निर्मळबाबू, चारूबाबू हे सर्व बापूजींना नोआखालीत नेण्याकरिता आलेले होते. ते सर्वसुद्धा बाहेर गेलेले होते. आणि आम्ही दोघी नोआखालीला जाण्याची तयारी करत होतो. उद्या सकाळी तर आम्हांला नोआखालीला जायचे होते! परंतु माहीत नाही ‘उद्याकरिता जानकीनाथने काय ठरवले आहे?’ घडले ते असे -

मुले तर वाढतच चालली होती. ते तोडफोड करू लागले. दिव्यांवर, खिडक्यांच्या काचांवर दगडाचा मारा होऊ लागला. ते तोडून मुलांची भूक अजूनच वाढली. याशिवाय या घरात दोन

मुसलमान होते. ते आमचे पाहूणे होते. त्यांना पकडून त्यांना मारहाण करायचा त्यांचा विचार होता. ते धावपळ करत होते.

बापूजींना जोरदार सर्दी झालेली होती, त्यांनी मौनही घेतलेले होते. तरीही उठून ते बाहेर आले. इकडे मी आणि आभाबहेन त्या मुलांच्या घोळक्यात सापडलो होतो. परंतु घोळक्यात काही चांगले लोकही होते. ते आम्हांला 'बहन आप अंदर जाओ' म्हणून सांगत होते. आम्हांला कोणी मारू नये म्हणून ते पूर्ण काळजी घेत होते. इतक्यात बापूजी दारात आले. यामुळे आम्ही दोघीही बापूजींजवळ गेलो. आमच्याबरोबर बिसेनभाई होते. ते उघड्या शरीराने होते. ते मुसलमान आहेत असे समजून त्यांना कोणी तरी धरले आणि मारायचा प्रयत्न करू लागले. अखेरीस बापूजींनी जेव्हा त्यांना पाहिले तेव्हा त्यांना त्या मुलांपासून सोडवले. यामुळे ती मुले शांत तर झाली नाहीतच उलट चेकाळली आणि अजूनच ते जोरजोरात आरडाओरड करू लागले. बापूजींनी मौन तोडले आणि तीनदा जोरात म्हणाले, "क्या है? क्या है? क्या है? मुझको मारो, मुझे क्यो नही मारते " घरात राहणारे एक मुसलमान भाई घाबरून बापूजींच्या मागे जाऊन उभे राहिले. त्या मुसलमानाला एकदोन मुलांनी वीट फेकून मारली. नशीब चांगले की ही वीट कोणालाच लागली नाही. नाही लागली असती तर त्या हिंदू पोराने कमीतकमी बापूजींच्या डोक्यातून रक्त तर काढलेच असते. परंतु काय झाले माहीत नाही, परंतु बापूजींच्या मृत्यूच्या परिणामाची शक्यता पाहून हिंदूचे जखमी हृदय १ सप्टेंबर १९४७पासूनच दुरुस्त व्हायला सुरुवात झाली होती. ही घटना जणू काय भविष्याची पूर्वसूचक तर नसेल?.

अखेरीस बापूजी अतिशय करुण स्वरात म्हणाले, "मला माझा ईश्वर विचारतो आहे की तू कुठे आहेस? मी अतिशय दुःखी आहे. तुमच्या पंधरा ऑगस्टला इथे शांतता होती ना?" थोड्या वेळाच फौजेतील लोक आले. सर्व मुलांना बाहेर काढले. बाहेर अश्रुधुराचासुद्धा उपयोग करावा लागला होता. यात जवळपास साडेबारा वाजून गेले होते. बापूजींनी प्यारेलालजी, चारूबाबूंना बोलावले आणि त्यांना सांगितले, "आता उद्या मी नोआखालीला कसा येऊ शकेन? तुम्हीच

विचार करा की अशा परिस्थितीत आपण इथून जाणे उचित होईल काय? ईश्वराला आता माझ्याकडून काय करवून घ्यायचे आहे हे मला माहीत नाही. परंतु आता नोआखालीला तर मी जाणार नाही."

इतक्यात प्रफुल्लबाबू, अन्नदाबाबू, नृपेनबाबू वगैरे मंत्री आले. बापूंना म्हणाले, "बापू! हिंदूमहासभावाल्यांना पकडले आहे. . . आणि लगेच सर्वांना पकडू."

बापूजी म्हणाले, "असे पकडू नका. या लोकांवर जबाबदारी टाका, यांना विचारा की 'तुम्हांला झगडायचे आहे की शांतता हवी आहे? आम्हांला तुमची मदत हवी आहे असे सांगा. आणि यावर तुमचे काय म्हणणे आहे असे त्यांना विचारा."

अशा प्रकारे सल्लामसलत करून सर्व आपापल्या घराकरिता रवाना झाले. रात्रीचे साडेबारा वाजले होते. तरीही 'सुऱ्हावर्दी गुंड कुठे आहे?' असे आवाज बाहेरून येत होते. दीड वाजता सर्व काही शांत झाले.

आज रक्षाबंधनचा दिवस होता. आम्ही दोघींनी किती तरी हिंदु-मुसलमान बांधवांना राखी बांधली होती. एक बापूच बाकी होते. बापू आम्हांला म्हणाले, "तुम्ही मला राखी बांधू शकता. बहीण आणि मुलगी एकच आहे ना? यामुळे आम्ही रक्षाबंधन केले होते. आणि याच दिवशी हे वादळ उठले होते. अशा प्रकारे आम्ही दोघी गोष्टी करत होतो की, आपण जर अंतःकरणापासून ईश्वराला साक्षी ठेवून राखी बांधली असेल तर बापूजी निश्चितच या कसोटीमधून यशस्वीपणे बाहेर पडतील." आभाबहेन मला म्हणाली, "आज आपलीसुद्धा कसोटी आहे." आम्ही दोन्ही बहिणी अंतःकरणपासून श्रद्धापूर्वक प्रार्थना करत होतो की हे ईश्वरा आज आम्ही राखी बांधली आहे, ती फळू दे. खरा रक्षण करणारा तर तूच आहेस. ईश्वर जणू काय हे ऐकत होता. त्याने वेगळ्या पद्धतीने का होईना रक्षण तर केलेच.आम्ही सर्व जवळपास दोन वाजता झोपू शकलो. इतक्यात साडेतीन वाजता प्रार्थनेची वेळ झाली आणि बापूजींनी सर्वांना उठवले.

हैदरी मॅन्शन, बेलियाघाट.

सोमवार, १ सप्टेंबर १९४७

वरील मोठे वादळ रात्रीच घडून गेले होते. काल रात्री घडलेल्या घटनेने जे स्वरूप धारण केले होते त्याचाच विचार आम्हा सर्वांच्या डोक्यात फिरत असल्यामुळे आजचा दिवस कसा जाईल याची कल्पनासुद्धा आम्हांला करवत नव्हती.

सकाळच्या प्रार्थनेनंतर बापूजींनी पत्रे लिहिली. सरदादरदादा, श्रीमनलालभाई, प्रभाकरजी, डॉ. सुशीलाबहेन नाय्यर, सैय्यद झहीर, मणिबहेन, दुर्गाबहेन, सुशीलाबहेन गांधी. सात वाजता फिरायला बाहेर पडले. परत सैन्याचा पहारा सुरू झाला. परंतु लोकांनी शांतपणे फिरू दिले. फिरून आल्यानंतर बापूजींनी मालीश, आंघोळ इत्यादी सर्व नित्यकर्म पार पाडले. रात्रीच्या घटनेची बातमी मिळाल्यामुळे भेटायला येणाऱ्या लोकांची गर्दी झाली. आणि एकामागून एक भेटीगाठी सुरू झाल्या. बापूजी तर फार उदास आणि गंभीर वाटत होते. जवाहरलालजींची तार आली. त्या तारेच्या उत्तरात लिहिले की,"कालच्या घटनेमुळे लगेच निघू शकत नाही. भेटायला येणारांबरोबरसुद्धा घटनेची चर्चा सुरू असते. पाऊणेदोन वाजता माती घेऊऩ बापूजी आराम करण्याकरिता थोडे आडवे झाले. तेव्हाच शहरात दंगली सुरू झाल्या असल्याची बातमी आली. बडाबाजार, बऊबाजार वगैरे मोठ्या ठिकाणी दंगली सुरू झाल्या होत्या. दहादहा मिनिटांनी बातम्या येत होत्या. आणि जसजशा या बातम्या येऊ लागल्या तसतसे बापूजी अधिकाधिक आत्ममंथन करू लागले. दररोज या वेळी ते संत्रे वा त्यासारखे एखादे फळ घेत असतात. या गंभीर बातम्या ऐकल्यामुळे त्यांनी तेही घेतले नाही. बेलियाघाटमध्ये काही मुसलमान परत आले होते. त्यांच्यावर आक्रमण झाल्यामुळे निर्मलबाबूंनी तिकडे धाव घेतली. आपला स्वतःचा ड्रायव्हर देऊन मुसलमानांना ट्रकमध्ये बसवून त्यांना मुसलमान मोहल्ल्यात नेण्याची व्यवस्था करण्यात आली होती. हा ट्रक जात असताना कोणीतरी त्या ट्रकवर बॉब फेकला. त्यामुळे दोन माणसे जखमी होऊन ट्रकखाली पडली. ही बातमी कळल्यानंतर ते

पाहण्याची बापूजींनी इच्छा व्यक्त केली. आभाबहेन तर त्यांच्या मामांना भेटण्याकरिता शहरात गेल्या होत्या. त्या गेल्यानंतरच दंग्यांना सुरुवात झाली होती. यामुळे त्या दोन वाजेपर्यंत परतू शकल्या नव्हत्या. बापूजींना त्यांची काळजी तर वाटत होतीच. त्यांनी मला लिहिले, “तू इथेच थांब, मी इतर लोकांबरोबर जखमींना पाहायला जातो.” मी घरी थांबायला नकार दिला. बापूजी, मी, निर्मलबाबू, शैलेनभाई (असोसिएटेड प्रेसचे प्रतिनिधी) असे चारपाच लोक गेलो.

भयंकर दृश्य होते ते. जखमीच्या छातीतून रक्तस्त्राव होत होता. जखमीच्या जखमेवर माशा बसलेल्या होत्या. डोळा फाटला होता. मजूर असावा कारण कडोसरीला खोवलेले चार आणे बाजूला पडलेले होते. फाटके धोतर नेसलेला होता. अशा खाली पडलेल्या निरपराध माणसाच्या तोंडाकडे पाहणे बापूजींना शक्य होत नव्हते. मी हे मृतदेह पाहू शकले, परंतु बापूजींचा दयनीय चेहरा ते दृश्य पाहू शकत नव्हता. अशा प्रकारे ते दोन मृत देह पाहून आम्ही घरी परतलो. आल्यानंतर शैलेन चटर्जींने बापूजींना विचारले, “बापू! तुम्ही कोणता मार्ग काढाल? उपवास कराल?” बापूजींनी लिहून उत्तर दिले, “तू बरोबर अनुमान केले आहे. मी प्रार्थना करतो आहे. पाहतो, रात्री काही प्रकाश मिळतो की नाही?”

इतक्यात ६ वाजता आभाबहेन परतल्या. त्या मोठ्या मुश्किलीने वाचून आल्या होत्या. त्यांच्या मोटारीवर दगड फेकण्यात आले होते. त्यांनीसुद्धा शहराचे वर्णन केले. आजची प्रार्थना घरातच झाली. भजन होते - ‘हरिने भजता हजुं कोईनी लाज जती नथी जाणी रे.’

प्रार्थना सुरू असतानाच शहीदसाहेब आले. एन. सी. चॅटर्जी आणि इतर अनेक बंधूही आले. सर्वांनी शहराची अवस्था सांगितली. आणि हिंदू वेडाने झपाटलेले आहेत इतके तर सर्वांनी कबूल केले. यामुळे मुसलमानसुद्धा मोठी तयारी करत होते. “आम्हांला कोणती मदत करू शकाल?” असे एका मारवाडी बंधूने विचारले.

बापूजी म्हणाले, “जोपर्यंत मी काही करू शकत नाही तोपर्यंत मला उपदेश करण्याचा अधिकार कसा असू शकतो?” मी तर जिथे कत्तली सुरू आहेत तिथेच गेलो असतो, परंतु माझ्यावर लोकांची नजर पडल्यानंतर ते माझ्याच मागे लागले असते आणि मलाच वाचवायला धडपडू लागले असते. मला मरायला कोणीही जाऊ दिले नसते. काल रात्री जेव्हा इथे घटना घडली होती तेव्हा दंगे सुरू होते, लोकांनी लाठ्याकाठ्या काढलेल्या होत्या. तेव्हाच माझी जाण्याची इच्छा होती. परंतु या दोन पोरींनी मला जाऊ दिले नाही. माझ्यावर लोकांचे जे इतके प्रेम आहे तेच मला जाऊ देत नव्हते. यामुळे तुम्हांला माझे इतकेच सांगणे आहे की तुम्ही जर जाऊ शकत असाल तर जिथे तुमचा प्रभाव असेल तिथे जा आणि लोकांना शांत करण्याचा प्रयत्न करा. ज्या मोहल्ल्यात तुमचे दुकान आहे तिथे तर तुमचा प्रभाव असलाच पाहिजे असे मी समजतो. आणि असे करताना कोणी तुम्हाला मारून टाकत असेल तर मरणसुद्धा पत्करा.

काही लोक म्हणाले, “हे सर्व शीख करत आहेत. ते इथे पंजाबचा बदला घेत आहेत.”

बापूजी म्हणाले, “लोकांना हे कळत नाही की बदला घ्यायचा असेल तर लोकही त्याचा प्रती बदला घेत असतात. आता काय होईल कोणाला माहीत! ईश्वर जे करवील ते पाहतो आहे.”

मानसिक अस्वस्थतेमुळे आज बापूजींना पाच वेळा परसाकडला जावे लागले. मी खाण्याबद्दल विचारले तर लिहिले, “या अशा उद्वेगाच्या मनःस्थितीत मी काहीही खाऊ शकत नाही. सकाळी मी जे खाल्ले तेसुद्धा खायला नको होते. परंतु माणसाच्या मूर्खपणाला कुठे सीमा असते काय? यामुळे सहन करावे लागते.”

सर्व गेल्यानंतर घरातच थोडे फिरले. फिरल्यानंतर गरम पाणी आणि ग्लुकोज घेतले. दुसरे काहीही घेतले नाही. मग निवेदन काढले. श्यामाप्रसाद मुखर्जींनीसुद्धा निवेदन काढले. इतक्यात १० वाजता राजाजी आले. रात्री बारा वाजता गेले. राजाजी आणि बापूजी या दोघांमध्ये खाजगीत चर्चा सुरू होती. परिणामांची वाट पाहत मी आणि आभाबहेन बसलो होतो. आणि

तशातच आमचा दोघींचाही डोळा लागला. राजाजी बारा वाजता गेले. तेव्हा बापूजींनी आम्हा दोघींनाही उठवले आणि म्हणाले, “उद्यापासून माझ्याकरिता काहीही स्वयंपाक करायचा नाही.” आम्ही दोघीही झोपेतून उठलेलो असल्यामुळे डोळे विस्फारून काय सुरू आहे ते पाहत होतो. क्षणभर तर काही लक्षातच आले नाही. नंतर मी विचारले, “असे का बापूजी?”

बापूजी म्हणाले, “उद्यापासून माझा उपवास सुरू होतो आहे.”

आभाबहेनने विचारले, “किती दिवस बापूजी?”

बापूजी - “मर्यादा नाही. जोपर्यंत शांतता स्थापित होत नाही तोपर्यंत. आणि पाण्याशिवाय काहीही नाही.आवश्यकच वाटली तर लिंबाचा वा सोड्याचा उपयोग करीन. करायचे वा मरायचे असा निर्धार केला आहे.”

आम्ही दोघी एकमेकांकडे टुकूरटुकूर करत पाहतच राहिलो. अशा उपवासात बापूजींची सेवाचाकरी करण्याचा आमच्या आयुष्यातील हा पहिलाच प्रसंग होता. यामुळे आम्हांला काहीही कळत नव्हते. बापूजी म्हणाले, “तुमची दोघींची जबाबदारी आहे. तुम्ही तुमच्या शरीराची नीट काळजी घ्या. नियमाप्रमाणे खाणेपिणे कराल तरच माझी सेवा करू शकाल.” बाचे उदाहरण देत ते म्हणाले, “माझी सेवा करायची असल्यामुळे माझ्या प्रत्येक उपवासात बा आपल्या प्रकृतीची फार काळजी घ्यायची. यामुळे तुम्ही दोघींनीही फार सावध राहायला पाहिजे. मुळीच घाबरायचे नाही.” साडेबारा वाजता आम्ही झोपलो.

दिवसा बापूजींची भेट घेण्याकरिता आलेल्यांमध्ये आर्यनायकम, बिहारमधील काही कामाकरिता तेथील अधिकारी, श्यामाप्रसादजी, हिंदूमहासभेचे सचिव, मारवाडी बंधू, प्यारेलालजी, चारुबाबू, क्षितिशबाबू, राजाजी वगैरे होते.

८. उपवास - १

बेलियाघाट,

मंगळवार, २ सप्टेंबर १९४७

साडे तीन वाजता प्रार्थना. प्रार्थनेनंतर सरदार, मणिबहेन, राजकुमारीबहेन, चिमणलालभाई इत्यादींना पत्रे लिहिली. नंतर गरम पाणी घेतले. प्रार्थनेत 'जीवन जव सुकाई जाय' हे भजन म्हटले. बापूजी सांगायचे की माझ्या उपवासाच्या काळात रविंद्रनाथ टागोरांनी माझ्या उपवासाकरिता हे लिहिले होते. (बहुधा येरवडा तुरुंगात, पाहा, महादेवभाईंची डायरी, भाग २, पृष्ठ ४२७)

बापूजींच्या प्रत्येक लेखनात जवळपास एकच गोष्ट होती - "पंधरा दिवसांच्या शांततेनंतर इथे अशांतता का पसरावी? हे सोडून मी पंजाबमध्ये कसा जाऊ शकतो? माझा धर्म काय आहे? मला स्पष्टपणे वाटते की माझ्याजवळ उपवासाशिवाय दुसरे कोणतेही अवजार नाही. आता याचा उपयोग करण्याची वेळ आली आहे. यामुळे काल ८ वाजतापासून मी उपवास सुरू केला आहे. किती दिवस चालेल हे सांगता येत नाही. ईश्वराला या देहाकडून काम करून घ्यायचे असेल तर तो जगवील. नाही तर जगून मला काय करायचे आहे? कोणीही घाबरण्याचे कारण नाही, धावपळ करत इथे येऊ नये."

अशा प्रकारचे हे लेखन होते. शहीदसाहेबांनी पूर्व बंगालमधील मुसलमानांना उद्देशून एक निवेदन प्रकाशित केले. त्याचा सार असा होता - "तुम्ही शांतता ठेवा आणि येथील कोणत्याही मुसलमानाने अस्वस्थ होऊ नये."

राजाजींच्या निवेदनात होते की, "उपवास करू नये म्हणून मी बापूजींची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला, परंतु त्यात मला यश आले नाही. परंतु मला तुम्हांला सांगायचे आहे की तुम्ही शांत राहायला पाहिजे. तुम्ही जर शांत राहिला तर यांचा पंजाबमध्ये जाण्याचा विचार आहे.

तिथे स्त्रिया आणि मुले यांच्या दर्शनाकरिता आतुरलेली आहेत. परंतु यांना पंजाबला जाण्याकरिता मोकळे करायचे की नाही हे तुमच्या हाती आहे. हा उपवास करून बापूजींनी आपल्याला संकटातून वाचवले आहे."

रात्री शहरातून शांतिसेना फिरत होती. असे असूनही अजूनही शहर जळून राहिले असल्याच्या बातम्या येत होत्या. ज्या मुलांनी दंगलींना तोंड फोडले होते त्यांच्या घरी निर्मलबाबू आणि शरदबाबू गेले आहेत. आठ वाजता बापूजी उठले. नंतर मसाज, आंघोळ वगैरे नित्यक्रम. डॉ. दिनशा महेतांनी बापूजींना तपासले. हृदयाचे ठोके अधूनमधून मिळत नव्हते. १९ मिनिटात ४ वेळा हृदयाचे ठोके चुकले. डॉ. महेता म्हणाले, "बापूजींनी ४ बाटल्यांपेक्षा (एक बाटली एका पौंडाची) जास्त पाणी प्यायला पाहिजे. बापूजी म्हणाले, 'तुम्ही तर पाहतच आहा की मी किती पाणी पितो आहे. माझ्या अंतःकरणात जर रामनाम वसत असेल तर मला काहीही करावे लागणार नाही. आज मी फार शांत आहे. नाही तर मला झोपच लागू शकत नव्हती.'"

खूप जोरात पाऊस सुरू होता. निसर्ग जणू काय रडत होता. सर्व काही शोकपूर्ण वाटत होते.

साडेदहा वाजता एनिमा, वगैरे आटोपून बापूजी पडवीत रोजच्या जागेवर बसले. ८ अंस गरम साधे पाणी घेतले. ते पिण्यातच सर्व वेळ गेला. निर्मल बाबू आणि शरदबाबू परतले. त्यांनी बातमी आणली की हा सर्व गोंधळ शीख आणि बिहारी लोकांनी घातला आहे. मग त्यांच्यात बंगालीही सामील झाले. अजून लूटमार भरपूर प्रमाणात सुरू आहे. सियालदा स्टेशनवर एका मुसलमानाचे हॉटेल जाळण्यात आले आहे. या दंगलीमागे काही विशेष लोकांचा हात आहे असे शरदबाबू सांगत होते. त्यांच्याजवळ नावेसुद्धा आहेत. सचिन मित्र शांतता स्थापित करायला गेल्यामुळे त्यांना हिंदूंनी सुरा भोसकून मारून टाकले. आणि इतरही अनेक जखमी झाले आहेत. साडेबारा वाजता बापूजींनी पाणी पिऊन संपवले. पाणी प्यायला एक तास लागला. मला

म्हणाले, "तुम्हा दोघींना मदत करण्याकरिता इथे आळीपाळीने कोणी ना कोणी राहायला पाहिजे. असे केले तरच तुम्ही सर्व काही नीट करू शकाल."

बापूजींना आता थकवा जाणवू लागला आहे असे वाटते. आवाज अतिशयच हळू झाला आहे. एक वाजता श्यामाप्रसाद मुखर्जींचे निवेदन तपासले. दीड वाजेपर्यंत थोडा आराम केला. परत ८ अंस गरम पाणी प्याले. इतक्यात बिसेनभाईंनी बातमी आणली की झकेरिया स्ट्रीटमध्ये आणि सर्वत्र गोळीबार आणि लूटमार सुरू आहे, काय करावे? सैन्य मशिदीत शिरून लोकांना त्रास देते आहे. बापूजींनी बिसेनभाईंना तिथे पाठवले. आम्ही जिथे राहत होतो तिथे आज खाण्यापिण्याची काहीही व्यवस्था नव्हती. बीअम्मा (आमच्या खाण्यापिण्याची व्यवस्था करणारी भगिनी.) इथे आमची खाण्यापिण्याची व्यवस्था करत असते. परंतु स्यालदा पुलावर गोळीबार सुरू होता. तिथून मोटार परत गेली.

दोन वाजता बापूजींना थोडा टपाल वाचून ऐकवला. दुपारी बंदुकींचा खूप आवाज येत होता.

पंजाबमध्ये लवकर जायला पाहिजे म्हणून सकाळी जवाहरलालजींची परत तार आली होती. बापू म्हणाले, "मी काही तरी करतो आहे असे मला मनातून वाटत असल्यामुळे माझे मन फार प्रसन्न आहे. उपवास सुरू नव्हता तेव्हा मी इतका काही अस्वस्थ होतो की मी झोपूही शकत नव्हतो". बापूजींना तुपाची मालीश करत असताना ते पाऊणेक तास झोपले. नंतर पाऊणेचार वाजता आर्यनायकमजी आले. निर्मलबाबूंनी बातमी सांगितली की पोलीस आपले काम बरोबर करून राहिले नाहीत. खून होऊन राहिलेले नाहीत, परंतु लूटमार जोरात सुरू आहे. गोळीबार जोरात सुरू आहे. प्रफुल्लबाबूंनी सुचवले की प्रत्येक पक्षप्रमुखाला इथे बोलवावे. बापूंच्या उपस्थितीची गरज नाही. आणि मग पुढे कोणते पाऊल उचलावे याची चर्चा करावी. ते पुढे म्हणाले की वर्तमानपत्रवाल्यांनीसुद्धा बापूंच्या निवेदनाच्या तीन लाख प्रती हिंदी, ऊर्दू आणि बंगालीत छापाव्या. शक्यतोवर प्रकरण नियंत्रणात येईल. या दंगलींची जबाबदारी प्रामुख्याने

शिखांवर आहे. पाऊणे चार वाजता बापूजींनी ८ अंस थंड पाणी घेतले. ते प्यायला अर्धा तास लागला.

चार वाजता शरदबाबू आणि बक्षी हरिद्वारजी आले.

शरदबाबूंबोबरची चर्चा -

बापू - आता काय होऊ शकते?

शरदबाबू - (थोडा वेळ थांबून मग विचारले) तुम्हाला बोलायची परवानगी आहे?

बापू - कामाकरिता तर बोलावेच लागेल ना? राजीजींनी माझ्याबरोबर दोनतास डोकेफोड केली, परंतु चर्चा निष्फळ ठरली. ते फार बुद्धिमान पुरुष आहेत, यामुळे त्यांनी माझ्याबरोबर तऱ्हेतऱ्हेचा युक्तिवाद केला. परंतु माझ्या अंतःकरणाला त्यांचा एक पण युक्तिवाद भिडू शकला नाही. शेवटी राजाजींनी एक तार जवाहरलालला पाठवली. परंतु मी म्हणालो ‘अशा परिस्थितीत बंगाल कसा काय सोडता येऊ शकतो?’ दुसरी तार मुसलमानांची आहे. त्यात नोआखालीला कसे जाऊ शकता असे विचारले आहे? पाकिस्तानमध्ये जा, पंजाबमध्ये जा असे म्हटलेले आहे. तिसरी तार रामेश्वरी नेहरूंची आहे. लाहोरला आलात तर तुमची तार जनतेकरिता आश्वासक होईल. लष्कराचा काहीही उपयोग होऊन राहिलेला नाही.

शरदबाबू - मी फाळणीच्या विरोधात होतो. तुमच्याशी मी नेहमीच स्पष्टपणे बोलत असतो. फ्रँक असतो. आणि म्हणूनच मी आलो आहे. परंतु आतापर्यंत मी आलो नाही कारण आता तुम्हाला माझी गरज नाही असे मला वाटत होते. माझ्या मनावर असा ठसा उमटला होता.

बापू - इथे बरेच लोक आले होते. सर्वांनी चर्चा केली. हिंदू महासभेचे देवेंद्र मुखर्जी आले होते. जे. सी. गुप्ता, शहीद साहेब आणि मुस्लिम लीगचे लोक आले होते. ‘तुम्ही शरदबाबूंना का बोलावत नाही?’ असे ते विचारत होते. फारवर्ड ब्लॉकचे लोकच हा गोंधळ घालत आहेत आणि

या सर्व गोष्टींकरिता तुम्हीच जबाबदार आहा अशी या लोकांना शंका आहे. परंतु मी म्हणालो की ते हवे तेव्हा येऊ शकतात.

शरदबाबू - तुम्हाला आता जणू काय माझी गरज नाही अशी भावना तुमच्या प्रार्थना प्रवचनातून मला जाणवत होती. शरदबाबू पाण्यासारखा पैसा वाहवत आहेत असेही तुम्हांला वाटते आहे असे मला वाटले.

बापू - पण तुमचे पहिले कर्तव्य तर तुम्ही माझ्या मनातील सर्व शंका दूर करणे होते. तसे करूनच तुम्ही माझे मित्र होऊ शकला असता. मी प्रत्येकाला 'डिअर फ्रेंड' लिहून नंतर माझ्या मनात काय आहे ते सर्व लिहत असतो. बाकी सुऱ्हावर्दीसाहेबसुद्धा सांगतात की तुम्ही पाण्यासारखा पैसा खर्च केला आहे. एक काळ असा होता की दक्षिण आफ्रिकेत असताना मी जे काम करत होतो त्यातून मी खूप पैसा चोरला आणि १,००,००० रुपये मी बँक ऑफ इंडियात जमा केले आहेत असा माझ्यावर आरोप होता. जेव्हा की मी माझ्या स्वतःकरिता वा माझ्या मुलाबाळांकरिता एक पैसाही ठेवला नव्हता! परंतु अखेरीस खऱ्याला मरण नसते हेच खरे. तुम्ही याचे जाहीर उत्तर देऊ शकला असता वा सरळ मला लिहू शकला असता. आणि यावरूनच मी निर्णय घेतला असता. याला मैत्री म्हणतात.

शरदबाबू - चला, आता जुने जाऊ द्या. मुख्य गोष्टीवर येऊ या. तुम्हाला फॉरवर्ड ब्लॉकबद्दल काय म्हणायचे आहे?

बापू - हिंदूमहासभावाले म्हणतात की या दंगलींमध्ये प्रामुख्याने फॉरवर्ड ब्लॉकच्या माणसांचाच हात आहे. यामुळे मी तुम्हांला विचारायला तर पाहिजेच ना?

शरदबाबू - तुम्हाला विश्वास ठेवायचा असेल तर ठेवा, पण मी तुम्हाला सांगतो की मी फॉरवर्ड ब्लॉकच्या लोकांना मोठ्या प्रमाणात ओळखतो. आणि माझ्या मते ही फार कठीण गोष्ट आहे. असे जरी असले तरी मी तर म्हणेन की हिंदूमहासभेतील पुष्कळ लोक याकरिता जबाबदार

आहेत. माझ्याजवळ नावेसुद्धा आहेत. हे लोक शिखांना चढवतात आणि म्हणतात की पंजाब तुमचा देश असूनही तुम्हांला काहीही कसे वाटत नाही? असे म्हणून ते त्यांना भडकवत असतात.

बापू - माझ्याकडे जे लोक येत असतात त्या सर्वांना मी हाच सल्ला देत असतो की आधी तुम्ही तुमचे मन स्वच्छ करा. माझ्यात तर शारीरिक शक्ती नाही, परंतु मोटारीत वा लॉरीत बसून मुस्लिम नॅशनल गार्ड्सच्या स्वयंसेवकांनी अथवा हिंदू महासभेच्या स्वयंसेवकांनी मिळून मोहल्ल्यामोहल्ल्यातून फिरायला पाहिजे आणि नाही तर आम्हांला लढायचेच आहे असे जाहीर केले पाहिजे. परंतु असा पाठीमागून सुरा का खुपसायचा? शिवाय हे काम फॉरवर्ड ब्लॉकवाले करून राहिले आहेत असे हिंदूमहासभावाले म्हणत आहेत तर फॉरवर्ड ब्लॉकवाल्यांचे म्हणणे आहे की हिंदूमहासभावाल्यांचे हे काम आहे. अखेरीस सैन्याच्या मदतीने आपण किती दिवस जगणार आहो?

एवढ्यात चहा आला. शरदबाबू फार कडक चहा पीत असतात. यामुळे बापूजी (विनोदात) म्हणाले, "असा चहा तर मी फेकूनच दिला असता, पण शक्य आहे की स्ट्रॉंग टी इज बेटर दॅन वुईक इंडिपेंडन्स." हास्याची खसखस पिकली.

शरदबाबू - जेव्हापासून सशस्त्र पंजाबी पोलीस आले आहेत तेव्हापासूनच वातावरण बिघडू लागले आहे. त्यानंतरही सुऱ्हावर्दीना गोरे सैन्य का पाहिजे?

बापू - गोरे तर नाही, परंतु मिश्र सैन्य. परंतु मी त्यांना म्हणालो की तुमचे आणि माझे विचार वेगवेगळे आहेत. दोन्हीकडील स्वयंसेवक स्वच्छ आणि शुद्ध अंतःकरणाचे असतील तरच शांतता स्थापित होऊ शकते. परंतु आधी तर तुम्हा पुढाऱ्यांचे हृदय स्वच्छ व्हायला पाहिजे आणि तुमच्याकडून स्वयंसेवकांना शुद्ध मार्गदर्शन मिळायला पाहिजे. तुम्हाला काय करायचे आहे यासंबंधीचे तुमचे धोरण तुम्ही आधी जाहीर करा. आणि नंतर त्यानुसार सर्व पुढाऱ्यांनी कामाला लागायला पाहिजे. या प्रक्रियेत एखादा पुढारी मरूही शकेल. शुद्ध हृदय ठेवून अशा प्रकारे सर्व

पुढारी जर मेले तर मी आनंदाने नाचेन. काल निर्वासितांची एक कार चालली होती. तिच्यावर कोणी तरी बॉम्ब फेकला आणि त्यात दोन माणसे मरण पावली. मनू माझ्याबरोबर होती. मी तिला लिहून सांगितले की मी फार दुःखी आणि अस्वस्थ आहे. सीतारामजी, वसंतलालजी वगैरे आलेले होते. मी त्यांनासुद्धा सांगितले की तुम्हांला तिथेच राहायचे आहे. तुम्हांला मारले तर मरा. परंतु मी तुम्हाला सुचवीन की तुम्ही प्रफुल्लबाबूंना भेटा. ते बंगालीच आहेत. खादीप्रिय आहेत. परंतु आता तर खादीच दिसेनाशी झाली आहे कारण हे गावकऱ्यांचे कौशल्य आहे. आणि गावकरी तर आज त्यांचे हे कौशल्य गमावून बसले आहेत. आजच माझ्या नातवाने (कांतीभाई) खादीबद्दल लिहिले आहे. मी त्याला लिहू शकलो नाही. लिहिण्याकरिता माझ्या शरीरात शक्ती कुठे आहे? यामुळे मनूला याचे उत्तर लिहायला सांगितले आहे. गुजरातीत आहे. नाही तर तुम्हाला वाचायला दिले असते. तुमच्याजवळ वेळ असेल तर या पोरीकडून समजून घ्या. आभा तर बंगालीच आहे. दिवसेंदिवस खादीबद्दलचे माझे विचार किती दृढ होत चालले आहेत हे ही तुम्हाला समजावून सांगू शकेल. परंतु आपले विषयांतर झाले. एक शांतता मिरवणूक काढायला पाहिजे. परंतु प्रामाणिकपणा नसेल तर काहीही होणार नाही. याची विशेष काळजी घेतली पाहिजे. पोलीस असो की नसो, परंतु स्वयंसेवकाची संघटना सोबत असली पाहिजे. सर्व पोलिसांनी निघून जावे. मग कलकत्त्यात रक्ताचे पाट जरी वाहत असतील तरी वाहू द्या. या निष्कर्षावर मी पोहोचलो आहे. परंतु तुम्ही आणि मी अनवाणी फिरायला पाहिजे. मग रात्र आहे की दिवस याची फिकीर कोणीही करू नये. हिचे नाव आहे 'पीस मिशन'. परंतु मला वाटते की या विचारात तर मी एकटाच आहे. मी तर तुमच्या मदतीची वाट पाहतो आहे. जर तुम्ही ही मदत करू शकत असाल तर आता भांडणाचे काय काम? जितक्याची वाट पाहत होतो तितके मिळाले आहे. असे असूनही जर गोंधळ घालायचाच असेल तर गोंधळ घालणारांना मंत्री करणे मला मान्य आहे. आणि या लोकांना ताबडतोब राजीनामा द्यायला सांगा. खरी पद्धत तर ही आहे की या कारणाने कधीही स्थान सोडायचे नसते. जवाहरलाल, सरदार, राजेंद्रबाबू दररोज माझ्याकडे

यायचे आणि म्हणायचे आम्हांला हुकूम करा. परंतु मी कधीही कोणालाही हुकूम करत नसतो. मी बाहेरून धान्याचा एक दाणासुद्धा मागवला नसता आणि तसेच कापडाचा एक तुकडासुद्धा. परंतु या गोष्टीत मी माझ्या पद्धतीने काम करत असतो. परंतु आजकाल तर मी अगदी एकटा पडलो आहे.

एवढ्यात सव्वापाच वाजता प्रफुल्लबाबू वगैरे मंत्रिमंडळ आले. यामुळे शरदबाबू उठले.

शरदबाबू - मी स्वयंसेवकांकरिता आणि शातता प्रस्थापित व्हावी म्हणून पूर्ण प्रयत्न करीन.

बापू - मी स्वतःच येथील सैन्य काढून टाकले होते. परंतु दुर्दैवाने ते परत आले आहे. सुऱ्हावर्दीसाहेब घाबरतात म्हणून ते आहे. ईश्वराची कृपा की सुऱ्हावर्दीसाहेब सोमवारी ३१ मेला इथे नव्हते. नाही तर काय झाले असते माहीत नाही. बिचारे नोआखालीला जाण्याकरिता तयारी करण्याकरिता घरी गेले होते. ठीक आहे, पण आता तुम्ही उठा, नाही तर हे मंत्री लोक मला गाडून टाकतील. मीसुद्धा ३१ मेला मेलो असतो!

तुम्ही कालपासून उपवास सुरू केलेला असल्यामुळे आता मला काहीही सांगायचे नाही. परंतु आम्हांला जर काही पूर्वसूचना असती तर चांगले झाले असते. वर्तमानपत्रात देण्यापूर्वी आम्हांला निवेदन दाखवायला पाहिजे होते.

बापू - हं, मला मान्य आहे की वर्तमानपत्रांना देण्याआधी जर मी तुम्हांला ते दाखवले असते तर तुम्हालाही त्यासंबंधात तुमचे म्हणणे मांडता आले असते. परंतु परिस्थिती भयंकर होत चालली असल्याचे माझ्या लक्षात आले होते. यामुळे माझा धर्म काय आहे याचा मी विचार करत होतो. राजाजी आले. दोन तास होते. ते तर फार विद्वान आणि प्रेमळ माणूस आहेत. त्यांचा एकही युक्तिवाद माझ्या गळी उतरू शकला नाही. येरवडात मी उपवास केला तेव्हा देवदास किती रडला होता? लक्ष्मी रडली होती. पण मी द्रवलो नाही. मी जर तसे केले असते माझ्या धर्मात मी चूक केली असती.

साडेपाच वाजता बापू नळीद्वारे पाणी प्याले. ते म्हणाले की मी जर हे पाणी प्यालो नाही तर मी अधिक काळ टिकाव धरू शकणार नाही. आणि पाचसात दिवसात जर शांतता स्थापित झाली तरच मी जगू शकेन. आणि अशांततेतून शांतता स्थापित करण्याकरिता इतका वेळ लागतोच. आणि इतक्या दिवसातही जर शांतता प्रस्थापित झाली नाही तर कलकत्ता कधीही शांत होणार नाही, आणि हे पाहण्याकरिता मला जगण्याची इच्छा नाही. इतक्या वेळात ईश्वराला मला उचलून न्यायचे असेल तर तो निश्चितच नेऊ शकतो. अखेरीस राजाजींनी निंबू घेण्याचा आग्रह केला. परंतु माझ्या दृष्टीने निंबूही फळ आहे. (हे बोलता बोलता बापूजी खूपच थकून गेले होते. पडल्या पडल्या बोलत होते. आम्हांला आमचे कान अगदी त्यांच्या तोंडासमोर ठेवावे लागत होते. सव्वातास शरदबाबूबरोबर सतत बोलल्यामुळे हा थकवा आला होता.)

प्रफुल्लबाबू - मला कोणताही युक्तिवाद करायचा नाही.

बापू - मी तर सांगितलेच होते की प्रफुल्लबाबू काय युक्तिवाद करणार आहेत?

प्रफुल्लबाबू - परंतु आज तर संपूर्ण हिंदुस्थानात हिंसा सुरू आहे. गांधी आमचा शत्रू आहे असे हिंदूंना वाटते. तुम्ही आमच्यावर जुलूम करत आहा. तुम्ही मला ओळखत असल्यामुळे मी जर काही गैरवाजवी करत असेन तर तुम्ही उपवास करू शकता.

हा सर्व युक्तिवाद निरर्थक आहे. मी तर नोआखालीतच सांगितले होते की हिंदूंनी जर चुकीचे वर्तन केले तर मी उपवास करीन. आणि आज तर मला मुसलमानांच्या विरोधातही उपवास करायचा अधिकार मिळाला आहे. आणि हा उपवास तर दोन्ही संप्रदायातील लोकांकरिता आहे. परंतु हिंदूंनी इतके लक्षात ठेवायला पाहिजे की आपण सर्वांनी मिळून गुण्यागोविंदाप्रमाणे शांतपणे राहायला पाहिजे.

प्रफुल्लबाबू - इथे पंजाबचा बदला घेण्याचा प्रयत्न सुरू आहे. आज मी जवाहरलालला फोन केला आहे. उद्या कृपलानीजी येणार आहेत. तुमच्या उपवासामुळे माझ्यावर चोहोकडून दडपण येते आहे.

बापू - याला ओझे समजणार असाल तर मरूनच जाल.

एवढ्यात शहीद साहेब आले. ते म्हणाले, “हे ओझे तर हिंदू आणि मुसलमान या दोघांवरही आहे. सर्वांनी सर्व ठिकाणी फिरायला पाहिजे.”

प्रफुल्लबाबू - उद्या मी शीख, हिंदू आणि मुसलमानांना बोलावले आहे. इथे बोलावू की माझ्या घरी?

शहीद साहेब - इथे नाही, मिनिस्टर्स हाऊसमध्ये.

बापूजी - हो, हे ठीक आहे, तुम्ही तुमच्या घरीसुद्धा बोलावा आणि माझ्याबरोबर चर्चा करायची कोणाची इच्छा आहे हे त्यांना विचारा. मी जेव्हा २१ दिवसांचा उपवास केला होता तेव्हा अलीबंधूंच्या घरी असेच दृश्य होते.

प्रफुल्लबाबू - वृत्तपत्रपरिषदही घेतली होती. आणि सर्वांना मदतही मागितली होती. जो कोणी खोटा प्रचार करील त्याचे प्रकाशन स्थगित करण्यात येईल असेही जाहीर केले. काल एकही खून झाला नाही, परंतु लूटमार आणि जाळपोळ सुरूच होती.

अशा गोष्टी करून सर्व गेले. एवढ्यात श्यामाप्रसाद मुखर्जी आले.

बापू - तुम्ही ठीक तर आहा ना?

श्यामाप्रसादजी - तुम्ही अशा प्रकारचे उपोषण का करत आहा?

बापूजी - परिस्थितीत कोणतीही सुधारणा नव्हती. मी मरण्याकरिता पडलो आहे. मी जर या टोळ्यामध्ये जाऊन काही करू शकत नसेन तर मग इतर काही करू शकण्याची तर गोष्टच नको. आणि माझ्याजवळ केवळ हाच उपाय आहे. मी फार शांत आहे.

श्यामाप्रसादजी - परंतु सर्वसामान्य भावना (जनरल फिलींग) आता शांतता असली पाहिजे अशीच असून आपल्याला शांततापूर्ण जीवन व्यतीत करता यावे अशीच सर्वांची इच्छा आहे. ढाक्याहून किती तरी लोक आले आहेत आणि ते सांगतात की तिथेसुधा या उपवासाचा परिणाम होतो आहे. गाडीला तीनचार तास उशीर झाला. पण आता या दंगली कोणत्याही क्षणी परत सुरू होऊ शकतात.

बापू - हो, इथे जर हे प्रकरण असेच सुरू राहिले तर कोणत्याही क्षणी काहीसुद्धा होऊ शकते याबद्दल मला किंचितही शंका नाही.

डॉ. मुकर्जी - उद्यापासून माझ्या पक्षाचे लोक फिरतील आणि शांतता स्थापण्याचा प्रयत्न करतील.

शहीदसाहेब - पी. सी. घोष उद्या सभा घेणार आहेत. बापूच्या उपवासाच्या बातम्या जाहीर केल्या पाहिजे. आणि दोन दिवसात उपवास थांबायलाच पाहिजे.

श्यामाप्रसादजी - तुमचा उपवास काय केल्याने सुटेल?

बापू - कलकत्ता पूर्णपणे शांत झाला आहे अशी जेव्हा तुम्ही बातमी सांगाल तेव्हा.

श्यामाप्रसादजी - एखाद्या डॉक्टरची आवश्यकता आहे?

बापू- हा उपवास काही जास्त दिवस शरीर टिकवून ठेवण्याची मेहनत नाही. इतके काम तर मी आधीसुद्धा करू शकत होतो. मला दिवसरात्र जे काम करायचे असते ते मी करू शकतो. परंतु डॉक्टर तर इथेच आहे. यामुळे मला डॉक्टरची गरज नाही.

सायंकाळी सहा वाजता परत पाऊस सुरू झाला. साडेसहा वाजता प्रार्थना झाली. 'वैष्णव जन तो कौन कहिये' हे भजन म्हटले. आमच्या दोघींच्याही भावना उचंबळून आल्या होत्या. परंतु आमचा धीर मात्र कायम होता. बापूजी सात वाजता पाणी प्याले. पाणी पीत असताना शहीदसाहेबांबरोबर सर्वसामान्य गोष्टी केल्या.

मी बापूजींना विचारले, "या उपवासात तुम्ही गेलात तर देशाचे नुकसान होणार नाही काय? पुढे ही भांडणे वाढणार नाहीत काय?"

बापूजी म्हणाले, "काय होते ते पाहू या. पण मी तर ईश्वराच्या मांडीवर जाऊन बसलेलो असेल ना?"

मी परत विचारले, "समजा काही दिवस शांतता राहिली आणि परत अशांतता निर्माण झाली तर?"

बापूजी म्हणाले, "तसे झाले तर माझे आमरण उपोषण सुरू होईल. आणि मग मी पाणीसुद्धा घेणार नाही. मग शांतता आहे की अशांतता हे पाहायला मी राहणार नाही. आणि असे जर दरवेळी होणार असेल तर ही सत्य आणि अहिंसा या दोन्ही देवतांची चेष्टाच होणार नाही काय? आणि या पापामधून मी कोणत्याही जन्मात मुक्त होणार नाही."

दहा वाजेपर्यंत मी आणि आभाबहेन बापूजींचे पाय चेपत होतो. रात्रभरात तीनदा चार चार अंस पाणी प्याले आणि तीनदा लघ्वीला गेले. रात्री अस्वस्थ होते. परंतु एकूण पाहता रात्र बरी गेली असे म्हणता येईल.

आज भेट घेण्याकरिता आलेल्यांमध्ये शरदबाबू, अमीय बोझ, सत्यरंजन बोझ, शशांक शेखर. या दंग्यांमध्ये फॉरवर्ड ब्लॉकची जबाबदारी आहे की नाही, असेल तर यानंतर काय करायचे असे विचारण्यात आले. प्रफुल्लचंद्र घोष. अन्नदाबाबू, नृपेन बोझ, श्यामाप्रसाद मुकर्जी,

नलिन सी. चॅटर्जी, देवेन मुकर्जी, मेजर पी. वर्धन, माखनलाल बी. विश्वास, हिंदू महासभावाले, शहीदसाहेब हे भेटीगाठी घेणारातील प्रमुख होते.

१. उपवास - २

हैदरी मँशन, बेलियागाट,

३ सप्टेंबर १९४७

दररोजप्रमाणे साडेतीन वाजता बापूजींनी आम्हांला उठवले. तोंड धुतले. प्रार्थना झाली. 'तुमि बंधु, तुमि नाथ' हे भजन झाले. प्रार्थनेनंतर थोड्या गोष्टी केल्या. सर्व सहकाऱ्यांना आपापल्या धर्माचे, कर्तव्याचे पालन करण्याकरिता बापूजींनी बजावले. म्हणाले, नोआखालीतून प्यारेलालजी, चारुबाबू आले होते. त्यांनासुद्धा सांगितले, "कोणीही माझ्याकरिता थाबू नये. सर्वांनी विचारपूर्वक आपापल्या धर्माचे पालन करणे हीच माझी सेवा आहे."

सकाळी बापू दिनशा महेतांना म्हणाले, "रात्र चांगली गेली असे म्हणता येईल. रात्री पाणीसुद्धा पिऊ शकलो. आतापर्यंतच्या सर्व उपवासांपेक्षा या उपवासात मी जास्त शांत आहे. उपवास कधी एकदाचा सुटतो असे मला मुळीच वाटत नाही. जर असेच राहिले तर शरीर जरी क्षीण झाले तरी मी एक महिनासुद्धा टिकाव धरू शकेन असे मला वाटते."

डॉ. महेतांनी याचा अर्थ वेगळाच घेतला. ते म्हणाले,"हो, असेच पाणी पीत राहिला तर मुळीच अ़डचण येणार नाही."

बापू म्हणाले, "माझ्या सांगण्याचा अर्थ वेगळा होता. ईश्वर माझ्याजवळ आहे असे मला वाटते. ईश्वराला माझ्याकडून काय करवून घ्यायचे आहे? आणि जर रामनाम हृदयस्थ झाले तर पाण्याचीसुद्धा गरज राहणार नाही."

इतक्यात निर्मलबाबू आले. शहराच्या परिस्थितीबद्दल सांगू लागले. सव्वासहा वाजता बापू मालीशकरिता गेले. डॉ. महेतांनी बापूंना तपासले. रक्तदाब ९८/१५४ होता. हृदयाचे ठोके कालप्रमाणेच होते. ८ वाजता मालीश पूर्ण झाली. मालीश सुरू असताना बंगाली पाठ केला.

आणि थोडा वेळ डुलकीही घेतली. १० वाजता आंघोळ वगैरे आटोपून रोजच्या बैठकीवर गेले. आज त्यांच्या चालण्यातून अशक्तपणा जाणवत होता.

कोणी तरी बातमी आणली की रात्रीच्या चार वाजेपर्यंत लूटमार सुरू होती. नंतर सर्व शांत झाले. बापू म्हणाले दिवसभर लूटमार केल्यानंतर रात्री चार वाजल्यानंतर अजून काय करणार होते? गुंडांनासुद्धा झोपावे लागतच असते ना? त्यानंतर आम्हा दोघींना इशारा देत म्हणाले, “माझा आधार तुम्ही दोघी आहा. तुमच्याशिवाय मी चालवू शकेनही, परंतु तुम्ही असल्यामुळे तुम्हीच माझा खरा आधार आहा. यामुळे तुम्ही जर तुमची प्रकृती बिघडवून घ्याल तर मी मरूनच जाईन.”

नऊ वाजता बिहारमधून मृदुलाबहेनचा फोन आला. बापूच्या प्रकृतीबद्दल चौकशी केली आणि म्हणाल्या, “बापूजींच्या उपवासाचा इथे फार प्रभाव पडला आहे.”

बापूजींनी हजामत करवून घेतली नाही. म्हणाले, “उपवास सुटल्यानंतर करवून घेईन.” आगाखान महालातील २१ दिवसांच्या उपवासाची गोष्ट करत म्हणाले, “त्या उपवासात तर मला जिवंत राहायचे होते. तो उपवास लिनलिथगोच्या गुंडगिरीच्या विरोधात होता. परंतु या उपवासून मला जगायचेच आहे असे काही नाही. हं, जर शांतता स्थापित झाली तर जगण्याची अपेक्षा करीन. आणि हा उपवास तर दहा दिवससुद्धा चालणार नाही कारण दहा दिवसात एक तर शांततेची स्थापना होईल वा मी मरेन. अशा अनेक गुंडाचा इतिहास माझ्याजवळ आहे की ज्यांच्या अंतःकरणाला पाझर फुटला आहे. हे माझे अनुभवसिद्ध सांगणे आहे. मी तर गुंडांमध्ये राहिलेला माणूस आहे.”

सव्वादहा वाजता ८ अंस गरम पाणी प्याले. शहरातील वातावरणात सुधारणा होत असल्याची बातमी तुषार कांती घोषनी बापूंना दिली. ते बापूंना म्हणाले, “तुमची जर परवानगी असेल तर तुमचा एक फोटो घेतो. शांतताकार्यात त्याची आम्हांला फार मदत होईल.”

बापू म्हणाले, “अशा प्रकारे माझा फोटे घेऊन त्याचा उपयोग करून मला उपवास सोडायचा नाही. आपण ही चूक केली आहे असे वाटून लोकांचे जर हृदयपरिवर्तन होणार असेल तरच मी उपवास सोडेन.”

साडेदहा वाजता सुरेंद्र मोहन घोष. किरण शंकर रॉय, ओरिसाचे मंत्री वगैरे आले.

अकरा वाजता ‘हरिजन’करिताचे लेख थोडा वेळ तपासले. साडेबारा वाजता रेणुका रॉय आल्या. थंड पाणी प्याले. सचिन मित्रांची हत्या करण्यात आली होती. त्यांची मिरवणूक काढायची अनेक स्त्रियांची इच्छा होती. एक भगिनी इंग्रजीत बोलत होती. तिला बापूजी म्हणाले, ”मला इंग्रजी आवडत नाही. तुम्ही अजूनही इंग्रजीत बोलता याचे मला फार दुःख होते. एका मिरवणुकीकरिता तुम्ही इतका सगळा युक्तिवाद करत आहा. समजा की सांप्रदायिक ऐक्याच्या प्रयत्नात मी मेलो, आणि तुम्ही माझी मिरवणूक काढत आहा. त्या वेळी जर मी बोलू शकत असेन तर मी निश्चितच म्हणेन की तुम्ही माझी मिरवणूक काढू शकत नाही. याच घरात माझे दफन करा.” बापू अतिशय दुःखित अंतःकरणाने, व्यथित अंतःकरणाने, नाराजीने बोलत होते. अखेरीस या भगिनी “आम्ही जातो” असे म्हणाल्या.या भगिनी गेल्यानंतर बापूजींनी थोडा आराम केला. राजाजींचा फोन आला की शहरात शांतता स्थापित करण्याचा प्रयत्न प्रामुख्याने विद्यार्थी करत आहेत. ते ‘गुंडगिरी नको’ असा घोषणा देऊन राहिले आहेत.

दोन वाजता ‘हरिजनबंधू’करिताचा लेख लिहायला सुरुवात केली. तीन वाजता काही मिनीट डुलकी घेतली. शरदबाबूंचा फोन होता. बापूजींच्या प्रकृतीची चौकशी करत होते. त्यांच्याकडून शक्य होईल ते ते करत आहेत.

मिरवणुकांचे आवाज येत होते. एक मुसलमान भाई आले. ते म्हणाले, “आज नऊ वाजता रुग्णालयातून एकदा गोळीबार झाला. आणि त्यात चार लोक जखमी झाले तर पाच लोक मरण पावले. तुम्ही तुमच्या माणसांना पाठवून चौकशी करा.”

बापूजी म्हणाले, “मी तर हेच काम करून राहिलो आहे ना?”

मुसलमानभाई म्हणाले, “दैवयोगाने तुम्हाला जर काही झाले तर आमच्यावर मोठे संकटच आले असे समजा.”

बापू म्हणाले, “याबद्दल मला समजावू नका.”

पाऊणेपाच वाजता बापूजी बसले होते. आम्हांला म्हणाले,”हे झाड कशाचे आहे?” मी म्हणाले, ”हे तर लिचीचे आहे.” बापूजी म्हणाले, “परंतु इथे कडूनिंबाचे झाड आहे की नाही?” आभाबहेन म्हणाल्या, “हो, आहेत तर खरे.” बापू म्हणाले, “तुम्ही दोघीही कडूनिंब खा. बा तर यामुळेच जगली. दक्षिण आफ्रिकेत तर तिचा डॉक्टर केवळ मीच होतो, इतर कोणीही नाही. आणि माझ्या हाताने निंब तोडून तो वाटून मी तिला तो पाजत असे. आणि तेराव्या दिवशी बा म्हणाली की मला भूक लागली, काही खायला द्या. यामुळे मी तिला फळे दिली. हळूहळू केळी, शेंगदाण्याची भाकरी करून ती बाला देऊ लागलो. हे खाऊ लागल्यानंतर मी तिला केपटाऊनला घेऊन गेलो. कलकत्त्यात ‘फुका’ची प्रक्रिया होत असल्यामुळे मी बाला अथवा मुलांना दूध देत नव्हतो. यामुळे ‘आपण दुधाशिवाय राहू शकतो’ असे मी म्हणालो होतो. परंतु साबरमतीमध्ये संतोक म्हणाली की मुलांना दूधतूप दिले तरच त्याच्या शरीरावर तेज येईल. मग दूध सुरू केले.

“बाला मी रामायण ऐकवत असे, गीता नाही. बाला गीता काय समजणार होती? ती कसे तरी करून रामयण वाचते. तिला सूरज्ञान नव्हते, परंतु रागावर मात्र म्हणत असे. (बापू हसू लागले.)

थोडा वेळ अशा प्रकारे गोष्टी चालल्या. आजकाल बापूंना बाची अनुपस्थिती अखरू लागली आहे. बा गेल्यानंतरचा बापूंचा हा पहिला उपवास आहे.

सहा वाजता एक-दोन बंधू बापूच्या सेवेकरिता राहण्यासंबंधी बोलले. बापू म्हणाले, “माझ्या शरीराची सेवा करण्याकरिता तुम्ही थांबण्याची आवश्यकता नाही. परंतु तुम्हांला जर खरोखरच माझी सेवा करायची असेल तर तुम्ही दंगा सुरू असलेल्या ठिकाणी शूरपणाने जा आणि शांतता स्थापण्याचा प्रयत्न करा.”

साडेसहा वाजता एक मिरवणूक बेलियाघाट मोहल्ल्यातून निघाली. तिच्यात हिंदू आणि मुसलमान या दोन्ही संप्रदायाचे लोक होते. बापूच्या दर्शनाकरिता ते आत शिरले. बापू म्हणाले, शांतता ठेवणार असाल आणि कोणत्याही प्रकारची घोषणा देणार नसाल तरच मी खिडकीजवळ येऊन उभा राहीन आणि लोक शांतपणे जाऊ शकतील. परंतु मिरवणुकीचे पुढारी म्हणाले, “ही जबाबदारी आम्ही घेऊ शकत नाही. कोणी जर नारे लावले तर गांधीजींना त्रास होईल.” यामुळे एकदोन हिंदू आणि एक मुसलमान बापूजींकडे आले. मुसलमान बंधू फार रडत होता. तो म्हणाला, “तुम्ही उपवास सोडा. खिलाफतीच्या लढाईत आम्ही होतो. आणि या मोहल्ल्यात एकही मुसलमान तुफान निर्माण करणार नाही याची जबाबदारी मी घेतो.” अशाच प्रकारे हिंदू बंधू म्हणाले, “आम्ही एकोप्याने राहू”. उपवासाच्या दुसऱ्या दिवशी सायंकाळी जेव्हा हिंदू-मुसलमान बंधूनी सोबत येऊन बापूंसमोर शपथ घेतली तेव्हाच शांततेचे आशाकिरण दिसू लागण्याचा पहिला मुहूर्त निघाला होता.

बापूंनी उत्तर दिले, “ईश्वराला साक्षी ठेवून मी जो निश्चय केला होता आणि जी अट मी तुम्हा सर्वांसमोर ठेवली होती त्या अटीचे जोपर्यंत संपूर्ण कलकत्त्यात पालन होत नाही तोपर्यंत मी उपवास सोडू शकत नाही. खुदाला माझ्याकडून सेवा घ्यायची असेल तर तो मला जिवंत ठेवील. आणि ईश्वर तुम्हांला सद्बुद्धी देईल. शिवाय जे तुमच्या अंतःकरणात आहे तेच गुंडांच्या मनातही रुजले तर माझा उपवास सुटू शकेल. अशा प्रकारे तुमच्या म्हणण्याच्या आधाराने मी जर खाण्याच्या मोहात पडलो तर मी ईश्वराला विसरेन.”

असे म्हणून ते शांतपणे पडून राहिले आणि अजून जोमाने अधिकाधिक काम करा असे ते म्हणाले. सात वाजता प्रार्थना. नंतर हरिजनबंधूकरिता लेखाचा अनुवाद करवून घेतला. सव्वासात वाजता राजाजी आले. ते म्हणाले, “आज शहरात बरीच शांतता आहे. हिंदू-मुसलमान दोन्ही समाजाचे लोक आणि सैन्यसुद्धा दोन्ही समाजांचे रक्षण करत आहे.” आठ वाजता कृपलानीजी, लोहिया, प्रफुल्लबाबू वगैरे आले. दिल्लीतून किती तरी टपाल आणला. राजकुमारीबहेन बापूंना पजाबमध्ये बोलावत आहेत. बापू प्रफुल्लबाबूंना म्हणाले, “मी लिहीन की येथील मुख्यमंत्री मला येऊ देत नाही. (हास्याची खसखस पिकली.) मी कोणत्या तोंडाने पंजाबमध्ये येऊ? परंतु मला वाचवण्याकरिता लोकांवर शांत राहण्याची बळजबरी करण्यात येऊ नये. त्यांची शांतपणे समजूत पटत असेल आणि अंतःकरणापासून मी जगावे अशी जर त्यांची इच्छा असेल तरच मी जगेन. नाही तर मी मेलो तरी हरकत नाही. मला मृत्यू फार प्रिय आहे. मृत्यूच आपला खरा मित्र आहे. त्याची भीती कशाची?

साडेनऊ वाजता बापू झोपले. संपूर्ण रात्रीत दोनदा ५-५ अंस पाणी प्याले. आज तक्तपोसावर झोपले. दररोज जमिनीवर झोपत असत.

१० . कलकत्त्याचा चमत्कार

हैदरी मॅन्शन, बेलियाघाट,

गुरुवार, ४ सप्टेंबर १९४७

आज बापूंच्या उपवासाचा चौथा दिवस आहे. नियमानुसार प्रार्थनेकरिता साडेतीन वाजता उठले होते. 'चरण कमल वंदौ' हे भजन गायला लावले होते. प्रार्थनेनंतर सहा अंस थंड पाणी घेतले. त्यानंतर पाऊणेसहा वाजेपर्यंत झोपले. सहा वाजता उठले. गरम पाणी प्याले आणि मालीश करवून घेण्याकरिता गेले. त्यानंतर पाऊणेदहा वाजेपर्यंत मालीश, एनिमा, आंघोळ वगैरे नित्यक्रमानुसार. मालीश सुरू असताना बापूंनी एक लहानशी डुलकी घेतली होती. पाऊणेदहा वाजता परत गरम पाणी. पौणेक तास झोपले. आज अशक्तपणा जास्त आहे. रक्तदाब कमी आहे. नाडीची गती जास्त आहे, उभे राहिले की चक्कर येते. कानात किती तरी आवाज येत असल्यामुळे लसणाचे तेल कानात टाकायला लावले. आवाज अतिशयच क्षीण झाला आहे. या कसोटीतून बापूजी कसे बाहेर पडतील हे देवालाच माहीत.

इथे कोणीही धावपळ करत येऊ नये असे एक निवदेन अशा परिस्थितीत काढले. पाऊणेअकरा वाजता नोआखालीचे एस. पी. अब्दुल्ला साहेब आले. बापू म्हणाले, "किती सुंदर योगायोगाची गोष्ट आहे! तुमची भेट कशी घ्यावी याचा मी आता विचारच करत होतो. आणि तुम्ही आला." त्यांच्याबरोबर ५-७ मिनिट बोलले. साडेअकरा वाजता परत हरिजनबंधूचे कामकाज करू लागले.

बारा वाजता ३५ गुंडांची एक टोळी आली. डॉ. सिंन्हा आले होते. गोष्टी करू नका असे ते बापूंना म्हणाले. त्या पस्तीस लोकांनी कत्तल केल्याचे कबूल केले. माफी मागितली. उपवास सोडण्याची विनंती केली! हे दृश्य किती अद्भुत होते हे प्रत्यक्ष पाहिल्यानंतरच कळू शकते, त्याचे वर्णन करता येऊ शकत नाही. जे गुंड भयंकर अमानुषी कृत्य करत होते त्यांच्यावर मूठभर हाडे

असलेला माणूस प्रेमाच्या वर्षावाने विजय मिळवतो असे दृश्य तेव्हा दिसत होते. एका बाजूला क्षीण शरीराचे बापू खाटेवर झोपलेले, दुसरीकडे सशक्त शरीराचे हे बंधू बापूंसमोर लाजिरवाण्या चेहऱ्याने दयेची याचना करत हात जोडून उभे होते आणि उपवास सोडण्याची विनंती करत होते.

बापू म्हणाले, “अशा प्रकारे उपवास सुटणार नाही. तुम्ही लोक मुसलमानांमध्ये फिरा आणि त्यांचे सेवक व्हा. जे लोक अल्पसंख्य आहेत त्यांचे तुम्ही रक्षण केले पाहिजे. आणि माझा आत्मा जर मला सांगेल की तुम्ही त्यांचे रक्षण करत आहा आणि इथे टिकाऊ शांतता स्थापित झाली आहे तर मी उपवास सोडीन.” तेवढ्यात २ वाजता . . . नावाचा गुंडांचा सरदार, ज्याने बडाबाजारमध्ये हुल्लड माजवली होती, आला. या भाईने आपला सर्व अपराध कबूल केला आणि आपल्याजवळील सर्व शस्त्रास्त्रे सोपवण्याचे वचनसुद्धा त्याने दिले. त्याने आपल्या संपूर्ण टोळीतील दोनदोन मुलांना मुसलमानांच्या प्रत्येक दुकानाच्या रक्षणार्थ ठेवले. यानंतर साडेतीन वाजता अजून एक टोळी आली. या टोळीच्या नायकानेसुद्धा आपला अपराध कबूल केला. म्हणाला, “मला शिक्षा करा. मी आणि माझ्या टोळीतील लोक तुम्ही कराल ती शिक्षा भोगायला तयार आहो, परंतु तुम्ही उपवास सोडा.“ बापू म्हणाले, “माझी शिक्षा ही आहे की तुम्ही मुसलमानांच्या मोहल्ल्यात जा आणि त्यांच्यात काम करा. आणि तुम्ही तेथील परिस्थितीत बदल घडवून आणला आहे अशी जर माझी खात्री पटली तर मी उपवास सोडेन. परंतु मला पंजाबमध्ये जायचे असल्यामुळे हे काम तातडीने व्हायला पाहिजे. आणि पंजाबकरिताच मला इतकी अधिक जगण्याची इच्छा आहे. आता जर तुम्ही उशीर कराल तर मी फार दिवस काढू शकणार नाही.”

चार वाजता सर राधाकृष्णन आले. बापूंना प्रणाम करून “देशाकरिता ईश्वर तुम्हाला दीर्घायुष्य देवो” इतकेच शब्द उच्चारून निघून गेले. पाच वाजत असताना बरेच दर्शनार्थी येत गेले. राजाजींनी साडेपाच वाजता मला चिठ्ठी पाठवली की “शहरात शांतता आहे आणि वातावरण आनंदी आहे. बापूंना भेटायला रात्री येईन.” ही चिठ्ठी वाचून बापूजींना आनंद झाला. ५.४० वाजता बापूजींनी काही मिनिट एक डुलकी घेतली. फार थकले आहेत. एवढ्यात सहा

वाजता हिंदू, शीख, मुसलमान या सर्वांच्या प्रतिनिधींना घेऊन सुरेंद्रमोहन घोष, ए. सी. चटर्जी, शहीदसाहेब वगैरे आले. एक शीख बंधू म्हणाले, "तुम्ही उपवास सोडा. आता काही जर झाले तर त्याची जबाबदारी आमच्यावर राहील." इतर आलेले लोकही असेच म्हणाले.

अखेरीस २५ मिनिटांनंतर बापूजी म्हणाले, "मी बारा वर्षांचा मुलगा होतो तेव्हापासूनच मला हिंदूमुसलमानांच्या ऐक्याची तीव्र ओढ वाटत होती. हे माझे काम आजचे नसून वर्षांपासूनचे आहे. आणि मी विलायतेत गेलो होतो तेव्हाही माझे हेच काम सुरू होते. आणि आज मी हे काम कसा सोडू शकतो? माझ्या नातवाने (कांतिलालने) मला 'तुम्ही रचनात्मक काम करा' असे लिहिले आहे याची तुम्हांला कल्पना नसेल. हे काम मी कधीपासून करतो आहे? त्यालासुद्धा मी आज लिहिले की हे काम मी काही आजच करून राहिलेलो नाही. आणि मी जर हे काम आज करू शकत नसेन तर रचनात्मक कार्यसुद्धा कसा करू शकेन? आणि तुम्ही म्हणता की ही हुल्लड 'सांप्रदायिक' नसून केवळ गुंडगिरी आहे. पण मग गुंडांना घडवणारे तर आपणच आहो ना? गुंड आपोआप तयार होत नाहीत. राजकोटमध्ये माझ्याजवळ दोन गुंड होते. त्यांना मी दक्षिण आफ्रिकेत घेऊन गेलो होतो. अखेरीस ते सर्व चांगले झाले, समंजस झाले आणि मला साबरमतीत जेव्हा ते भेटले तेव्हा मला म्हणाले की आता तर मी गुंड नाही. यामुळे गुंडांना गुंड बनवणारे आणि घडवणारे आपणच असतो. गुंड स्वतः काहीही करू शकत नाही. तुम्ही सर्व प्रेमाने मला उपवास सोडण्याकरिता म्हणत आहा. दंगलखोर लोकसुद्धा मला माफी मागून गेले आहेत. मला उपवास लवकर सोडायचा आहे तो जगण्याकरिता नाही तर माझे हृदय पंजाबमध्ये अडकले आहे म्हणून. मला जवाहरलालची तार आली आहे. परंतु इथे जर आग पेटलेली असेल तर कोणत्या तोंडाने मी पंजाबमध्ये जाऊ? परंतु आता तुम्हांला दोन प्रश्न विचारतो - १. आता यापुढे कधीही अशांतता निर्माण होणार नाही असे तुम्ही सांगू शकता काय? २. आणि अशांतता निर्माण जरी झाली तरी ते सांगायला तुम्ही माझ्याकडे येणार नाही? जेव्हा केव्हा हुल्लड निर्माण होईल तेव्हा तुम्ही म्हणाल की आधी आम्हांला मारा, मग इतरांना. आणि नाही तर बिहारमध्ये मी जसे

सांगितले होते तसेच तुम्हांला सांगतो की मी आमरण उपोषण करीन. मला कोणताही धोका पत्करायचा नाही. तुम्ही जर मला शुद्ध हेतूने मदत करत नसाल तर तुम्ही माझा खून कराल. याचे उत्तर द्या."

यावर शहीदसाहेब युक्तिवाद करत म्हणाले, "कल्पना करा की आम्ही मेल्यानंतर तुम्ही आमरण उपोषण कशासाठी कराल? हे तुमचे व्रत बरोबर नाही."

बापू - "कारण गुंडांपेक्षा पांढरपेशे गुंडच जास्त करत असतात. बाकी इतक्या मोठ्या शहरात चोरडाकू तर बरेच काही असणार आहेत. त्या सर्वांना जिंकता येईल अशी शक्ती ईश्वराने मला दिलेली नाही. परंतु हिंदू-मुसलमान ऐक्य या विषयात मला लहानपणापासून रस आहे. इतके सगळे सांगायचे कारण हे आहे की संपूर्ण जगाला जरी आग लागली तरी कलकत्त्यात कधीही हिंदू-मुलमानांमध्ये झगडा व्हायला नको. तुम्ही सर्व या गोष्टीची जबाबदारी घ्या. आणि मला तसे लिहून द्या. मग मी उपवास सोडीन."

इतके बोलत असताना बापूजी खूपच थकून गेले होते. राम राम म्हणू लागले. डोक्यात चक्कर येत होते. खूप अस्वस्थता जाणवत होती. मी आणि आभाबहेन बापूंना धरून बसलो होतो. ते घडीत बसायचे तर घडीत पडायचे. जपमाळ फिरवत होते. बाकीचे सर्व वेगळ्या खोलीत गेले आणि आता पुढे काय करायचे याचा विचार करू लागले. राजाजी, कृपलानी, प्रफुल्लबाबू, शहीदसाहेब हे त्यात प्रमुख होते. एखाद तास चर्चा केल्यानंतर आधी निर्मलबाबू आले. या लोकांनी लिहून दिले होते की आता कलकत्त्यात संपूर्ण शांतता जाणवते आहे. आणि काहीही जरी झाले तरी त्याची जबाबदारी आम्ही घेतो. आम्ही आधी मरू. त्यावर एन. सी. चटर्जी, सुऱ्हावर्दीसाहेब, सुरेंद्रमोहन घोष, शरच्चंद्र बोस, सरदार निरंजनसिंह, देवेंद्रनाथ मुकर्जी, श्री आर, के झैडका वगैरे लोकांनी सह्या केल्या होत्या.

सही केलेला मूळ मसुदा असा होता -

We the undersigned promise to Gandhi that the peace and the quiet have been restored in Calcutta once again. We shall never again allow communal strife in the city. And shall strive unto death to prevent it.

“या मूळ दस्तावेजावर वरील लोकांनी सह्या केल्या होत्या. इतके झाल्यानंतर बापूनी प्रार्थना करायला सांगितले. ‘जीवन जव सुकाई जाई’ (जीवन जेव्हा शुष्क होते) हे भजन आणि धून म्हणालो आणि दररोजप्रमाणे प्रार्थना केली आणि बरोबर सव्वा नऊ वाजता एक अंस मोसंबीच्या रसाचा पेला सुऱ्हावर्दीसाहेबांनी बापूंच्या हातात दिला आणि हिंदू विधिप्रमाणे त्यांच्या पाया पडले आणि रडू लागले. रस घेत असताना बापूजी थोडेसे हिंदीत बोलले -

“उपोषण सोडण्यापूर्वी मी तुमच्याशी थोडेसे बोलेन. पंजाबमध्ये थोडेफार काम करता यावे म्हणून मी उपास सोडत आहे. इतर कोणत्याही कारणामुळे मी असे करत नसून तुमच्या आश्वासनामुळे करत आहे. मला आशा आहे आणि तुम्हाला माझी प्रार्थना आहे की हे पाऊल उचलल्याबद्दल माझ्यावर पश्चात्ताप करण्याची वेळ येऊ देऊ नका. लोक म्हणतात त्याप्रमाणे मला जनतेची सेवा करण्याकरिता अजून जगण्याची इच्छा आहे. जगण्याची माझ्यात इच्छाशक्ती आहे आणि मला जगायचेही आहे. परंतु फसवणुकीच्या आधारावर मी माझे जीवन लांबवू इच्छित नाही. हिंदू आणि मुसलमान मला परत उपोषण करण्याकरिता भाग पाडणार नाहीत अशी माझी अपेक्षा आहे. काही तरी घडेल अशा आशेने मी उपोषणाला सुरुवात केली आहे काय असे पहिल्या दिवशी राजाजींनी मला विचारले होते. मी त्यांना सांगितले की लोक मला फार दिवस उपास करू देणार नाहीत. हे उपोषण तीन दिवस सुरू राहिले. ते तीस दिवसही सुरू राहू शकले असते.

“असे असले तरीही मी उपवास सोडल्यानंतर तुम्ही आत्मसंतुष्ट होऊन स्वस्थ बसू नये असा मी तुम्हाला इशारा देतो. इथे जे काय घडेल त्याचा परिणाम पंजाब आणि

नोआखालीवर पडणे अपरिहार्य आहे. इथे काही घडले तर नोखालीतील मुसलमान गुंडांना मी कसा आवरू शकेन? संपूर्ण भारताच्या शांततेची किल्ली आज कलकत्त्याच्या हातात आहे तुम्हांला काही महान साध्य करायचे असेल तर त्याकरिता तुम्हांला कठोर परिश्रम करावे लागतील. यामुळे संपूर्ण जग जरी पेटले तरी त्याची आग कलकत्त्याला लागू द्यायची नाही असा तुम्ही गंभीरपणे निर्धार करा. ईश्वर तुम्हांला सद्बुद्धी देवो. या मुलींनी आताच 'ईश्वर अल्ला तेरे नाम, सबको सन्मती दे भगवान' हे भजन गाईले आणि अर्थातच ईश्वर आपला साक्षीदार आहे. (लहानशा प्रार्थनेनंतर गांधीजींनी ९ वाजून १५ मिनिटांनी पाणी घालून सौम्य केलेला संत्र्याचा रस घेऊन उपवास सोडला.)

इतके हिंदीत बोलून त्यांनी रस घ्यायला सुरुवात केली. तेव्हा सर्व एक सुरात 'नारायण, नारायण' म्हणू लागले. वातावरणात एकदम प्रसन्नता आली. मी तर सर्वांना फोन करायला धावतच गेले. परंतु फोन काही रिकमा मिळत नव्हता. मुश्किलीने अर्ध्या तासानंतर फोन हातात आला. मणिबहेन पटेल, राजकुमारीबहेन वगैरेंना बातमी दिली. ही बातमी ऐकून कोणालाही पण आनंद तर होईलच ना.

बापू राजाजींना म्हणाले, "मी तर उद्याच इथून पंजाबला जाण्याचा विचार करतो आहे." कृपलानीजी म्हणाले, "उद्या तर मुळीच जाऊ नका." अखेरीस शहीदसाहेबांनी चांगला मार्ग काढला, "जोपर्यंत तुम्ही इथे एक जाहीर प्रार्थना करत नाही तोपर्यंत तुम्ही कसे जाऊ शकता? तुम्ही जर उद्या प्रार्थना कराल तर लोक तुम्हाला चिरडूनच टाकतील. परवाचा विचार करता येईल."

रात्री साडेदहा वाजता ज्या लोकांजवळ बंदुका, काडतूस, बॉम्ब वगैरे जे काही होते ते ते घेऊन आले. बापूंनी रस घेऊन त्या गोष्टी पाहिल्या. आणि नंतर त्यांच्या मालकाला म्हणाले, "हे देण्यात दुःख व्हायला नको." ते लोक म्हणाले, "आम्हाला किंचितही दुःख नाही."

बापूजी साडेअकरा वाजता झोपू शकले. त्र्याहत्तर तासांचे उपवासाचे काळे ढग विखरून गेल्यामुळे आम्ही सर्वांनी सुटकेचा श्वास घेतला आणि ईश्वराचे असीम उपकार मानले.

११. कलकत्ता सोडला

हैदरी मॅन्शन, बेलियाघाट,

शुक्रवार, ५ सप्टेंबर १९४७

रात्र चांगल्या प्रकारे गेली. साडेतीन वाजता प्रार्थनेकरिता उठले. प्रार्थनेनंतर बापूजींनी तकमरिया (एक प्रकारची जडीबुटी), गरम पाणी आणि ग्लुकोज घेतले. मग झोपले आणि पाऊणेसहा वाजता उठले. बापूजींनी थोडी पत्रे वाचली. आज आम्ही दोघीही, मी आणि आभाबहेन एका मोठ्या जबाबदारीतून मुक्त झालो. या अत्यानंदात आम्हा दोघींना नेहमीप्रमाणे खाणेपिणे, फिरणे करायचे होते. यामुळे जुन्या सवयीप्रमाणे सकाळ कॉफी पिण्यातच गेली. बापू एकटेच आहेत याची जाणीव कॉफी घेतल्यानंतरच झाली. आम्ही त्यांच्या खोलीत गेलो तर हसून म्हणाले, “तुम्ही असे तर समजत नाही ना की माझ्यात आधीची शक्ती आली आहे? सध्या तरी तुम्ही मला सोडून एकानंतर एकच जाऊ शकता. आता माझी इच्छा आहे की तुमच्याकडून जितके अधिक काम घेता येईल तितके घ्यावे. मनूकडून मी बिहारमध्ये टपाल, हिशेब, माझी वैयक्तिक सेवा वगैरे बरेच काम घेत होतो. आता तर तुम्ही दोघी आहा. यामुळे मी तुम्हा दोघींचीही मदत घेईन.”

साडे सहा वाजता मालीश, आंघोळ वगैरे नित्यकर्म. साडेनऊपर्यंत हे सर्व चालले. ९.३५ ला सूप आणि वाटलेली भाजी घेतली.

एवढ्यात दंगा करणारे लोक बापूंना आपली शस्त्रे सोपवण्याकरिता आले. ज्या दंगलखोरांना पकडण्याकरिता सरकारने हजारो रुपयांचे पगारी नोकर ठेवले होते त्या दंगलखोरांना केवळ प्रेमाच्या शक्तीने पकडले आणि बापूंजवळ आणले. सोपवण्यात आलेल्या शस्त्रात स्टेनगन, बंदूका, भाले, छर्रे, बाण, काडतूस, बॉब वगैरे खूप शस्त्रे होती.

निर्मलबाबूंनी 'हरिजन'करिता उपवासासंबंधी जो लेख लिहिला होता तो दुपारी तपासला. एवढ्यात शहीदसाहेब आले. आता पुढे काय करायचे याबद्दल त्यांनी बापूंना सल्ला मागितला. बापू म्हणाले, "जर तुम्हांला प्रायश्चित्त घ्यायचे असेल तर सत्तेच्या मोहात पडू नका." नंतर किती तरी विद्यार्थ्यांकरिता रेणुका रॉयनी संदेश मागितला. - "माय लाईफ इज माय मेसेज" (माझे जीवन निरखा, त्यातच माझा संदेश आहे.) याचा बंगालीत अनुवाद करवून घेऊन तो रेणुका रॉयना दिला. चार वाजता बापूंनी माती घेतली आणि त्यांनी एक डुलकी घेतली. बापूजी पाच वाजता उठले. अशाप्रकारे जवळपास एक तास त्यांनी चांगली झोप घेतली. नंतर आर्यनायकमशी आश्रमासंबंधी गोष्टी केल्या. कलकत्त्यातील गिरणीस्टोअरचे काम करणारे दिल्लीतील एक अग्रवाल बंधू एवढ्यातच आले. बापूंना म्हणाले, "तुम्ही उपवास सोडला आहे, परंतु तुम्ही फसवणूक केली आहे. शहरात कुठेही शांतता नाही. अजून लोक एकदुसऱ्याच्या मोहल्ल्यात जात नाहीत. ट्रामबस चालून राहिलेली नाही. मग शांतता कुठे?"

बापू म्हणाले, "मला हे लिहून द्या, आणि जर असे असेल तर मी खुशच होईन. माझे आमरण उपवास सुरू होईल आणि काल ज्यांनी ज्यांनी सही केली ते सर्व खोटे ठरतील. आणि मला अजून काय हवे आहे?"

प्रार्थनेनंतर कृपलानीजी आले. बापूंनी वरील गोष्ट त्यांना सांगितली आणि म्हणाले, "सर्व पुढाऱ्यांना (ज्यांनी ज्यांनी सही केली होती) सांगा की मला वाचवण्याकरिता जरी असे केले असेल तरी मी जगणार नाही. यामुळे पुढाऱ्यांनी सावध राहणे फार आवश्यक आहे. आणि कलकत्त्यात जर आता दंग्यांनी पेट घेतला तर मी जिथे असेन तिथेच उपवास करेन आणि मरेन."

यानंतर चित्तरंजन दासची मुलगी आली. त्यांनासुद्धा गोष्टीगोष्टीत बापू म्हणाले, "आता माझ्यावर फार मोठी जबाबदारी आहे. आता जर कलकत्त्यात काहीही झाले तर तुम्ही सर्व माझे मारेकरी व्हाल."

आज दिवसभरात बापूंनी बरेच काम केले. वजन ११३ रत्तल (पौंड) होते. उपवासाच्या आधीसुद्धा ११३ पौंडच होते. याचा अर्थ पोटात पाणी भरू लागले आहे.

जवाहरलालजींना दिल्ली येथे तार करून साडेनऊ वाजता झोपले.

हैदरी मॅन्शन, बेलियाघाट,

शुक्रवार, ६ सप्टेंबर १९४७

साडेतीन वाजता प्रार्थना. प्रार्थनेनंतर बापूजींनी आम्हा दोघींनाही परत झोपवले. त्यांनी एरंडीचे तेल घेतले होते. ते कमोडवर गेले आणि आम्हांला झोपवून ठेवले. एकटेच उठले. अजून त्यांच्यात शक्ती आलेली नव्हती, परंतु तरीही आम्हांला उठवले नाही. जेव्हा चक्कर येऊ लागले तेव्हा आभाबहेनला उठवले. एवढ्यात बापूजींचे डोळे खोल जाऊ लागले होते. यामुळे आभाबहेन जोरात किंचाळल्या. मी धावत गेले, बिसेनभाई आणि डॉ. महेता आले. आम्हा सर्वांच्या मदतीने बापूजी अंथरुणापर्यंत गेले. बापूजी म्हणाले, "माझ्या अंतःकरणात जर रामनाम रुजलेले असते तर मला कोणाच्याही मदतीची आवश्यकता वाटली नसती. अजून माझ्यात अशक्तपणा आहे. परंतु माझा प्रयत्न सुरूच आहे."

आठ ते दहा आंघोळ वगैरे नित्यकर्म. साडेदहा वाजता भाजी, सूप आणि दोन पातळ खाकरे घेतले. दूध घ्यायला अजून सुरुवात केलेली नाही.

१ वाजता डॉ. सुशीला नाय्यर दिल्लीहून आल्या. त्यांनी पंजाबमधील वाह येथील छावणीची आणि दिल्लीतील भयानक परिस्थितीची माहिती सांगितली. दीड ते दोनपर्यंत आराम केला. दोनपासून तर चारपर्यंत भेटीकरिता येणारे सुरू झाले. दर्शनार्थींची गर्दी गोळा झाली होती.

पाच वाजता मान्युमेंट मैदानात प्रार्थनेकरिता गेले. प्रार्थनेमध्ये गर्दी होती. पाऊससुद्धा सुरू होता.

प्रार्थनेत बापूजी म्हणाले,

“मला उपवास सोडायला लावला याचा अर्थ यापुढे तुम्ही सर्वांनी फार सावध असायला पाहिजे असा होतो. आणि तुम्ही ईश्वराची भीती बाळगून काम केले पाहिजे. आज हिंदुस्थानला जरी आग लागली तरी बंगाल मात्र शांत राहायला पाहिजे. आणि जर तुम्ही मूर्खपणा करणार नाही तरच मी चमत्कार दाखवू शकतो. ज्याप्रमाणे बंगालमधील हिंदूंना गीता, गायत्री, संध्यावंदन करण्याचे स्वातंत्र्य आहे तसेच मुसलमानांना आपल्या श्रद्धेने कुराण वाचण्याचे, मशिदीत जाण्याचे आणि पारसी लोकांना तितक्याच श्रद्धेने झेंद अवस्ता वाचण्याचे स्वातंत्र्य असेल तरच हा चमत्कार भव्य आहे असे म्हणता येईल. १४ ऑगस्टच्या रात्री जो चमत्कार दाखवला तो तुम्हीच दाखवला होता, मी आणि शहीद साहेबांनी नाही. पूर्णपणे तयार असलेल्या स्वयंपाकातून आम्ही तर कवळ जेवलोच होतो.

“तुम्ही मला तेव्हाच जिवंत ठेवू शकाल जेव्हा मला शांततापूर्ण जीवन द्याल. आज मी तुमचा निरोप घ्यायला आलो आहे. पंजाबमधून फार लांब लांब तारा आल्या आहेत. मी सांगायलाच पाहिजे की या कामात मी (बापूंचा शब्द टाकते आहे) ‘एक्सपर्ट’ आहे, निष्णात आहे. याचा ना तर मला गर्व वाटतो, ना मी गर्व दाखवतो. परंतु या कामाचा शोध मला बाल्यावस्थेतूनच लागला होता. परंतु जर मी इथपर्यंत आलो असेन आणि तुम्हांला परत वेड लागणार असेल तर ‘मातीच्या घागरीवर नाचण्यासारखी’ माझी अवस्था होईल. तुमचे हसणे मला सांगते आहे की “तू जा, येथील शांततेच्या बातम्या आम्ही तुला पाठवत राहू. बाकी माझे जीवन तर ‘करो वा मरो’नेच भरलेले आहे.

“आणि आता इथे जर काही झाले तर ज्यांनी मी उपवास सोडावा म्हणून सही केलेली आहे - श्री ए. सी. चटर्जी, शहीदसाहेब, सुरेंद्रमोहन घोष वगैरे मंडळी आधी मरतील. बाकी माझा तर दावा आहे की आजपर्यंत मी कधीही खोटी खुशामत केली नाही, आणि ना कोणाची करीन. मी केवळ ईश्वरालाच घाबरतो. बाकी न्यायअन्याय वगैरे करणारा तर ईश्वरच आहे आणि तुम्ही सर्व आहा. माणूस जर ईश्वराकडूनच न्याय करवून

घेत असेल तर त्याच्या मनात 'मंत्री पापी आहे, न्याय करत नाही' अशा भानगडी येतीलच कशाला?

"इथे जर लढायचे असेल तर कोणाशी? तुमच्याच भावासोबत? माझी विनंती आहे की आता जर कोणाजवळ शस्त्रे असतील तर ती त्यांनी सोपवून द्यावी. शस्त्र कोणालाही वाचवत नसतात. तो एक ईश्वरच आहे की जो सर्वांना वाचवायला बसला आहे. सर्वांनी त्याचे संरक्षण मागावे."

शहीद साहेब प्रार्थनेत म्हणाले, "आपले दुर्दैव आणि सुदैव दोन्ही असे आहेत की आपण १४ ऑगस्टपर्यंत १७-१८ दिवस इतक्या गोडपणाने राहिलो आणि मग आपण झंझावातात सापडलो. आणि महात्म्याला उपवास करावा लागला. सुदैव असे की त्र्याहत्तर तासातच आपण परत एक झालो आणि महात्माजींचा उपवास सुटला. आणि येथील वातावरण पवित्र करून महात्माजी आपला निरोप घेत आहेत."

बाकी शांतता टिकवून ठेवण्याची विनंती करत ते म्हणाले, "महात्माजी मला जो आदेश देतील त्याप्रमाणेच मी करीन."

तिथून आम्ही साडेआठ वाजता परतलो. कातता कातता बापूजींन राजाजींबरोबर एक तास गोष्टी केल्या. तसेच इतरही एकदोन बंधूंबरोबर बोलले. दहा वाजता झोपले.

प्रार्थनेतून आल्यानंतर चार अंस दूध आणि सफरचंद घेतले.

हैदरी मॅन्शन, बेलियाघाट,

शुक्रवार, ७ सप्टेंबर १९४७

साडेतीन वाजता प्रार्थना. नंतर बापूंनी थोडा टपाल पाहिला आणि डोळे झोपेने जड झाल्यामुळे झोपून गेले.

सव्वासहा वाजता उठून फिरायला गेले. थोड्याशा फेऱ्या मारल्या. कलकत्त्यातील बापूजींचा आज शेवटचा दिवस असल्यामुळे दर्शनार्थ्यांच्या टोळ्या सारख्या येतच होत्या, आणि त्यांना अडवणे फार कठीण होत होते. नऊ ते दहा बापूंनी मालीश, आंघोळ इत्यादींकरिता मोठ्या मुश्किलीने वेळ काढला. तेव्हा बाहेर फार मोठी गर्दी गोळा झालेली होती. सर्व उन्हात ताटकळत होते. यामुळे बापूजी दारापर्यंत गेले. सव्वादहा वाजता खाकरा, भाजी, दूध, फळे थोडेथोडे घेतले. मी आणि आभाबहेन सामानाच्या बांधाबांधीला लागलो. एक तर जागा लहान, त्यात ही हजारोंची गर्दी. आणि बापूजींच्या लहानसहान गोष्टी काळजीपूर्वक सांभाळून ठेवणे. एखादी जर हरवली तर आमच्या जिवावरच आले असे समजायचे!!

बापूजींनी ११ वाजतापासून १ वाजेपर्यंत मौन घेऊन 'हरिजनबंधू'चे काम केले. दोन वाजता मंत्रिगण, शंकरराव देव आणि कृपलानीजी आले. हे लोक जवळपास तीन वाजता गेले. नंतर बापूंनी थोडा आराम केला. बाहेर दर्शनार्थींची जी गर्दी होती ती गेली आणि घराच्या अंगणातच चार वाजता प्रार्थना केली. आज प्रार्थनोत्तर प्रवचन थोडक्यातच आटोपले. शांतता टिकवून ठेवण्याकरिता विनंती केली. परंतु जागा फार लहान आणि लोक हजारोंच्या संख्येत असल्यामुळे खूप गडबडगोंधळ होता. आणि शिवाय बापूजीसुद्धा खूप थकलेले होते.

साडेआठ वाजता किती तरी मुले निरोप देण्याकरिता हारतुरे घेऊन आली. त्यांतील एका लहानशा मुलीने बापूजींना ओवाळले. यामुळे बापूजी म्हणाले, "या दिव्यात जे तूप आहे ते गरिबांना दे. अशा प्रकारे मला ओवाळून तू एक वाटी तूप खराब करशील. आज तर गरिबांना तूप पाहायलाही मिळत नाही."

नऊ वाजता आम्ही बालीपूर स्थानकावर आलो. गाडीला थोडा वेळ असल्यामुळे बापूजी थोडे फिरले. शहीदसाहेब आणि इतर मंत्री बापूजींना निरोप द्यायला आले होते.

अखेरीस सर्वांनी बापूजींना प्रणाम केला. आणि गाडी सुटत असताना शहीदसाहेबांचे डोळे भरून आले. सुऱ्हावर्दीसारखा माणूस रडत असल्याचे पाहून हे खरे आहे काय अशी शंका कोणाला येईल. हुल्लडीत कोणाला सुरा लागला आणि तो विव्हळू लागला तर दुःखाने त्याच्या डोळ्यात स्वाभाविकपणे अश्रू येतील परंतु बापूंची अहिंसा, सत्य आणि प्रेमपूर्ण वर्तणुक यांच्या छऱ्यामुळे सुऱ्हावर्दीसाहेबांच्या डोळ्यात पाणी आले होते. त्यांच्या हृदयाला पाझर फुटला होता. ज्याने हे दृश्य पाहिले त्यालाच ते खरे आहे असे वाटेल. बापूजींचे शस्त्र अमोघ आहे, रामबाण आहे.

बरोबर साडेनऊ वाजता आमची गाडी निघाली. बापूंनी मौन घेतले.

भाग दोन - पुरवणी

संकलन, अनुवाद आणि संपादन

ब्रिजमोहन

१. प्रार्थना प्रवचन, ऑगस्ट ९, १९४७

सोदेपूर, ऑगस्ट ९, १९४७

गांधीजींनी आपल्या संपूर्ण भाषणात कलकत्त्यातील परिस्थितीची चर्चा केली. ते म्हणाले की मला नोआखालीला जायचे होते परंतु संपूर्ण दिवसभर मी कलकत्त्यातील दुःखद हकिगती ऐकत होतो. काही मुसलमान मित्रांनी आणि हिंदूंनी तक्रार केली की त्यांना (हिंदूंना) वेड लागल्यासारखे दिसते, आणि मुसलमानांनाही सद्बुद्धी सुचत आहे असे दिसत नाही. परंतु आता जवळपास सर्व मुसलमान पोलिसांना आणि अधिकाऱ्यांना परत घेतल्यामुळे व त्यांच्या ठिकाणी हिंदूंना नेमल्यामुळे लीग मंत्रिमंडळाच्या काळात आपल्या मनात येईल तसे आपण करू शकतो ही भावना जशी मुसलमानांमध्ये निर्माण झाली होती तशीच भावना आता हिंदूंच्याही मनात निर्माण झाली आहे असे वाटते. लीग मंत्रिमंडळाच्या काळात काय झाले याचा तपास गांधीजी करत बसणार नव्हते. त्यांचे सहकारी डॉ. घोष (डॉ. प्रफुल्लचंद्र घोष) यांचे मंत्रिमंडळ काय करत आहे हे जाणून घेणे हा निश्चितच त्यांचा हेतू होता. मुसलमान दहशतीच्या वातावरणात राहत आहेत हे खरे होते काय? हे जर खरे असेल तर कॉंग्रेसच्या मंत्रिमंडळाने त्यावर गंभीर विचार करावा अशी ही बाब आहे. नोआखालीला जाण्याआधी कलकत्त्यात पेटलेल्या आगीवर बादलीभर पाणी ओतण्याकरिता थांबण्याबद्दल गांधीजींना जे सांगण्यात आले ते योग्यच होते. जमावाचा राग शांत करण्याकरिता मला माझा जीव जरी द्यावा लागला तरी मला आनंद होईल असे ते म्हणाले. ते म्हणाले की कलकत्त्यात जे काही घडते आहे ते गुंडांचे काम आहे या सिद्धांतावर मी विश्वास ठेवू शकत नाही. उघडपणे सुरू असलेली शुद्ध गुंडगिरी ही जनतेच्या मनातील सुप्त गुंडगिरीची निदर्शक असते. यामुळे तथाकथित गुंडांच्या वर्तनाकरिता सरकारने स्वतःला जबाबदार धरले पाहिजे. जबाबदारी स्वीकारण्याचा विचार करत असताना लाजिरवाण्या गुंडगिरीचे कलकत्ता ठिकाण होणार नाही अशी आशा गाधीजींनी व्यक्त केली.

'हरिजन', ऑगस्ट २४, १९४७

----

२. प्रार्थना प्रवचन, ऑगस्ट १०, १९४७

सोदेपूर,

ऑगस्ट १०, १९४७

गांधीजी म्हणाले की मला उद्या (सोमवारी) नोआखालीला जायला पाहिजे असे वाटत होते. मला भेटायला आलेल्या मुसलमान मित्रांच्या दडपणामुळे आणि हिंदुस्थानच्या एका प्रमुख शहराला समजूतदारपणाकरिता साद घालून मी काही हातभार लावू शकतो की काय हे पाहण्याकरिता मी थांबायचे ठरवले आहे. मुसलमान मित्रांचा युक्तिवाद मला पटला. याचबरोबर मी त्यांना सांगितले की मी नोआखालीला गेलो नाही आणि तिथे जर काही बरेवाईट झाले तर माझे प्राण जातील. बिहारमध्येही मी असेच सांगितले होते. गांधीजींनी त्या दिवशी मंत्र्यांची आणि इतरांचीही भेट घेतली. हिंदूंनी ज्या ठिकाणांचा विध्वंस केला ती ठिकाणे पाहण्याची त्यांची इच्छा होती. त्यांना असेही कळले की कलकत्त्यात असेही काही भाग आहेत की जिथे हिंदूंची घरे असूनही व ते तिथे राहत असूनही आता ते तिथे जाऊ शकत नव्हते. हीच गोष्ट हिंदूंच्या मोहल्ल्यांनाही लागू होत होती. माणसांच्या पाशवीपणाच्या या हकिगती ऐकून त्यांची मान लाजेने खाली गेली. सांगण्यात आलेल्या या हकिगतींमध्ये किती सत्य आहे हे पाहण्याकरिता आपण स्वतः त्या भागांत जाऊन पाहावे अशी गांधीजींची इच्छा होती. कलकत्त्यात २३% पेक्षा जास्त मुसलमान नाहीत. इतक्या कमी प्रमाणात असलेले लोक अधिकारात असलेल्या लोकांच्या उत्तेजनाशिवाय वा अपात्रतेशिवाय बहुसंख्याकांवर अत्याचार करू शकतात ही गोष्ट कल्पनातीत होती. त्याचप्रमाणे ज्या सरकारला प्रशासन कसे करावे हे माहीत असते त्या सरकारच्या डोळ्यासमोर बहुसंख्याक अल्पसंख्याकांवर अत्याचार करू शकतात या गोष्टीचीही कल्पना करता येणे कठीण होते. त्यांना असेही सांगण्यात आले होते की कॉंग्रेसचे मंत्रिमंडळ सत्तेवर आल्यानंतर हिंदू पोलीस आणि अधिकारी न्यायाच्या बाबतीत तसेच पक्षपाती झाले आहेत जसे पूर्वी मुसलमान पोलीस आणि अधिकारी असल्याचा आरोप होता. गांधीजी म्हणाले की पोलीस विभागातही ही दुर्दैवी भावना शिरली असेल तर भविष्य खरोखरच काळाखाने भरलेले आहे असे म्हणावे लागेल. पोलीस आपल्या व्यवसायाची प्रतिष्ठा लक्षात ठेवतील अशी आशा त्यांनी व्यक्त केली.

'हरिजन', ऑगस्ट २४, १९४७

----

३. प्रार्थना प्रवचन, ऑगस्ट ११, १९४७

सोदेपूर,

ऑगस्ट ११, १९४७

मला विचारण्यात आलेल्या काही प्रश्नांची उत्तरे आज सायंकाळच्या प्रवचनात मी देणार आहे. एकाची तक्रार अशी आहे की इथे प्रमुख लोकांना प्रवेश दिला जातो परंतु तुलनात्मक दृष्टीने कमी महत्त्वाच्या लोकांना अपमानित केले जाते. तो रविवार असल्यामुळे दिवसभर लोकांची खूप गर्दी होती. अशी गर्दी असते तेव्हाही ओळखीच्या व अनोळखी लोकांमध्ये भेदभाव करण्यात येऊ नये हे मला मान्य आहे. परंतु काही लोकांना मी आधीच भेटण्याची वेळ दिलेली असते व त्यामुळे त्यांना प्रवेश द्यावा लागला. याशिवाय अनेक लोक असे होते की जे विशेषेकरून दिवसभर काम करत होते. यामुळे माझी विनंती आहे की ज्यांची अशा प्रसंगी निराशा झाली असेल त्यांनी संयम ठेवून सहनशीलता दाखवावी तसेच स्वयंसेवकांनाही मी विनंती करीन की त्यांनी सर्वांना समान वागणूक देऊन त्यांच्याशी सौजन्याने व नम्रतेने वागावे.

परवा कलकत्त्याला येत असताना मी चितगाव येथील पुरासंबंधी काही तरी वाचले. हा तिसरा दिवस आहे आणि क्रोधायमान पाण्याचा क्रोध अजून उतरलेला नाही व त्यामुळे किती जीवित आणि वित्तहानी झाली याचा कोणीही नीट अंदाज करू शकत नाही. अशा संकटाच्या वेळी आपण पूर्व वा पश्चिम पाकिस्तानचा आणि हिंदुस्थानचा विचार करता कामा नये हे मी सांगण्याची क्वचितच आवश्यकता असावी. संकटप्रसंगी परकी माणसेही सोबती होत असतात. मग जे कालपर्यंत सोबती होते त्यांच्याशी कितीही राजकीय वा धार्मिक मतभेद असले तरी निदान अशा संकटप्रसंगी त्यांना टाकून देता येऊ शकत नाही. हे संकट असे आहे की जे केवळ पूर्व बंगालकरिता नाही तर संपूर्ण बंगालकरिता आहे, आणि केवळ बंगाल करिताच नाही तर संपूर्ण हिंदुस्थानकरिता आहे. या कामाकरिता निधी गोळा करण्यासाठी व त्या निधीचे वाटप

करण्याकरिता प्रभावी आणि विश्वसनीय माणसांची समिती असली पाहिजे. स्थानिक माणसे आधी येतात. त्यांच्या मदतीकरिता अखिल बंगाल मदतनिधी समिती उभारता येईल. केवळ बंगालच परिस्थितीला तोंड देऊ शकत असेल तर संपूर्ण भारताला त्रास देण्याचे कारण नाही. चितगावच्या गंभीर संकटप्रसंगी माझे अंतःकरण त्यांच्याबरोबर आहे. यातून वाचलेल्या लोकांनी हे संकट धीराने सहन करावे.

मी जणू काय कॉंग्रेस कार्यकारिणीचा सदस्य आहे वा तिचे निर्णय प्रभावित करू शकतो अशा प्रकारे राज्यपाल, मंत्री आणि तत्सम पदावरील लोकांच्या नियुक्तीसंबंधी पत्रलेखकांनी अनेक प्रकारचे प्रश्न विचारले आहेत. मला माहीत आहे आणि मी कबूल करतो की सेवेमुळे कॉंग्रेसच्या लोकांच्या अंतःकरणात मला नेहमीच स्थान राहिले आहे. आणि मला हेही माहीत आहे की ज्या क्षणी मी माझ्या अधिकाराचे सीमोल्लंघन करीन त्या क्षणी मी तो अधिकार गमावून बसेन. मला कोणताही कायदेशीर अधिकार नाहीत. नैतिक अधिकार तोपर्यंतच राहतो जोपर्यंत आपण नैतिक भूमिका घट्टपणे पकडून ठेवलेली असते.

आता आमच्यात भांडण्यासारखे कोणतेही मतभेद नाही हे दाखवण्याकरिता दोन्ही समुदायाच्या नेत्यांनी पूर्व आणि पश्चिम बंगालमध्ये मुक्तपणे जावे या मताशी तुम्ही सहमत आहा काय?

नेते जर अंतःकरणापासून एक असतील तर माझे ठाम उत्तर ‘होय’ आहे. परंतु शब्द जर विचार लपवत असतील तर जाणे हे केवळ निरुपयोगीच नसेल तर वाईटही असेल. पुढाऱ्यांचा परस्परांवर विश्वास आहे याची आपल्याला खात्री आहे काय? आपण वरपासून तर खालपर्यंत दांभिकपणापासून मुक्त झालो नसू अशी मला भीती वाटते. यामुळे सर्व प्रकारचा आणि प्रमाणाचा बदला घेण्याच्या आपल्या सवयीचा आपल्याला विसर पडला पाहिजे हा माझा जुनाच युक्तिवाद मी इथे परत सांगेन. सुप्तपणे कुणाबद्दल वाईट भावना ठेवण्याच्या पद्धतीपेक्षा ठोशाला ठोसा ही पद्धत ओबडधोबड असली तरी बहुधा अधिक क्षम्य आहे. विचारात वाचा आणि वर्तनाचे मूळ

असते. यापेक्षा अधिक समाधानकारक उत्तर मी देऊ शकत नाही याचा मला खेद होतो. मला असे काहीही माहीत नाही. हे आपल्याला धीर देण्याकरिता आहे, आपला धीर सुटावा म्हणून नाही. आपल्या रोगाचा खरा उपाय कळावा ही धीराची गोष्ट नाही काय? इतर कोणताही उपाय वरवरचा दुःखपरिहारक असूही शकेल परंतु अखेरीस त्यामुळे रोग वाढतोच.

'हरिजन', ऑगस्ट २४, १९४७

----

४. एच. एस. सुऱ्हावर्दी यांना मुलाखत, ऑगस्ट ११, १९४७

(मूळ स्रोतानुसार हा गांधीजी आणि सुऱ्हावर्दी यांच्यात झालेल्या संवादाचा सारांश आहे. सुऱ्हावर्दी मोहम्मद उस्मानबरोबर रात्री ९.०५ला गांधींजींकडे आले होते आणि रात्री ११ वाजता परतले होते.)

ऑगस्ट ११, १९४७

गांधीजी - तुम्हाला असे म्हणायचे आहे काय की मी बुधवारी जाऊ नये आणि कलकत्त्यात शांतता प्रस्थापित करण्याकरिता माझा सर्व वेळ खर्च करावा?

सुऱ्हावर्दी - हो.

गां - मी माझ्या इच्छेविरुद्ध (दोन दिवस कलकत्त्यात) थांबलो. परंतु उस्मानसाहेबांनी मला पराभूत केले. त्यांनी माझ्या अंतःकरणाला यशस्वीपणे स्पर्श करत विनंती केली. ते म्हणाले की मी माझ्या डोळ्यांनी सर्व काही पाहावे आणि सध्याची सांप्रदायिक भावना शमवण्याकरिता मी काही तरी करावे. तुम्ही आणि मी एकत्रित राहण्याची तुमची तयारी असेल तर मी राहीन. हा मी तुमच्यासमोर मांडलेला दुसरा प्रस्ताव आहे. (पहिला प्रस्ताव मे १२, १९४७ ला मांडण्यात आला होता. प्रार्थना प्रवचन जुलै २९, १९४७.) आपल्याला तोपर्यंत काम करावे लागेल जोपर्यंत प्रत्येक हिंदू आणि मुसलमान पूर्वी राहत असलेल्या आपल्या घरी सुरक्षितपणे परतत नाही. आपण शेवटच्या श्वासापर्यंत याकरिता प्रयत्न करत राहू. तुम्ही ताबडतोब निर्णय घ्यावा अशी माझी इच्छा नाही. असे केल्यामुळे जुन्या सुऱ्हावर्दींचा अंत होईल आणि तुम्हाला फकीर व्हावे लागेल. यामुळे तुम्ही तुमच्या घरी जा, तुमच्या मुलीचा सल्ला घ्या आणि मगच निर्णय घ्या. (गांधीजींचा प्रस्ताव सुऱ्हावर्दींचा मान्य आहे हा निरोप घेऊन दुसऱ्या दिवशी मोहम्मद उस्मान अंदाजे दुपारी एक वाजता आले. पाहा प्रार्थना प्रवचन, ऑगस्ट १२, १९४७)

माय डेज विथ गांधी, पृष्ठ २५८-९

----

५. प्रार्थना प्रवचन, ऑगस्ट १२, १९४७

सोदेपूर,

ऑगस्ट १२, १९४७

गांधीजी म्हणाले की या महिन्याची १५ तारीख हा हिंदुस्थानच्या इतिहासात महत्त्वाचा मैलाचा टप्पा ठरणार आहे. या दिवशी हिंदुस्थान परकीय सत्तेच्या जोखडातून मुक्त होणार आहे. हिंदुस्थान स्वतंत्र राष्ट्र होणार आहे. हा दिवस कसा साजरा करायचा ते त्यांनी स्पष्ट करून सांगितले. (पाहा प्रार्थना प्रवचन, ऑगस्ट ८, १९४७) ते म्हणाले की बहुधा हा माझा एकट्याचाच दृष्टिकोन असावा. कलकत्त्यातील मुसलमान हा दिवस शोक दिवस म्हणून पाळणार असल्याचे आधीच घोषित झाले होते. हे खरे नसेल अशी आशा गांधीजींनी व्यक्त केली. एखादा विशिष्ट दिवस विशिष्ट पद्धतीनेच साजरा केला पाहिजे अशी सक्ती कोणत्याही माणसावर करता येऊ शकत नाही. ही गोष्ट पूर्णपणे स्वयंस्फूर्त असली पाहिजे. ते म्हणाले की स्वातंत्र्याबद्दल शोक करू नये असे मी माझ्या मुसलमान बांधवांना सांगेन. त्यांची सध्याची मनोव्यथा जायला पाहिजे. पाकिस्तानमधील हिंदूंनी काय करायला पाहिजे? पाकिस्तानचा ध्वज जर स्वातंत्र्य, जात, धर्म वा रंगभेद न मानता सर्व बाबतीत समानतेचे प्रतिनिधित्व करत असेल तर त्यांनी त्याला वंदन केले पाहिजे.

त्या दिवशी फ्रान्स आणि पोर्तुगीज वसाहतीतील भारतीयांनी स्वातंत्र्य घोषित करण्याचे ठरवले असल्याचे गांधीजींनी ऐकले होते. ते म्हणाले की ही कृती अविचाराने केल्याप्रमाणे होईल. कदाचित हे उद्धटपणाचेही चिन्ह होईल. ब्रिटिश निवृत्त होत आहेत, फ्रेंच आणि पोर्तुगीज नाही. या वसाहतीतील हिंदुस्थानींचे थोड्याच दिवसांत स्वतंत्र हिंदुस्थानात विलिनीकरण होणे अपरिहार्य असल्याबद्दल त्यांना किंचितही संशय वाटत नव्हता. त्या भागांतील हिंदुस्थानींनी कायदा हातात घेऊ नये इतकेच. त्यांना घटनात्मक मार्ग उपलब्ध आहेत आणि त्यांचा

प्रधानमंत्रीसुद्धा असा आहे की ज्याने इंडोनेशियाच्या स्वातंत्र्याचे समर्थन केले आहे. या वसाहतींमधील आपल्या मित्रांना आणि नातेवाईकांना ते निश्चितच विसरणार नाहीत. या वसाहतीतील लोकांना जर माझ्या सल्ल्याच्या वैधतेबद्दल शंका असेल तर त्यांनी पंडितजींच्या सल्ल्यानुसार वागावे.

यानंतर ते दुसऱ्या महत्त्वाच्या विषयाकडे वळले. ते म्हणाले की मुसलमान मित्रांच्या आग्रहास्तव मी कलकत्त्यातील माझा मुक्काम वाढवला आहे. काल सांयंकाळी शहीद सुऱ्हावर्दी मला भेटायला आले होते. ते म्हणाले की कलकत्त्याला सांप्रदायिक दंगलीच्या भयानक अनुभवातून जावे लागत असताना तुम्ही येथून निघून जाणे तुमच्या तत्त्वाच्या विरोधात आहे. गांधीजींनी शहरात खरोखरीची शांतता प्रस्थापित होण्याकरिता काम करावे व तसे होईपर्यंत शहरातील आपला मुक्काम लांबवावा असे शहीद साहेबांनी सुचवले. गांधीजींनी उत्तर दिले की सुऱ्हावर्दी साहेब आणि ते असे दोघेही दंगलग्रस्त भागात एकाच छपराखाली राहतील. पोलीस अथवा सैन्याच्या मदतीशिवाय राहणे हे सर्वात चांगले. भाऊ भावाकडे जातो अशा पद्धतीने आम्ही लोकांकडे जाऊ, त्यांना समजावू आणि त्यांना सांगू की परस्परांच्या सहमतीने आता फाळणी झालेली असल्यामुळे दोन्ही पक्षानी भांडण्याचे काहीही कारण नाही. सीमाआयोगाचा निर्णय एक दोन दिवसात घोषित होणार आहे आणि सर्व संबंधित पक्षांनी शोभेशा पद्धतीने तो निर्णय मान्य करणे हेच परिस्थितीला धरून राहील. अखेरीस या पक्षांनीच लवाद नेमला आहे. लवादाने जो काही निर्णय दिला असेल तो मान्य करणे यातच त्यांची प्रतिष्ठा आहे.

गांधीजींनी सुऱ्हावर्दी साहेबांना दिलेला प्रस्ताव इतका महत्त्वाचा होता की सुऱ्हावर्दी ताबडतोब त्याचे उत्तर देऊ शकत नव्हते. यामुळे गांधीजींनी सुऱ्हावर्दी साहेबांना सांगितले की निर्णय घेण्यापूर्वी तुम्ही तुमच्या वयोवृद्ध वडिलांचा आणि मुलीचा सल्ला घ्या

दुपारच्या वेळी शहिद सुऱ्हावर्दींचा निरोप घेऊन कलकत्त्याचे पूर्व महापौर श्री. उस्मान आले. त्यांनी सांगितले की मनात कोणताही किंतू न ठेवता सुऱ्हावर्दीनी तुमचा प्रस्ताव मान्य

केला आहे. यामुळे या दोन मित्रांकरिता जो भाग सर्वात जास्त दंगलग्रस्त असेल त्या भागात राहण्याकरिता घर निवडायचे व मग संयुक्त प्रयत्नाने काय करता येईल ते ठरवायचे होते.

गांधीजी म्हणाले की शहीद साहेबांवर विसंबून राहू शकता येत नाही असे मला सूचीत करण्यात येत असते. माझ्याबद्दलही अशीच गोष्ट सांगण्यात येत असते. मी इस्लामचा सर्वात मोठा शत्रू आहे, मला ढोंगीपणाची सवय आहे असे माझे वर्णन करण्यात येत असते. परंतु माणसाच्या मनात काय आहे हे केवळ एका ईश्वरालाच माहीत असते. गांधीजी ठामपणे म्हणाले की मी माझ्या विश्वासाप्रमाणे बोलत आणि वागत असतो. फरीदपूर परिषदेच्या (बंगाल प्रांत परिषद. तिचे अध्यक्ष चित्तरंजन दास होते आणि ती परिषद मे २ ते, १९२५ला भरली होती.) वेळेपासून मी सुऱ्हावर्दींना ओळखतो. तिथे स्वर्गीय देशबंधू मला घेऊन गेले होते. कोणालाही कोणाहीबद्दल पूर्वग्रह तयार करण्याचा अधिकार नसतो. त्यांच्यावर मी विश्वास ठेवावा अशी ते जी अपेक्षा करतात तसा मी त्यांच्यावर विश्वास ठेवीन. आम्ही दोघेही एकाच छताखाली राहू आणि परस्परांबद्दल आमच्यात कोणतेच गुपित नसेल. भेटायला येणाऱ्या सर्वांना आम्ही सोबत भेटू. लोकांना कोणत्याही परिस्थितीत खरे बोलायचे धैर्य असले पाहिजे व ज्या माणसाच्या विरोधात लोकांना काही सांगायचे असेल ते त्या माणसासमोर सांगितले पाहिजे.

अखेरीस गांधीजींनी हे कार्य सिद्धीस नेण्याकरिता सर्वसामान्य माणूस काय करू शकतो ते सांगितले. ते म्हणाले की आम्ही जे कार्य करू पाहत आहो त्याकरिता तुम्ही तुमचे आशीर्वाद द्या.

हरिजन, ऑगस्ट २४, १९४७

----

६. निदर्शकांच्या प्रतिनिधींशी चर्चा, ऑगस्ट १३, १९४७

(मूळ स्रोताप्रमाणे “एक जुनाट, वर्णन करता येणार नाही इतक्या घाणेरड्या वस्तीतील ओसाड पडलेले घर घाईघाईने स्वच्छ करून गांधीजींच्या राहण्याकरिता तयार करण्यात आले होते, चोहोबाजूने... ते... उघडे होते. गांधीजींची गाडी येत असताना उत्तेजित तरुणांचा एक गट फाटकाजवळ उभा राहिला. ते ओरडू लागले, तुम्ही इथे का आला? आम्ही जेव्हा संकटात होतो तेव्हा तुम्ही आला नव्हता. आता मुसलमानांनी तक्रार केल्यानंतर विनाकारण या सर्व गोष्टीकडे लक्ष देण्यात येत आहे. तुम्ही त्या ठिकाणी का जात नाही जिथून हिंदूंना पळून जावे लागले होते? परिस्थितीला विचित्र वळण लागू लागले होते. गांधीजींनी काही लोकांना निदर्शकांची कानउघाडणी करण्याकरिता पाठवले आणि त्यांच्या प्रतिनिधींना भेटण्याकरिता बोलावले.”)

हैदरी मॅन्शन, कलकत्ता,

ऑगस्ट १३, १९४७

गांधीजींसमोर निदर्शने करण्याकरिता आलेलेल्या निदर्शकांच्या प्रतिनिधींना आत सोडण्यात आले. त्यांतील एकाने सुरुवात केली :

मागील वर्षी हिदूंच्या विरोधात १६ ऑगस्टला जेव्हा सरळ कृतीची (डायरेक्ट ऍक्शन) सुरुवात करण्यात आली होती तेव्हा तुम्ही आमच्या रक्षणार्थ आला नव्हता. आता मुसलमानांच्या भागांत थोडासा त्रास सुरू होताच तुम्ही त्यांच्या मदतीकरिता धावत आला. आम्हांला तुम्ही इथे नको.

गांधीजी - ऑगस्ट १९४६नंतर पुलाखालून बरेच पाणी वाहून गेले आहे. त्या वेळी मुसलमानांनी जे केले ते पूर्णपणे चूक होते. परंतु १९४६चा बदला १९४७वर घेण्यात काय अर्थ आहे? मी नोआखालीच्या मार्गावर होतो. तुमच्याच मित्रांची आणि नात्यागोत्यातील लोकांची मी तिथे राहावे अशी इच्छा होती. परंतु आता असे दिसते की मला इथूनच नोआखालीची सेवा करावी लागेल. तुम्हाला कळायला पाहिजे की मी केवळ मुसलमानांचीच नाही तर हिंदूंचीही सेवा करायला आलेलो आहे, मुसलमान आणि इतर सर्व समान आहेत. जे लोक पाशवीपणात सहभागी होतात ते स्वतःला आणि ज्या धर्माचे ते प्रतिनिधित्व करतात त्या धर्मालाही बदनाम करतात. मी स्वतःला तुमच्या संरक्षणाखाली ठेवले आहे. तुम्ही माझ्या विरोधात जात असाल

आणि मी सांगतो त्याच्या विरुद्ध वागणार असाल तरी तुम्ही निवडलेल्या भूमिकेचे स्वागत आहे. मी नाही तरी आता माझ्या आयुष्याच्या प्रवासाच्या शेवटच्या टप्प्यावर पोहोचलो आहे. आता मला फार पुढे जायचे नाही. परंतु तुम्ही परत वेडेपणाच्या मार्गाला लागलात तर मी ते पाहण्याकरिता जिवंत राहणार नाही. नोआखालीच्या मुसलमानांनाही मी हाच शेवटचा पर्याय सांगितला आहे; मी तो अधिकार मिळवलेला आहे. नोआखालीत मुसलमानांच्या वेडाचा परत उद्रेक होण्यापूर्वी त्यांना मी मृत सापडेन. हे पाऊल टाकून नोआखालीच्या संरक्षणाची जबाबदारी मी शहीद सुऱ्हावर्दी आणि गुलाम सरवर यासारख्या त्यांच्या इतर मित्रांच्या खांद्यावर टाकली आहे हे तुम्हाला का दिसत नाही? हा काही कमी लाभ नाही..

निदर्शक - आम्हांला तुमचे अहिंसेवरील प्रवचन नको आहे. तुम्ही येऊन निघून जा. मुसलमानांना इथे राहण्याची आम्ही परवानगी देणार नाही.

याचा अर्थ तुम्हांला माझी सेवा नको आहे. तुम्ही जर मला इथे राहण्याची परवानगी द्याल व मला माझे काम करू द्याल तर त्यामुळे हिंदूंना ज्या कोणत्या भागातून हुसकावून लावण्यात आले आहे त्या सर्व ठिकाणी हिंदू परतू शकतील व राहू शकतील. जुने अत्याचार आणि वैर विसरण्याचा तुम्हाला अतिरिक्त लाभ होईल ही दुसरी गोष्ट..

एक अठरा वर्षांचा तरुण मध्येच म्हणाला -

हिंदू आणि मुसलमान कधीही मित्र होऊ शकत नाहीत असे इतिहास सांगतो. ते काहीही असले तरी माझा जन्म झाल्यापासून मी त्यांना परस्परांशी भांडतांना पाहतो आहे.

गांधीजी - ठीक आहे तुम्हा कोणापेक्षाही मी जास्त इतिहास पाहिला आहे आणि हिंदू मुलाला मी मुसलमानांना 'काका' म्हणताना पाहिले आहे. हिंदू आणि मुसलमान परस्परांच्या उत्सवात आणि इतर पवित्र सणासुदीत सहभागी होत होते. ही जागा सोडण्याकरिता तुम्ही मला भाग पाडू इच्छिता परंतु तुम्हांला माहीत असले पाहिजे की मी दडपणाला कधीही बळी पडलेलो

नाही. ते माझ्या स्वभावाविरुद्ध आहे. तुम्ही माझ्या कामात अडथळे आणू शकता, इतकेच नाही तर मला मारूनही टाकू शकता. मी पोलिसांची मदत घेणार नाही. हे घर सोडण्यापासून तुम्ही मला अडवू शकता परंतु हिंदूंचा शत्रू म्हणून माझा उल्लेख करण्याला काय अर्थ आहे? माझ्यावर मारण्यात आलेला हा शिक्का मी मान्य करणार नाही. मला येथून घालवायचे असेल तर इथे येण्यात मी चूक केली हे तुम्हांला मला पटवून द्यावे लागेल.

अशा प्रकारे हे सर्व ८ वाजेपर्यंत सुरू होते. अखेरीस गांधीजी म्हणाले :

मी तुम्हांला सांगतो की मी जन्माने हिंदू आहे, धर्माने हिंदू आहे आणि माझ्या जीवनपद्धतीनुसार मी हिंदूहूनही हिंदू आहे. असे असताना हिंदूंचा मी 'शत्रू' कसा असू शकेन? यातून तुमची संकुचित असहिष्णुता दिसत नाही काय?

त्यांच्या शब्दांचा सखोल परिणाम झाला. हळूहळू आणि न कळत विरोध मावळू लागला. परंतु तरीही त्यांच्यात पूर्णपणे परिवर्तन झाले नव्हते. त्यांच्यापैकी एक म्हणाला, "आता आपण बहुधा जायला पाहिजे." गांधीजींनी उत्तर दिले,

हो, तुम्ही जायलाच पाहिजे. आताच उशीर झाला आहे. तुम्ही यावर विचार केल्यानंतर उद्या सकाळी परत या. (सुऱ्हावर्दींच्या उपस्थितीत दुसऱ्या दिवशी झालेल्या चर्चेकरिता पाहा प्रार्थना प्रवचन, मे ३०, १९४७.) (बहुधा ही तारीख ऑगस्ट १४, १९४७ पाहिजे.)

महात्मा गांधी - अखेरचं पर्व, खंड ३, पृष्ठ ४२०-२२

----

७. प्यारेलाल यांना पत्र, ऑगस्ट १३, १९४७

हैदरी मॅन्शन,

ऑगस्ट १३, १९४७

चि. प्यारेलाल,

आज मी मुसलमान वस्तीत आलो. आता इथून मी केव्हा निघू शकतो ते पाहू या. सुशीलाला मी वाह येथे ठेवले आहे. इथे आल्यापासूनच मी वादात सापडलो आहे. मला बहुधा प्रार्थनाही करता येणार नाही. तरुणांचे रक्त सळसळत आहे. मी इथे सुखरूप पोहोचलो. तू शांत असशील अशी आशा आहे.

आशीर्वाद

बापू

गुजराती प्रतीवरून, प्यारेलाल पेपर्स, सौजन्य प्यारेलाल.

----

८. अमतुस्सलाम यांना पत्र, ऑगस्ट १३, १९४७

ऑगस्ट १३, १९४७

प्रिय बेटी अमतुल सलाम,

आज मी मुसलमानाच्या घरात राहायला आलो आहे. शहीद साहेब माझ्याबरोबर आहेत. काय होईल ते ईश्वरालाच माहीत. माझी परीक्षा होईल. आता मी तुला केव्हा भेटेन ते मला माहीत नाही.

आशीर्वाद

बापू

हिंदी फोटोप्रतीवरून, जी. एन. ५८५

----

९. सतीश चंद्र दास गुप्ता, ऑगस्ट १३, १९४७

हैदरी मॅन्शन,

ऑगस्ट १३, १९४७

चि. शरत बाबू,

मी बेलीयाघाटाला आलो आहे. माझ्याबरोबर क्षितीश बाबू (सतीश चंद्र दास गुप्ता यांचा भाऊ.) तसेच अरुण आहेत (सतीश चंद्र दास गुप्ता यांचा मुलगा). दोघांनीही सोदेपूरला जावे आणि तेथील काम पाहावे अशी माझी इच्छा आहे. हेमप्रभाला (सतीश चंद्र दास गुप्ता यांची पत्नी) माझ्या तैनातीत राहण्याची इच्छा आहे. मी तिला थांबवून घेतले आहे. शहीदसाहेब माझ्याबरोबर असतील. काय होते ते पाहू या. मी अनेक धोके पत्करले आहेत, हा धोका बहुधा सर्वात मोठा असावा. काय होणार हे कोणाला माहीत असू शकते? ईश्वराची इच्छा असेल तसे आपण राहावे व त्यातच समाधान मानावे. मी नोआखालीकरिता आलो परंतु कलकत्त्यात मुक्काम ठोकला. ते ठीक आहे. इथे जर परिस्थिती बिघडली तर प्रत्येक ठिकाणी ती बिघडेल. इथे जर परिस्थितीत सुधारणा झाली तर बहुधा ती प्रत्येक ठिकाणी सुधारेल. सर्वांना सांगा की इथेसुद्धा मी नोआखालीकरिता काम करतो आहे. मी कलकत्त्यात आणि तेही मुसलमानांना जी जागा असुरक्षित वाटत होती अशा ठिकाणी मुसलमानाच्या घरात थांबलो हे बरे झाले असे मुसलमान म्हणतात.

आशीर्वाद

बापू

हिंदी फोटोप्रतीवरून, जी. एन. ९२८४

१०.निदर्शकांच्या प्रतिनिधींशी चर्चा

(पाहा निदर्शकांच्या प्रतिनिधींशी चर्चा, ऑगस्ट १३, १९४७)

गांधीजींनी निदर्शकांच्या निदर्शनास आणून दिले की मी आणि सुऱ्हावर्दी बेलीयाघाटात जी संयुक्त कृती करत आहो ते केवळ पहिले पाऊल आहे. जर आणि जेव्हा बेलीयाघाटातील मुसलमानांना परतण्याकरिता हिंदू आमंत्रित करतील तेव्हा आम्ही मुसलमानबहुल वस्तीत जाऊ आणि जोपर्यंत ते हिंदूंना त्यांच्या घरात राहण्याकरिता बोलावत नाहीत तोपर्यंत तिथे राहू आणि प्रत्येक समुदाय आपल्या शेजाऱ्यांना त्यांच्या घरात राहायला बोलावत नाही तोपर्यंत असेच सुरू राहील. या वेळी ते तरुण गांधीजींमुळे पूर्णपणे प्रभावित झालेले होते.

महात्मा गांधी - अखेरचं पर्व, खंड ३, पृष्ठ ४२२-२३

----

११. प्रार्थना प्रवचन, ऑगस्ट १४, १९४७

(सूत्रानुसार गच्च भरलेल्या जमावाने गांधीजींचे भाषण टाचणी पडली तर तिचाही आवाज व्हावा इतक्या शांतपणे ऐकून घेतले.)

बेलियाघाट, कलकत्ता,

ऑगस्ट १४, १९४७

गांधीजी सुरुवातीलाच म्हणाले की उद्याचा दिवस हा परकीय सत्तेच्या जोखडातून मुक्त होण्याचा दिवस आहे. यामुळे हा दिवस महान दिवस आहे. तुम्ही हा साजरा करालच. माझ्या मते हा दिवस दोन्ही राष्ट्रांच्या खांद्यावर प्रचंड जबाबदारी येऊन पडण्याचा दिवस असेल. त्यांनी हिंदुस्थानच्या कल्याणाप्रित्यर्थ या दिवशी प्रत्येकाला २४ तासाचा उपवास आणि प्रार्थना करण्याकरिता सांगितले. हातकताई गरीब आणि श्रीमंत यांना जोडणारी असल्यामुळे व बेकार असलेल्या अगणित स्त्रीपुरुषांना ती काम देत असल्यामुळे शक्य तितकी कताई करण्याकरिता गांधीजींनी सांगितले.

यानंतर नोआखालीला जाण्याचे लांबवून इथेच म्हणजे कलकत्त्यातच मुक्काम करण्याच्या कारणाकडे ते वळले. ते म्हणाले की जळत असलेल्या कलकत्त्यात शांतता निर्माण करण्याकरिता शक्य असेल ते मी करावे अशी विनंती करण्याकरिता शहीदसाहेब मला भेटायला आले. त्यांच्या विनवणीने मला प्रभावित केले. शहीद साहेब प्रभावित भागात माझ्याबरोबर यायला तयार असतील व दंगली थांबेपर्यंत व पूर्णपणे मैत्रीचे वातावरण निर्माण होईपर्यंत माझ्याबरोबर एकाच छपराखाली राहायला तयार असतील तर मला तुमचे म्हणणे मान्य आहे असे गांधीजींनी शहीदसाहेबांना सांगितले होते.

यामुळे त्या दोघांनी हातचे काहीही राखून न ठेवता आणि परस्परांपासून कोणतेही गुपीत न ठेवता एकत्रितपणे काम करायचे ठरवले होते. शहीद साहेबांनी आपल्या वयोवृद्ध वडिलांशी

आणि मुलीशी सल्लामसलत करण्याकरिता एक रात्र घेतली आणि दुसऱ्या दिवशी आपला निर्णय कळवला (पाहा एच. एस. सुऱ्हावर्दी यांना मुलाखत, ऑगस्ट ११, १९४७) आणि त्यांनी पाठवलेल्या एका निरोपाने आम्हा दोघांना इथे एकत्रित आणले असे गांधीजी म्हणाले. गांधीजी म्हणाले की शहीदसाहेबांविषयी सावधगिरी बाळगा अशा सूचना अनेकांनी दिल्या आहेत. परंतु त्या सूचनांचा माझ्यावर काहीही परिणाम झाला नाही. माझ्या शब्दांवर त्यांनी विश्वास ठेवावा असे जर मला वाटत होते तर मीसुद्धा त्यांच्या शब्दांवर विश्वास ठेवणे आवश्यक होते. तुम्ही असे समजू नका की कलकत्त्यातील ज्या भागातील हिंदूंना आपली घरे सोडून जावे लागले व त्यांच्या घरात मुसलमान राहू लागले त्या भागांकडे आम्ही दुर्लक्ष करू. आम्ही संपूर्ण कलकत्त्याच्या शांततेकरिता काम करत आहो. श्रोत्यांना आवाहन करत गांधीजी म्हणाले की कलकत्ता जर समंजसपणा आणि मैत्रीच्या भावनेने परत प्रेरित झाला तर मग नोआखाली आणि उर्वरित हिंदुस्थानही सुरक्षित होईल असे समजा. शहीद साहेबांचा उल्लेख करत गांधीजी म्हणाले की ते या इमारतीत आहेत परंतु या सभेला उत्तेजित होण्याकरिता कोणतेही कारण मिळू नये म्हणून त्यांच्या संमतीने मी त्यांना इथे आणलेले नाही. (महात्मा गांधी - अखेरचं पर्व, खंड ३, पृष्ठ ४२३-२४प्रमाणे सुऱ्हावर्दी हे प्रार्थनासभेत नाहीत असे लक्षात आल्यानंतर काही तरुणांनी सुऱ्हावर्दींना मारहाण करण्याकरिता घराकडे धाव घेतली व घरावर परत दगडफेक सुरू झाली. प्रार्थना संपल्यानंतर गांधीजी परतले. सुऱ्हावर्दीवर हल्ला करणारांची त्यांनी कानउघाडणी केली. ते म्हणाले की ते जर प्रामाणिक नसते तर ते माझ्याजवळ राहू शकले नसते. काही वेळाने ते तरुण सुऱ्हावर्दींचे बोलणे ऐकण्याच्या मनस्थितीत आल्यानंतर गांधीजींनी सुऱ्हावर्दींना हाताने खूण करून बोलावले. कलकत्त्यातील प्रचंड कत्तलीबद्दल सुऱ्हावर्दींनी निर्विवाद कबुली दिल्यानंतर त्याचा जमावावर फार मोठा परिणाम झाला. गांधीजी त्यासंबंधी नंतर म्हणाले की त्या क्षणी जो बदल व्हायला सुरवात झाली त्याचा शुद्धिकरणासारखा परिणाम झाला. मला ते जाणवू शकले.) परंतु श्रोत्यांमधील सहनशीलता वाढत असल्याचे दिसल्यामुळे गांधीजींना आनंद झाला व शहीदसाहेबांना सभेत बोलावण्याचे त्यांना धैर्य झाले. या कठीण कार्यात यश यायचे असेल तर आम्ही दोघांनी उघड्यावर एकत्रित राहून संपूर्ण सहकार्याने काम करणे आवश्यक आहे असे गांधीजी म्हणाले.

हरिजन, ऑगस्ट २४, १९४७

----

१२. राजगोपालाचारी यांच्याशी चर्चा, ऑगस्ट १५, १९४७

कलकत्ता,

ऑगस्ट १५, १९४७

प्रांताचे नवीन राज्यपाल चक्रवर्ती राजगोपालाचारी यांनी गांधीजींची आदरपूर्वक भेट घेतली आणि त्यांनी केलेल्या जादूबद्दल त्यांचे अभिनंदन केले. परंतु गांधीजींनी उत्तर दिले की जोपर्यंत हिंदू आणि मुसलमानांना परस्परांच्या सहवासात सुरक्षित वाटणार नाही व पूर्वीप्रमाणे ते आपापल्या घरात राहण्याकरिता परतणार नाहीत तोपर्यंत माझे समाधान होणार नाही. आज जरी असा उत्साह दिसत असला तरी जोपर्यंत असे हृदयपरिवर्तन होत नाही तोपर्यंत आज जरी नाही तरी भविष्यात परिस्थिती परत बिघडू शकते.

माय डेज विथ गांधी, पृष्ठ २६५

----

१३. विद्यार्थ्यांशी चर्चा, ऑगस्ट १५, १९४७

कलकत्ता,

ऑगस्ट १५, १९४७

ही मारामारी आता का थांबवली पाहिजे हे गांधीजींनी सविस्तर स्पष्ट करून सांगितले. आता आपली दोन राष्ट्रे आहेत आणि या दोन्हींमध्ये हिंदू आणि मुसलमान नागरिक आहेत. जर असे असेल तर द्विराष्ट्र सिद्धांताचा अंत होतो. विद्यार्थ्यांनी विचार केला पाहिजे आणि चांगल्या पद्धतीने विचार केला पाहिजे. त्यांनी चूक करायला नको. आपल्या देशाचा एखादा नागरिक वेगळ्या धर्माचा आहे म्हणून त्याचा विनयभंग करणे चूक आहे. विद्यार्थ्यांनी असा नवभारत घडवण्याकरिता इतके काही केले पाहिजे की प्रत्येकाला त्याचा अभिमान वाटेल. बंधुभावाच्या प्रदर्शनाविषयी ते म्हणाले -

या आनंदप्रदर्शनामुळे माझे पाय जमिनीवरून सुटलेले नाहीत.

माय डेज विथ गांधी, पृष्ठ २६६

----

१४. प्रार्थना प्रवचन, ऑगस्ट १५, १९४७

(ही सभा राश बगान मैदानात झाली होती)

कलकत्ता,

ऑगस्ट १५, १९४७

हिंदू आणि मुसलमान अगदी परिपूर्ण मैत्रीच्या वातावरणात भेटत असल्याबद्दल गांधीजींनी कलकत्त्याचे अभिनंदन केले. मुसलमान आनंदाच्या त्याच घोषणा देत होते ज्या हिंदू देत होते. किंचितही संकोच न करता ते तिरंगा फडकवत होते. इतकेच काय मुसलमान हिंदूंना आपल्या मशिदीत प्रवेश देत होते आणि हिंदू मुसलमानांना आपल्या मंदिरात. या बातमीने त्यांना खिलाफतीच्या दिवसांची आठवण आली. तेव्हाही हिंदू आणि मुसलमान भावाभावाप्रमाणे राहत होते. ते दोघेही दंगलीच्या विषाचा प्याला प्याले होते हे याचे साधे कारण आहे. यामुळे मैत्रीच्या या अमृताची चव आता पूर्वीपेक्षाही जास्त गोड लागेल. असे असले तरी एका विशेष वस्तीत गरीब मुसलमानाला त्रास दिला जात असल्याचे ऐकून त्यांना दुःख झाले. हावरासह कलकत्ता आता नेहमीकरिता सांप्रदायिक विषाणूंपासून मुक्त होईल अशी त्यांना आशा होती. असे झाले असते तर त्यांना खरोखरच पूर्व बंगाल आणि उर्वरित भारताची भीती वाटण्याचे कारण राहणार नव्हते. लाहोरमध्ये अजूनही हे वेड कायम असल्याचे ऐकूनही त्यांना दुःख होत होते. कलकत्त्याचे उदात्त उदाहरण जर खरोखर प्रामाणिकपणाचे असेल तर त्याचा परिणाम पंजाब आणि भारताच्या इतर भागावर होणे अपरिहार्य आहे अशी ते आशा करू शकत होते.

यानंतर त्यांनी चितगावचा उल्लेख केला. पाऊस माणूस पाहून येत नसतो. त्याने मुसलमान आणि हिंदू या दोघांनाही आपल्या विळख्यात घेतले होते. गांधीजी म्हणाले की चितगावच्या दुःखी लोकांशी एकरूप होणे हे संपूर्ण बंगालचे कर्तव्य आहे. भारत आता स्वतंत्र झाला आहे हे पाहून लोकांनी राजभवनचा ताबा घेतला आणि त्यांनी प्रेमाने राज्यपाल राजाजींना

वेढा घातला. जनतेच्या शक्तीचे हे प्रतिकात्मक चिन्ह असेल तर याचा मला आनंदच होईल. परंतु लोकांना जर असे वाटत असेल की सरकारी मालमत्ता आणि इतरांची मालमत्ता यांसंबंधी आपण काहीही करू शकतो तर मी अस्वस्थ आणि दुःखी होईन. असे करणे म्हणजे गुन्हेगारी स्वरुपाची बेबंदशाही. यामुळे लोक ज्याप्रमाणे राजभवनात घुसले त्याचप्रमाणे त्यांनी तो रिकामा करावा. लोकांना इशारा देत ते म्हणाले की आता तुम्ही स्वतंत्र आहा, परंतु तुम्ही तुमच्या स्वातंत्र्याचा उपयोग विवेकाने केला पाहिजे. जे युरोपीय लोक भारतातच राहिले त्यांच्याशी तुम्ही त्याच सौजन्याने वागायला पाहिजे ज्या सौजन्याची तुम्ही त्यांच्याकडून अपेक्षा करता. तुम्ही लक्षात ठेवले पाहिजे की तुम्ही स्वतःखेरीज इतर कुणाचेही मालक नाही. यामुळे तुम्ही कोणावरही त्याच्या इच्छेविरुद्ध काही करण्याची सक्ती करू शकत नाही.

हरिजन, ऑगस्ट २४, १९४७

----

१५. चमत्कार की योगायोग?, ऑगस्ट १६, १९४७

(याचे मूळ गुजराती ऑगस्ट २४, १९४७च्या हरिजनबंधूमध्ये प्रकाशित झाले होते.)

शहीद साहेब सुऱ्हावर्दी आणि मी बेलियाघाटातील मुसलमानांच्या इमारतीत सोबत राहत आहो. इथे मुसालमानांवर अत्याचार झाल्याचे वृत्त आहे. आम्ही या घरात राहण्याकरिता १३ तारखेला आलो आणि हिंदूमुसलमानांमध्ये जणू कधी वैरच नव्हते असे १४ तारखेला वाटू लागले. हजारो लोक परस्परांना आलिंगन देऊ लागले आणि जे ठिकाण एका वा दुसऱ्या पक्षाला धोकादायक वाटत होते व त्यामुळे जिथे जाणे कठीण वाटत होते तिथे लोक मोकळेपणाने हिंडूफिरू लागले, हिंदूंना मुसलमान मशिदीत प्रवेश देऊ लागले आहेत आणि मुसलमानांना त्यांचे हिंदू भाऊ मंदिरात नेऊ लागले आहेत. दोन्ही समुदायाचे लोक एक होऊन 'जयहिंद' वा 'हिंदू-मुस्लिम एक है' असे म्हणू लागले. वर सांगितल्याप्रमाणे आम्ही मुसलमानाच्या घरात राहत आहो आणि मुसलमान स्वयंसेवक अतिशय लक्षपूर्वक आमची काळजी घेत आहेत. मुसलमान स्वयंसेवक स्वयंपाक करतात. खादी प्रतिष्ठानमधून अनेक लोक इथे येऊन हजेरी लावण्याकरिता उत्सुक होते परंतु मी त्यांना अडवले. मुसलमान बंधुभगिनी आमच्या शारीरिक गरजा पूर्ण करण्याकरिता जे काही देऊ शकतील त्यावरच पूर्ण समाधान मानायचे असा मी ठाम निर्धार केला आहे आणि मी सांगितले पाहिजे की या निर्धाराचा निर्भेळ चांगला परिणाम झाला. या कंपाऊंडमध्ये अगणित हिंदू आणि मुसलमानांचा सतत प्रवाह सुरू असतो व ते आम्हांला अनुकूल घोषणा करत असतात. बंधूभावाचा आनंदाचा उन्मेश तासागणिक वाढत असल्याचे कोणालाही जाणवण्यासारखा होता.

याला चमत्कार म्हणावे की अपघात? परंतु कोणत्याही नावाने जरी याचे वर्णन केले तरी अतिशय स्पष्ट आहे की चोहोकडून मला जे सर्व काही श्रेय दिले जात आहे त्याकरिता मी पात्र नाही, आणि शहीद साहेबांनाही याचे श्रेय देता येऊ शकत नाही. आकस्मिकपणे झालेली ही उत्क्रांती एका वा दोन माणसाचे काम असू शकत नाही. आपण ईश्वराच्या हातातील खेळणी आहो. तो आपल्या सुरावर आपल्याला नाचायला लावतो. या नृत्यात अडथळा न आणता

निर्मात्याच्या इच्छेला पूर्ण मान देणे इतकेच काय ते माणूस करू शकतो. अशा प्रकारे विचार केला तर या चमत्कारात त्याने आम्हा दोघांचा उपयोग साधन म्हणून केला आहे आणि माझ्याबद्दल बोलायचे तर माझ्या जीवनाच्या या सायंकाळी माझे तारुण्यातील स्वप्न वास्तवात येते की काय इतकाच प्रश्न माझ्या मनासमोर उभा राहतो.

ज्यांचा ईश्वरावर पूर्ण विश्वास आहे त्यांच्याकरिता ना तर हा चमत्कार आहे ना अपघात. घटनाक्रमावरून स्पष्ट दिसते की अजाणतेपणाने का होईना दोन्ही समाजांची बंधुभावाकरिता तयारी झालेली होती. ही प्रक्रिया सुरू असतानाच आमचे रंगभूमीवर आगमन झाल्यामुळे वरवर पाहणारे या सुखद घटनेच्या परिपूर्ततेचे श्रेय आम्हांला देऊ लागले.

ते काहीही असले तरी या धुंद करणाऱ्या घटनेमुळे मला पूर्वीच्या खिलाफतीच्या दिवसांची आठवण झाली. तेव्हा लोकांकरिता बंधुभावाच्या नवीन अनुभवाचा एकदम विस्फोट झाला होता. याशिवाय त्यावेळी खिलाफत आणि स्वराज ही आमची दोन जुळी उद्दिष्टे होती. आज आमच्याकरिता तशा प्रकारचे काहीही नाही. परस्परांच्या द्वेषाचे विष आम्ही प्यालो आहो आणि यामुळे आता बंधुभावाचे हे अमृत आम्हांला अजूनच गोड वाटते आहे आणि हा गोडवा कधीही संपायला नको असे वाटते.

सध्याच्या उत्साहाच्या भरात हिंदू आणि मुसलमानांच्या तोडून एकाच वेळी 'भारत पाकिस्तान जिंदाबाद'च्या घोषणाही ऐकू येतात. मला वाटते हे अगदी योग्य आहे. कराराचे जे कोणते कारण असेल ते असेल परंतु तीन पक्षांनी पाकिस्तान मान्य केला आहे. जर असे असेल तर हे दोघे परस्परांचे शत्रू नसतील, आणि इथे तर ते शत्रू नाहीत हे उघड दिसते, मग या घोषणेत नक्कीच काही चूक नाही. हे दोघे खरोखर मित्र झाले असतील आणि तरीही या दोन्ही रष्ट्रांना दीर्घायुष्य चिंतिले नाही तर तो अप्रामाणिकपणा होईल.

बेलियाघाट, ऑगस्ट १६, १९४७

हरिजन, ऑगस्ट २४, १९४७

----

१६. अमृत कौर यांना पत्र, ऑगस्ट १९४७

कलकत्ता,

ऑगस्ट १९४७

चि. अमृत,

एकाच दिवशी तुझी दोन पत्रे मिळाली. याआधी तुला लिहिणे मला अगदी अशक्य होते. सकाळची प्रार्थना झाल्याबरोबर मी हे लिहीत आहे. काल सकाळच्या प्रार्थनेनंतर तुझे पत्र आणि इतर डाक वाचत नाही तोच सकाळच्या फिरायला जाण्याची वेळ झाली. दिवसा निवांत वेळ क्वचितच मिळतो. मी मुसलमानाच्या घरात आहे. ते सर्व फार चांगले आहेत. सोदेपूरहून माझ्याबरोबर मी कोणालाच घेतले नाही. यामुळे मला काही गरज वाटली तर ती मुसलमान मित्रांकडूनच पूर्ण होऊ शकते. माझ्याकरिता हा नवीन अनुभव नाही. यामुळे मला दक्षिण आफ्रिकेतील आणि खिलापतच्या जुन्या दिवसांची आठवण होते. या क्षणी तरी मी शत्रू नाही. असे किती दिवस सुरू राहील हे कोणाला माहीत? हिंदू आणि मुसलमान अगदी एका दिवसात मित्र झाले आहेत.

असे दिसते की सुऱ्हावर्दींमध्ये परिवर्तन झाले आहे. कलकत्त्यातील दंगलग्रस्त भागातील माझ्या वास्तव्याकरिता त्यांची सोबत कारणीभूत आहे.

प्रेम

बापू

श्रीमती राजकुमारी अमृत कौर द्वारा सरदार वल्लभभाई पटेल,

नवी दिल्ली

मूळ गुजरातीवरून, सी. डब्ल्यू. ३७०७, सौजन्य अमृत कौर, शिवाय जी. एन. ६५१६

----

१७. प्रार्थना प्रवचन, ऑगस्ट १६, १९४७

कलकत्ता,

ऑगस्ट १६, १९४७

प्रामाणिकपणे संस्थेची सेवा करणाऱ्या वयस्कर मेहतरणीकडून चितगाव सेवासदन येथे तिरंगा ध्वजाचे ध्वजावरोहण करण्यात आले याबद्दल गांधीजींनी प्रसन्नता व्यक्त केली. याचप्रमाणे जिल्हा कॉंग्रेस समितीतील (जिचे नाव क्षणभर गांधीजी विसरले होते) ध्वजावरोहणही एका हरिजन मुलीने केले. हे आपल्या धोरणानुसार आणि कलकत्त्यातील बंधुत्वाच्या भावनेनुसारच आहे. त्यांनी आशा व्यक्त केली की ही भावना अशीच कायम राहील आणि हिंदू धर्मात अस्पृश्यता आणि विषमता यांचे पूर्णपणे उन्मुलन झालेले असेल, तसेच मुसलमानसुद्धा एकाच ईश्वरापासून निर्माण झालेले असल्यामुळे आपण परस्परांशी कधीही भांडणार नाही. ही भावना जर कायम राहिली तर ती भारताच्या कानाकोपऱ्यात पसरेल. मग नोआखाली वा पंजाबमध्ये दंगलींची भीती राहणार नाही.

यानंतर जमावाने राजभवनचा ताबा घेतल्याच्या घटनेकडे ते वळले. प्राचीन भारतात दाराला कुलुप लावण्याची गरज नव्हती अशी इतिहासकारांची साक्ष आहे. रामराज्यात चोरी माहीत नव्हती. आपल्या प्रामाणिकपणाची आणि सत्यशीलतेची अशी परंपरा आहे. राजभवन रिकामे करण्याकरिता जमावाला प्रवृत्त करावे म्हणून सैन्य बोलावावे लागले ही शरमेची गोष्ट आहे. राजभवनातील काही प्लेटा चोरीला गेल्या याचेही त्यांना दुःख होत होते. ते म्हणाले की त्या प्लेटा राजभवनमध्ये परत करण्यात आल्या तर मला आनंद होईल. त्यानंतर त्यांनी एका अमेरिकी मित्राचा उल्लेख केला. तो म्हणाला होता की कायदे आझम जिनांनी मला सांगितले की आता हिंदुस्थान जगाला दाखवून देईल की आम्हा दोघांमध्ये कोणतेही भांडण नाही आणि

अल्पसंख्याक आणि बहुसंख्याक समुदायही नाहीत. राजाजी, तुमचे राज्यपाल, यांनीसुद्धा या माहितीला दुजोरा दिला.

हरिजन, ऑगस्ट २४, १९४७, आणि महात्मा गांधी - अखेरचं पर्व, खंड ३, पृष्ठ ४२९

----

१८. वल्लभभाई पटेल यांना पत्र, ऑगस्ट १७, १९४७

कलकत्ता,

ऑगस्ट १७, १९४७

चि. वल्लभभाई,

सर्व प्रकारच्या घोषणांमुळे माझ्या कानठळ्या बसल्या आहेत. दर्शन देण्याचा मला कधीही थकवा येऊ शकत नाही अशी अपेक्षा केली जाते. या सर्व गोष्टींपासून स्वतःला कसे मुक्त करावे हे मला कळत नाही. इतर बातम्यांबद्दल बोलायचे तर त्या तुम्हाला वृत्तपत्रांमधून कळतील.

मला खिलाफतच्या दिवसांची आठवण होते. परंतु हा उत्साह क्षणिक असेल तर काय?

लाहोरसंबंधीची तार मी सोबत जोडत आहे. (लाहोरमध्ये हिंदूंची कत्तल झाली होती.) मी तिचे उत्तर दिलेले नाही. तिच्यात जे सांगण्यात आले आहे ते जर खरे असेल तर ही गोष्ट गंभीर आहे. मला सत्य कळू द्या. सध्या मी इथे अडकलेलो आहे. . . .

आशीर्वाद

बापू

गुजरातीवरून, बापूना पत्रो - २. सरदार वल्लभभाईने, पृष्ठ ३६५-६

----

१९. नारकेलडांगा येथे भाषण, ऑगस्ट १७, १९४७

(निर्मल कुमार बोस यांच्या 'मेनी रोड्स, वन गोल'मधून उद्धृत)

कलकत्ता,

(ऑगस्ट १७, १९४७)

(या तारखेला गांधीजी नारखेलडांगा येथे होते.)

गांधीजी म्हणाले की मुसलमानासंबंधी सर्व काही बरोबर नसल्यासारखी चिन्हे दिसत आहेत. काही हिंदूंना आता आपला वरचष्मा आहे असे वाटू लागले आहे आणि संघराज्यात आता आपल्याला गुलामासारखे जीवन जगावे लागेल असे काही मुसलमानांना वाटू लागले आहे. गांधीजी म्हणाले की ही गोष्ट लाजिरवाणी आहे. भारतातील अल्पसंख्याकांना, आपल्या धर्मामुळे अल्पसंख्याक ठरलेल्यांना, जर आपण लहान आहो असे वाटू लागले असेल तर मी केवळ इतकेच म्हणू शकतो की असा भारत माझ्या स्वप्नातील भारत नसेल. ज्या भारताला आकार देण्याकरिता मी आयुष्यभर काम केले त्यात प्रत्येक माणसाला, मग त्याचा धर्म कोणताही असो, समान प्रतिष्ठा प्राप्त झाली पाहिजे. शासन पूर्णपणे धर्मनिरपेक्ष असणे बंधनकारक असले पाहिजे. ते असेसुद्धा म्हणाले की कोणत्याही धर्माचे शिक्षण देणाऱ्या शाळेला राजाश्रय मिळता कामा नये.

अशा प्रकारे कायद्याच्या दृष्टिकोनातून सर्व नागरिक समान राहणार होते. परंतु समान नागरी कायद्याचे उल्लंघन होणार नाही अशा पद्धतीने प्रत्येक व्यक्तीला कोणत्याही अडथळ्याशिवाय आपला धर्म पाळण्याचे स्वातंत्र्य राहणार असेल. अल्पसंख्याकांच्या संरक्षणाचा प्रश्न त्यांना पुरेसा चांगला वाटत नव्हता. तो एकाच राष्ट्रातील धार्मिक गटांना मान्यता देण्यावर आधारित आहे असे त्यांचे मत आहे.

प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या इच्छेनुसार धर्माचे अनुसरण करण्याची परवानगी असावी अशी त्यांची इच्छा आहे. असे झाले तर प्राचीन जगात सांस्कृतिक लोकशाही मान्य करणारे,

ईश्वराकडे जाणारे मार्ग अनेक असले तरी उद्दिष्ट एक आणि समान आहे असे मानणारा भारत हाच एक देश असेल व तसे झाले तरच भारत महान होईल.

हरिजन, ऑगस्ट ३१, १९४७

----

२०. प्रार्थना प्रवचन, ऑगस्ट १७, १९४७

(हे भाषण व्हिक्टोरिया नर्सरी ग्राऊंड, नारकेलडांगा येथे झाले होते.)

कलकत्ता,

ऑगस्ट १७, १९४७

गांधीजी म्हणाले की शहीदसाहेबांकरिता गोड बोलणे शोभेसे आहे. ते समर्थनीय आहे. त्यांच्या भाषणात कोणतीही अतिशयोक्ती नाही. परंतु मला काही गोष्टींकडे तुमचे लक्ष वेधणे आवश्यक वाटते. या विविध गोष्टी क्षम्य आहेत असे म्हणून आपण त्याकडे दुर्लक्ष करतो. कलकत्त्यात अशी काही ठिकाणे आहेत की जिथे सर्व काही चांगले नाही. मी असे ऐकले आहे की एका ठिकाणी मुसलमान रहिवाशांना तिथे राहणारे हिंदू परत येऊ द्यायला तयार नाहीत. त्यांना आपल्या घरात परतायचा अधिकार आहे. हे सर्व अनुचित आहे. निरोगी शरिरात एखादा विषाक्त गळू असावा तसेच हे. वेळीच त्या गळूवर उपचार केला नाही तर विष संपूर्ण शरीरात पसरू शकते.

यानंतर त्यांनी मुस्लिम लीगचे सचिव महम्मद हबिबुल्ला बहार यांनी पाठवलेले पत्र उद्धृत केले. प्रभावशाली लोकांची एक संयुक्त समिती तयार करावी व कलकत्त्यात जे चांगले काम करण्यात आले ते अधिक चिरस्थायी व्हावे म्हणून पूर्व आणि पश्चिम बंगालमध्ये त्या समितीने जावे अशी एक चांगली सूचना त्यांनी केली. या सूचनेवर त्वरित कार्यवाही करण्यात येईल अशी गांधीजींनी अपेक्षा व्यक्त केली. गांधीजी म्हणाले की बहार यांनी केलेल्या दुसऱ्या सूचनेप्रमाणे पूर्व बंगालमध्ये पुरामुळे जो हाहाक्कार निर्माण झाला आहे त्याकरिता हिंदू आणि मुसलमानांची एक समिती बनवण्यात यावी. गांधीजी या सूचनांशी सहमत होते आणि त्यांनी आशा व्यक्त केली की हा विषय कार्यक्षम पद्धतीने हाताळण्याकरिता हिंदू आणि मुसलमानांची एक संस्था असावी. पैशापेक्षाही अन्नधान्य आणि स्वयंसेवकांची गरज जास्त आहे. कलकत्त्याच्या महापौरांनी मदत

कार्याकरिता माझ्याकडे १५,००० रुपयांचा धनादेश पाठवला आहे. या धनादेशाकरिता गांधीजींनी त्यांचे आभार मानले. ही रक्कम योग्य प्रकारे उपयोजिली जाईल असे मी पाहीन असे गांधीजी म्हणाले.

यानंतर गांधीजी चंद्रनगरच्या बातमीकडे वळले. माझ्याकडे आलेले वृत्त खरे असेल तर तिथे स्वतःला सत्याग्रही म्हणवणाऱ्या पण वास्तवात दुराग्रही असणाऱ्या लोकांनी प्रशासकाच्या बंगल्याला घेराव घातला होता. असे सांगण्यात आले आहे की हे पाऊल उचलण्याकरिता माझी संमती आहे. हे साफ खोटे आहे हे मी सांगायलाच पाहिजे. काही लोक माझ्याकडे आले होते आणि माझ्याकडे सत्याग्रकरिता वेळ नाही असे मी त्यांना सांगितले होते. दुराग्रहाकरिता माझ्याजवळ कधीही वेळ असू शकत नाही. अशा गोष्टींकडे पाहण्याकरिता पंडित नेहरू आहेत. काहीही झाले तरी फ्रेंच महान लोक आहेत, ते स्वातंत्र्यप्रेमी आहेत. भारतातील फ्रेंच वसाहतीसंबंधी भारतीय लोक काही चुकीची कृती करत असतील तर त्यापासून त्या वसाहतीचे रक्षण करणे भारताकरिता बंधनकारक असल्यामुळे सत्य काय आहे व त्यासंबंधी काय करता येऊ शकते ते पाहण्याकरिता मुख्यमंत्री चंद्रनगरले गेले हे पाहून मला आनंद झाला.

शहीद साहेबांच्या आणि त्यांच्या संरक्षणाकरिता ठेवलेल्या पोलिसांशी जनता जो व्यवहार करत होती त्यासंबंधी गांधीजी पुढे चर्चा करू लागले. ते म्हणाले की पोलिसांच्या सूचनांकडे दुर्लक्ष करणे अतिशय चूक आहे. ते अतिशय कठीण काम कमालीच्या शांततेने आणि सौजन्याने करत आहेत. जमावाने कायदा आपल्या हातात घेणे चूक आहे. यामुळे गुलामगिरी येईल, स्वातंत्र्य नाही. गांधीजी म्हणाले की माझ्या संरक्षणाकरिता पोलिसांचे जे संरक्षण आहे ते काढून घ्यावे असे अधिकाऱ्यांना सांगण्याचा माझा विचार आहे कारण सार्वजनिक कर्तव्य पार पाडत असताना पोलिसांचा अपमान व्हावा हे मला रास्त वाटत नाही. असे असल्यामुळे जमावाने पूर्णपणे नियमानुसार वागावे म्हणजे आपल्याला आवश्यक कृती करण्याची कदाचित गरज पडणार नाही. आज पोलीस आणि सैन्य हे सर्व अखेरीस आपले सेवक आहेत, मालक नाहीत.

अखेरीस गांधीजींनी येऊ घातलेल्या ईदचा सण साजरा करण्याबद्दल उल्लेख केला. ते म्हणाले की दक्षिण आफ्रिकेत वीस वर्षे मी मुसलमानांबरोबर मशिदीत ईदच्या सणात सहभागी होत असे. परंतु आता कलकत्ता शहरात सद्भावनेचा पूर आलेला असल्यामुळे प्रत्येकाने हे पाऊल उचलावे अशी माझी अपेक्षा आहे. असे केल्याने मैत्रीभावना चिरस्थायी होऊ शकेल. भावनांची लाट आली असताना तिच्यात सहभागी होणे सोपे असते. परंतु असे रचनात्मक कार्यकर्ते निर्माण करणे कठीण असते की जे दिवसेंदिवस सतत कष्ट करून ती भावना स्थिर करण्याकरिता प्रयत्न करतील. असे काम शहरात झालेले मला आवडेल आणि असे झाले तर संपूर्ण देशात याचा प्रभाव जाणवेल याची मला खात्री आहे. तुम्ही जर असे करण्यात चुकला तर आजचे स्वातंत्र्य नऊ दिवसांची नवलाई ठरेल.

हरिजन, ऑगस्ट ३१, १९४७

----

२१. मीराबेनना लिहिलेल्या पत्रातील काही भाग, ऑगस्ट १८, १९४७

ऑगस्ट १८, १९४७

जमावाचा आनंद दिसतो आहे परंतु माझ्या मनात कोणतेही समाधान नाही. माझ्यात काही उणीव आहे काय?... (मूळ स्रोतात वगळलेले आहे.) हिंदू मुसलमानांचे ऐक्य इतक्या जलदगतीने झाले आहे की त्यावर विश्वास बसत नाही. या बदलाचे श्रेय ते मला देतात. मला आश्चर्य वाटते! मी जरी इथे नसतो तरी कदाचित परिस्थितीने असेच वळण घेतले असते. काळच सांगेल.

महात्मा गांधी - अखेरचं पर्व, खंड ३, पृष्ठ ४३०

----

२२. बराकपूर येथील लोकांना पाठवलेली चिठ्ठी, ऑगस्ट १८, १९४८

(कलकत्तापासून उत्तरेस १४ मैल अंतरावर असलेल्या बराकपूरला भेट दिली. तिथे मिरवणुकीवरून काही दंगल झाली होती. मौन सुरू असतानाच गांधीजी तिथे पोहोचले परंतु तोपर्यंत तेथील वातावरण शांत झाले होते.)

ऑगस्ट १८, १९४८

मला आशा आहे की मशिदीच्या आजूबाजूच्या परिसरात नमाजच्या वेळी वाद्य न वाजवण्याचा निर्णय इथे उपस्थित असलेल्यांनाच नाही तर सर्व हिंदूंना मान्य असेल. शांततामय पद्धतीने सर्व भांडणे मिटवण्याबद्ल लीग आणि कॉंग्रेसमध्ये मतैक्य झालेले आहे.

महात्मा गांधी - अखेरचं पर्व, खंड ३, पृष्ठ ४३१

----

२३. प्रार्थना प्रवचन, ऑगस्ट १९, १९४७

कलकत्ता,

ऑगस्ट १९, १९४७

सव्वा तास उशीर झाल्याबद्दल गांधीजींनी क्षमा मागितली. गांधीजी म्हणाले की याकरिता माझ्याबरोबरच्या लोकांचा दोष नव्हता. कांचनपाडा (कलकत्त्यापासून २६ मैल अंतरावरील औद्योगिक प्रक्षेत्र. मशिदीसमोर वाद्य वाजवल्यामुळे पोलिसांना तिथे गोळीबार करावा लागला आणि त्यात अनेक लोक मृत्यूमुखी पडले होते.) येथील बहुसंख्य हिंदूंच्या गैरवर्तनामुळे मुख्यमंत्री शहीद साहेबांना, मला आणि इतरांना कांचनपाडाला जावे लागले. यानंतर परतत असताना जयजयकार करून आपला आनंद व्यक्त करण्याकरिता काही लोकांनी आम्हांला थांबवले. अशा प्रकारच्या जयजयकाराच्या बाबतीत संयम ठेवला नाही तर तो तुमच्या नेत्यांना मारून टाकील आणि मग तुम्ही तुमच्या प्रेमालाच दोष द्याल. तुम्ही पाहत असलेल्या या बंधुभावामुळे तुम्हांला जो इतका आनंद होत आहे त्याबद्दल मी तुम्हांला सावध करू इच्छितो. त्यामागे असलेली बराकपूर (बराकपूरचे लोक ही नोंद ऑगस्ट १८, १९४७ पाहा), कांचनपाडा आणि इतर ठिकाणची उदाहरणे मी देऊ शकतो. याबद्दल कारणे देण्यात वा घटनेचे गांभीर्य कमी करण्यात काहीही अर्थ नाही. पाकिस्तानात म्हणा वा हिंदुस्थानात म्हणा बहुसंख्याकांकरिता कारण दाखवण्याची वा एखाद्या गोष्टीचे गांभीर्य कमी करण्याची काहीही सोय नसते. बहुसंख्याक हिंदूंना जर त्यांचा धर्म अमूल्य वाटत असेल तर त्यांनी कोणतेही मूल्य देऊन तो जपला पाहिजे. त्यांच्याकडे न्यायाकरिता पाहणाऱ्या अल्पसंख्याकांच्या सीमांकडे वा चुकांकडे त्यांनी दुर्लक्ष करावे. एका मुसलमान मित्राने माझ्यासमोर केलेले वक्तव्य मला लाजेने खाली मान घालून ऐकावे लागले होते. सुस्कारा सोडत तो म्हणाला की बहुसंख्य हिंदूंच्या गुलामगिरीशिवाय आमच्याकरिता काहीही शिल्लक राहिले नाही आणि मशिदीमध्ये आम्ही प्रार्थना करत असताना वाद्य वाजले तरी आम्हाला ते गुपचूप सहन करावे लागेल. मुसलमानांकडून माझ्यावर नैराश्याची अशी वेळ येऊ शकली नसती. ज्या मित्राने वरील उद्गार

काढले त्याच्या अनाहूतपणे हे लक्षात आले नाही की बहुसंख्य मुसलमान याचा बदला पाकिस्तानमध्ये घेतील. हिंदुस्थान वा पाकिस्तानमध्ये असे होणार नाही अशी मला आशा आहे. प्रत्येक बहुसंख्य समाजाने दुसरा बहुसंख्य समाज काय करतो याचा विचार न करता नम्रपणे आपले कर्तव्य पार पाडणे ही योग्य गोष्ट आहे. यामुळे जोपर्यंत पाकिस्तान व संघराज्याच्या प्रधानमंत्र्यांमध्ये दुसऱ्या एखाद्या मार्गाबद्दल एकमत होत नाही तोपर्यंत ब्रिटिश शासनांतर्गत जे नियम बळजबरीने लादण्यात आले होते त्यांचे दोन्ही राज्यांमध्ये स्वयंस्फूर्तीने पालन करण्यात यावे. ज्यांना अहंकारात असे वाटते की अल्पसंख्याकांवर आपण आपली इच्छा बळजबरीने लादू शकतो ते मूर्ख आहेत आणि भयानक चूक करत आहेत. यामुळे सध्या जे सदिच्छेचे वातावरण निर्माण झाले आहे ते टिकवण्याकरिता आपण कोणत्याही परिस्थितीत न्यायाने वागलो पाहिजे.

हरिजन, ऑगस्ट ३१, १९४७

----

२४. विद्यार्थ्यांशी चर्चा, ऑगस्ट २०, १९४७पूर्वी

कलकत्ता,

(ऑगस्ट २०, १९४७पूर्वी)

तुमच्यापैकी कोणी दंगलीत भाग घेतला आहे काय असे गांधीजींनी विद्यार्थ्यांना विचारले. यावर त्यांनी नकारार्थी उत्तर दिले. ते म्हणाले की आम्ही जे काही केले ते आत्मरक्षणाकरिता केले होते, यामुळे त्याचा दंगलीशी काहीही संबंध नाही.

यामुळे अहिंसेशी निगडित काही महत्त्वाच्या प्रश्नांची चर्चा करण्याची गांधीजींना संधी मिळाली. ते म्हणाले की मानवजातीने नेहमीच आत्मरक्षणाच्या अपरिहार्यतेच्या नावाखाली हिंसा आणि युद्धाचे समर्थन करण्याचा प्रयत्न केला आहे. आक्रमकाच्या हिंसेचा प्रतिकार अजून उच्च कोटीच्या हिंसेने करता येतो हा साधा नियम आहे. अशा प्रकारे संपूर्ण जगात लोक शस्त्रास्त्रांच्या स्पर्धेत सापडले आहेत आणि हे कोणालाही माहीत नाही की कोणत्या क्षणी जग इतके सुरक्षित कोईल की ते आपल्या तलवारी मोडून त्यांच्यापासून नांगराचे फाळ तयार करू शकेल. ते म्हणाले की मानवजातीला आत्मरक्षणाचा खरा मार्ग अजून कळलेला नाही.

परंतु बोले तैसा चाले असे वर्तन असलेल्या महान शिक्षकांनी यशस्वीपणे जगाला दाखवून दिले आहे की खरे आत्मरक्षण अप्रतिकाराच्या मार्गाने होत असते. हे कदाचित विसंगतीपूर्ण वाटेल. परंतु माझ्या मते हाच खरा मार्ग आहे. हिंसा नेहमी प्रतिहिंसेच्या आधारावर जिवंत राहत असते. आक्रमकाच्या हल्ल्यामागे नेहमीच काही तरी हेतू असतो; त्याला काही तरी करायचे असते, प्रतिकार करणाराने काही तरी सुपूर्द केले पाहिजे असे त्याला वाटत असते. परंतु आता प्रतिकार करणाराने आपले अंतःकरण पोलादासारखे पक्के केले आणि एक इंचसुद्धा माघार घ्यायची नाही असे ठरवले आणि त्याचबरोबर आक्रमकाच्या हिंसेच्या तोडीस तोड हिंसेच्या मोहालाही बळी पडायचे नाही असे प्रतिकार करणाराने ठरवले तर आक्रमकाला

थोड्याच वेळात लक्षात येईल की विरुद्ध पक्षाला शिक्षा करण्याचा काहीही उपयोग नाही आणि तसे करून आपण आपले इप्सित साध्य करू शकत नाही. यात आत्मक्लेषाला स्थान आहे. आत्मरक्षणाचा हा असा शुद्ध मार्ग आहे की त्याला नावालासुद्ध शरणागती माहीत नाही.

कोणी तरी असा प्रश्न विचारू शकेल की अशा प्रकारच्या अप्रतिकाराच्या मार्गाने जर आत्मरक्षण करणाऱ्याचा जीव जाण्याची शक्यता असेल तर याला आत्मरक्षणाचा मार्ग कसे म्हणता येईल. येशूने क्रुसावर आपला जीव दिला आणि रोमन पायलटांचा विजय झाला. गांधीजी या मताशी सहमत नव्हते. जगाच्या इतिहासावरून स्पष्टपणे दिसते त्याप्रमाणे येशूचाच विजय झाला होता. येशूच्या अप्रतिकाराच्या मार्गाने चांगुलपणाच्या शक्ती जर समाजात उन्मुक्त झाल्या असतील व या प्रक्रियेत येशूचा देह नष्ट झाला असेल तर त्यामुळे काय फऱक पडतो?

प्राण देऊन जीवन मिळवण्याच्या आत्मरक्षणाच्या कलेवर इतिहासात अनेक व्यक्तींनी व्यक्तिगत पातळीवर प्रभुत्व मिळवले असल्याचे दिसून येते. परंतु फार मोठ्या जनसमूहाने या कलेवर प्रभुत्व मिळवण्याच्या परिपूर्ण पद्धतीचा शोध मात्र अजून मानवजातीला लागू शकलेला नाही. भारताचा सत्याग्रह हा त्या दिशेने करण्यात आलेला प्रयोग फार अर्धवट होता. यामुळे हिंदू-मुसलमानांच्या भांडणात ती अहिंसा संपूर्णपणे अयशस्वी ठरली.

हरिजन, ऑगस्ट ३१, १९४७

----

२५. वृत्तपत्रांना मुलाखत, ऑगस्ट २०, १९४७

(बेलियाघाटा येथील निवासस्थानी गांधीजी वार्ताहरांना भेटले. त्यांच्याबरोबर सुऱ्हावर्दीही होते.)

कलकत्ता,

ऑगस्ट २०, १९४७

प्रश्न - चंद्रलेखा पंडित (विजयालक्ष्मी पंडित यांची मुलगी) यांना अमेरिकेत राजदूत म्हणून पाठवण्यात येणार आहे अशी चर्चा आहे. एक अठरा वर्षांची मुलगी तिथे काय करू शकेल?

गां. - हा जवाहरलाल नेहरूंवर हल्ला आहे. मी याचे योग्य उत्तर देऊ शकेन. परंतु या वेळी मला स्वतःला राजकारणात गुंतवून घेण्याची इच्छा नाही. हिंदू-मुसलमानांच्या ऐक्याच्या कामात मी व्यग्र आहे.

या विषयावर तुम्ही कोणताही प्रश्न विचारू शकता. मला वृत्तपत्रसृष्टीला अर्थहीन करून टाकायचे नाही. हिंदू-मुसलमान ऐक्याच्या कामाकरिता मला तिचा उपयोग करायचा आहे. भारत सरकार आणि पाकिस्तान सरकार जरी वेड लागल्यासारखे वागू लागले तरी हिंदू आणि मुसलमान परस्परांना भोसकणार नाहीत असा दिवस पाहण्याकरिता मी उत्सुक आहे. मी माझ्या प्रार्थना प्रवचनातून वा लेखनातून जे काही सांगतो ते मी पूर्ण विचार करून सांगत असतो.

जुने पुरून टाका. भविष्याचा विचार करा. परिस्थितीचे विश्लेषण करा. जर काही दोष आढळले तर ते दाखवून देण्याला कचरू नका. अतिशयोक्ती करू नका. अतिशयोक्तीमुळे देशाला बरेल काही सहन करावे लागले आहे.

----

२६. प्रार्थना प्रवचन, ऑगस्ट २०, १९४७

(ही सभा खेंग्रापाती, बराकपूर येथे झाली होती व तिच्यात जवळपास ४ लाख श्रोते उपस्थित होते.)

कलकत्ता,

ऑगस्ट २०, १९४७

गांधीजींनी लोकांचे लक्ष चितगावकडे वेधले आणि ते म्हणाले की निधी गोळा करणे, अन्न, वस्त्र आणि आवश्यक औषधोपचार वितरित करणे तुमचे कर्तव्य आहे. मदतकार्याकरिता तुम्ही पुरसे स्वयंसेवक पाठवले पाहिजे. मारवाडी रिलीफ सोसायटी आणि श्रीयुत मुईरहेड यांच्या नेतृत्वाखालील फ्रेंडस सर्व्हिस युनिट यांनी आधीच तिथे कार्यकर्ते पाठवले हे पाहून मला आनंद होतो.

पंजाबचा उल्लेख करत गांधीजी म्हणाले की कलकत्त्यात आता शांतता प्रस्थापित झालेली असल्यामुळे मी पंजाबमध्ये जायला पाहिजे अशा आशयाची पत्रे मला मिळाली आहेत. गांधीजी म्हणाले की ईश्वर जेव्हा मला बोलावील तेव्हा मी निश्चितच तिथे जाईन. परंतु दोन्ही राष्ट्राच्या प्रधानमंत्र्यांनी घोषित केले आहे की पंजाबमध्ये संपूर्ण शांतता प्रस्थापित करण्याच्या कामाला आमची प्राथमिकता आहे. शांतता प्रस्थापित करण्याकरिता आमच्याजवळ असलेल्या प्रत्येक साधनसामग्रीचा आम्ही वापर करू आणि त्याकरिता आम्ही जनमत तयार करू. यामुळे कलकत्ताप्रमाणेच पंजाबमध्येही चांगले वातावरण निर्माण होईल अशी त्यांना आशा आहे. पंजाबच्या दोन्ही मुख्यमंत्र्यांचे आणि मास्टर तारासिंग व ग्यानी करतार सिंग यांचेही असेच म्हणणे आहे.

केंद्रीय शांतता समितीचा उल्लेख करत गांधीजी म्हणाले की आतापर्यंत जे परिणाम झाले ते तिने मजबूत केले पाहिजे. हिंदूंचे ज्याप्रमाणे पुनर्वसन करण्यात येत आहे त्याचप्रमाणे ज्या गरीब मुसलमानांना आपले घर सोडावे लागले असेल त्यांचेही त्याच भागात पुनर्वसन करण्यात

आले पाहिजे. प्रत्येक मोहल्ल्यात स्थानिक शांतता समितीची स्थापना करण्यात यावी आणि त्यांनी एकत्रित काम करण्याकरिता शुद्ध अंतःकरणाचा कमीतकमी एक हिंदू आणि एक मुसलमान शोधला पाहिजे. या समित्यांनी त्यांच्या भागात दौरा केला पाहिजे. जिथे कुठे मैत्रीभावनेची उणीव असेल तिथे ती निर्माण करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला पाहिजे. पुनर्वासाकरिता तुम्हांला सविस्तर विचार करावा लागेल. आपल्या घरी परतू इच्छिणाऱ्या निष्काषित लोकांकरिता अन्न, निवारा आणि वस्त्र याची व्यवस्था करावी लागेल. कलकत्त्यातील स्त्रीपुरुष आपल्या भावना वृद्धींगत करण्याकरिता अशाप्रकारे सहकार्य करतील तर कलकत्त्याकरिता तो महान दिवस ठरेल. हिंदुस्थानची फाळणी करून दोन राष्ट्रे निर्माण करण्याबद्दल आता संबंधित पक्षांचे एकमत झालेले असल्यामुळे भांडणाचे कोणतेही कारण आता उरलेले नाही व यामुळे शांततापूर्ण वातावरण निर्माण करण्याकरिता ते परस्परांशी सहकार्य करू शकतात.

यानंतर गांधीजींनी ध्वजाचा प्रश्न उपस्थित केला. ते म्हणाले की या दोन राज्यांमध्ये मैत्रीपूर्ण संबंध असल्यामुळे या दोन्ही राष्ट्रांनी अमेरिका आणि इंग्लंडप्रमाणे एकाच वेळी दोन्ही राष्ट्रांच्या ध्वजांचे अवरोहण करायला हरकत नाही असे मला व्यक्तीशः वाटते.

यानंतर संघराज्यात कायद्याच्या मदतीने गोहत्या बंद करण्याच्या प्रयत्नाचा गांधीजींनी उल्लेख केला. गोहत्येच्या प्रश्नाचा उल्लेख करत गांधीजी म्हणाले की संघराज्यात कायद्याच्या मदतीने गोहत्याबंदी करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला तर ही फार मोठी चूक होईल. जवळपास अर्धशतकापासून अधिक काळ मी गायीचा भक्त आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत तिला कायम स्थान आहे. मतभेदानंतरही आपल्या हिंदू मित्रांबद्दलच्या जबाबदारीची जाणीव व्हावी इतक्या प्रमाणात जर तुम्ही मुसलमानांची अंतःकरणे जिंकली तर गाय खरोखरच वाचवता येऊ शकते. खिलाफतीच्या काळात ही गोष्टी भरपूर मोठ्या प्रमाणात अनुभवाला आली होती. आता भारत

स्वतंत्र झाला आहे. तुम्ही जर परस्परांशी योग्य पद्धतीने वागलात तर याच जुन्या संबंधांची पुनर्स्थापना करता येऊ शकते.

अखेरीस ते म्हणाले की अशा प्रकारणी बळजबरी करणाऱ्या कायद्याचा आधार घेण्यात आला तर हिंदू धर्माची आपण चुकीच्या पद्धतीने सेवा करू. कोणत्याही धर्माचा माणूस असला तरी आपण त्याचा जेव्हा शुद्ध न्याय करू तेव्हाच हिंदू धर्म वाचवता येईल.

हरिजन, ऑगस्ट ३१, १९४७

----

२७. प्रार्थना प्रवचन, ऑगस्ट २१, १९४७

(ही सभा पार्क सर्कस मैदानात झाली होती. या भागात प्रामुख्याने मुसलमान राहतात. सभेची सुरुवात इकबाल यांच्या 'सारे जहॉसे अच्छा हिंदोस्तॉ हमारा' या गाण्याने झाली होती.)

कलकत्ता,

ऑगस्ट २१, १९४७

श्रोत्यांमधील स्त्रिया प्रामुख्याने भारताचा आणि पाकिस्तानचा असे दोन ध्वज फडकवत होत्या. त्यांच्याकडे गांधीजींनी सभेचे लक्ष वेधले व ते म्हणाले की हे आनंददायी दृश्य भारतात सर्वत्र दिसेल अशी आशा आहे. शहीद साहेबांच्या सूचनेनुसार हिंदू-मुस्लिम जिंदाबाद ही घोषणा पुनर्जिवित केल्याबद्दलही त्यांना आनंद झाला कारण ही घोषणा खिलाफतीच्या भरभराटीच्या काळातील होती. त्या जुन्या दिवसाची आठवण करत ते म्हणाले की त्या काळात कैदेत असलेले मुसलमान बंधू इकबालचे 'सारे जहॉ से अच्छा' हे गाणे म्हणत असत. स्वर्गीय सरलादेवी चौधरानी यांच्याकडून मीही ते गाणे तितक्याच गोड आवाजात म्हणवून घेत असे. ही तिसरी वेळ की आहे की हे गाणे मी तितक्याच गोड आवाजात आणि जोमात म्हटलेले ऐकतो आहे. या कवितेचे शब्द जितके गोड आहेत तितकाच सूरही गोड आहे. आणि धर्म कधीही परस्परांचा द्वेष करणे शिकवत नाही याहून अधिक गोड गोष्ट कोणती असू शकते? त्यांनी आशा व्यक्त केली की ही जी शुभ सुरुवात आपण केली आहे ती चिरस्थायी होईल आणि तुमच्या अडचणी सोडवण्याकरिता तुम्ही कधीही तलवारीचा आधार घेणार नाही. जर असे काही घडले तर कधीही अनुचित घटना घडण्याला तुम्ही परवानगी देणार नाही व मला आजसुद्धा आढळले त्याप्रमाणे क्षुल्लक गोष्टींची अतिशयोक्ती करून सांप्रदायिक दंगली होतील असे वातावरण तुम्ही निर्माण करणार नाही. गांधीजी विनवणी करत म्हणाले की तुम्ही अशी मजबूत पुनर्वसन समिती तयार करा की जी पुरेसा निधी गोळा करू शकेल व तो गरजूंना देता देऊ शकेल.

प्रत्येक निष्काषित माणसाला परत त्याच्या घरी आणण्याकरिता संपूर्ण निःपक्षपातीपणा हवा असतो. अशी तक्रार आहे की 'सरळ कार्यवाहीच्या दिवसात' जे मुसलमान गाडीने माल इकडून तिकडे नेत होते त्यांना त्यांच्या कामावरून हुसकावून लावण्यात आले आहे आणि आता त्यांना दुसरा कोणताही व्यवसाय मिळू शकलेला नाही. गांधीजी म्हणाले की हे वक्तव्य जर खरे असेल तर त्यांना त्यांच्या कामावर परत घेण्यात यावे. मग त्याच्या ठिकाणी इतर प्रांतातून काम करण्याकरिता आणलेल्या लोकांचे काय करावे? हा थोडा क्लिष्ट प्रश्न आहे. परंतु व्यापारी आपल्या बुद्धिमत्तेने तो सोडवू शकणार नाहीत असा हा प्रश्न नाही. जिथे इच्छा असते तिथे मार्ग असतो. काळजीपूर्वक लक्ष घातले तर अशा गोष्टींमधूनच चिरस्थायी शांततेचा पाया घालता येतो. असे जमीनदारही आहेत की जे परत येणाऱ्या निष्काषित लोकांचा गैरफायदा घेऊ पाहत आहेत. बस्तीमध्ये राहणारे लोक ज्या काळात तिथे राहत नव्हते त्या काळाचे भाडे त्यांनी घेऊ नये तसेच घरमालकांनी अधिक भाड्याची मागणीही करू नये. ते पुढे म्हणाले की दोन्ही संप्रदाय परस्परांशी व्यवहार करताना पूर्णपणे प्रामाणिक असतील व परस्परांशी सत्याचरण करतील तर मला खात्री आहे की हृदयाच्या या ऐक्याचा प्रभाव पंजाबवर पडल्याशिवाय राहणार नाही व त्याची दोन्ही राष्ट्रांच्या मंत्र्यांना मदत झाल्याशिवाय राहणार नाही.

यानंतर ते सीमा आयोगाच्या निर्णयाकडे वळले. विवादाशी संबंधित सर्व पक्षांच्या सहमतीने लवादाची निवड करण्यात आली होती. यामुळे लवादाच्या सदस्यांच्या हेतूबद्दल शंका घेणे अन्याय्य आणि अशोभनीय होईल. या फुकटच्या भाकरी भाजण्याकरिता मलाही विशेषेकरून बोलावण्यात आले होते. ज्या पक्षांचे आणि जनतेचे ते प्रतिनिधित्व करत होते त्यांनी दिलेला निर्णय निष्ठापूर्वक मान्य केला पाहिजे. मला माहीत असलेल्या कोणत्याही लवादाने दिलेला निर्णय - आणि मलाही अनेक बाबतीत लवादाशी काम करावे लागले होते - सर्व पक्षांचे पूर्ण समाधान कधीही करू शकला नाही. परंतु एकदा निवड केल्यानंतर तुम्ही निवाड्याच्या अटी मान्य केल्या पाहिजे. उत्तम मार्ग तर हा असतो की संबंधित पक्षांनी आपसात बसूनच तडजोड

केली पाहिजे. ख्वाजा साहेब नझिमुद्दीन आणि डॉ. घोष यांनी सुज्ञपणाने सुचवले तेव्हा हा राजमार्ग तुम्हाला उपलब्ध होता.

गांधीजींना माहीत होते की मुर्शिराबाद आणि मालडा येथील मुसलमानांची तितकीच निराशा झाली आहे जितकी खुलना आणि गोपालगंज येथील हिंदूंची व चितगाव पहाडी क्षेत्रातील बौद्धधर्मीय लोकांची. बौद्ध धर्मीय लोक पूर्व बंगालमध्ये गेले आहेत. या सर्व लोकांना मी सांगेन की लवादाच्या निवाड्यावर भांडणे मूर्खपणाचेच नाही तर अशोभनीयही आहे. देशाच्या विभाजनाप्रमाणे १५ ऑगस्ट साजरा करण्यात आला होता याला काहीही महत्त्व नाही. माझा जर सल्ला घेण्यात आला तर अनिश्चिततेच्या परिस्थितीमुळे काहीही साजरे करू नये असा सल्ला मी दिला असता. परंतु संबंधित ठिकाणी एकदा चुकीचा ध्वज फडकवण्यात आलेला असला तरी आता ती चूक दुरुस्त करून त्या ध्वजाच्या ठिकाणी योग्य ध्वज फडकवण्याला काहीही हरकत नाही. परंतु मी आधीच सांगितल्याप्रमाणे या दोन राष्ट्रांमध्ये आता कोणताही ध्वज चुकीचा नाही कारण आता यांच्यात कोणतेही भांडण उरलेले नाही. दोन्ही राष्ट्रांनी प्रामाणिकपणे मैत्रीची भावना ठेवली होती व परस्परांबद्दल आदर ठेवला होता. यामुळे माझा सल्ला आहे की या काळापुरता कोणताही ध्वज उभारलेला असला तरी दोन्ही पक्षांनी त्याचा समान आदर करावा व त्यांना वंदावे.

गांधीजी म्हणाले की मुर्शिदाबाद आणि मालडा हे भाग पश्चिम बंगालमध्ये गेल्यामुळे तेथील मुसलमानांचा जो गैरसमज झाला तो का व्हावा हे मला कळत नाही. तसेच खुलना आणि गोपालगंज येथील हिंदूंचा आणि चितगाव पहाडी क्षेत्रातील बौद्ध धर्मीयांचा जो गैरसमज झाला आहे तोही का व्हावा हे मला कळू शकत नाही. कारण सर्व पक्षांनी एकदा मैत्रीचे आचरण सुरू केल्यानंतर कोणाबद्दलही भीती बाळगण्याचे कोणतेही कारण शिल्लक राहत नाही. यामुळे कोणत्याही बंगालमध्ये अल्पसंख्याकांवर बळजबरी केली जाण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही. अल्पसंख्याकांना बहुसंक्याकांइतकेच अधिकार मिळतील.

हरिजन, ऑगस्ट ३१, १९४७

२८. जवाहरलाल नेहरू यांना पत्र, ऑगस्ट २२, १९४७

कलकत्ता,

ऑगस्ट २२, १९४७

चि. जवाहरलाल,

मला तुझी तार मिळाली. (पंजाबमधील दंगलग्रस्त भागाला भेट दिल्यानंतर जवाहरलाल नेहरूंनी २१ ऑगस्टला गांधीजींनी कलकत्त्यात घडवून आणलेल्या चमत्कारिक बदलाबद्दल आदरपूर्ण अभिनंदनाची तार केली व तुमच्या आरोग्यदायी स्पर्शाची पंजाबला गरज असल्याचेही त्यात लिहिले होते.) येथील काम चांगले सुरू आहे. होय मी नोआखालीला जायलाच पाहिजे. काही दिवस बिहारलाही द्यावे लागतील. प्राप्त परिस्थितीत मी पंजाबला केव्हा जाऊ शकतो? असे असले तरीही मी केव्हा जायचे ते तू मला सांग. (जवाहरलाल नेहरूंनी उत्तर दिले की तुम्ही ताबडतोब पंजाबला जावे असे मी म्हटलेले नाही. आता आम्ही परिस्थितीला तोंड द्यायलाच पाहिजे. नंतर पंजाबमध्ये जाण्याची विनंती मी तुम्हाला करू शकेन.) अधिक लिहायला वेळ नाही. मला इंग्रजीत लिहिण्याची इच्छा होती परंतु टाकाने हिंदुस्तानी वळण घेतले. सोबत जोडलेले पाहा. त्यात काही तथ्य आहे काय?

आशीर्वाद

बापू

हिंदी प्रतीवरून, प्यारेलाल पेपर्स, सौजन्य प्यारेलाल

----

२९. प्रार्थना प्रवचन, ऑगस्ट २२, १९४७

(ही सभा देशबंधू पार्कमध्ये भरली होती. तिला लाखो लोक उपस्थित होते, लोक अस्वस्थ होऊन पांगू लागल्यामुळे गांधीजींनी आपले भाषण मध्येच थांबवले.)

कलकत्ता,

ऑगस्ट २२, १९४७

श्रोत्यांमधील काही लोकांनी प्रतिसाद दिला आणि वेळ पाळली परंतु स्त्रियांनी क्वचितच प्रतिसाद दिला याकडे गांधीजींनी श्रोत्यांचे लक्ष वेधले. ते म्हणाले की ज्यांना काही अनुभव आहे त्यांना माहीत आहे की रामधून म्हणजे ईश्वराच्या नावाचा अंतःकरणापासून जप. लाखो सैनिक आपल्या वाद्यवृंदाच्या तालावर एकामागून एक पाऊल टाकत शिस्तीत चालत असतात. सैनिकी शक्तीने जगात जे नैराश्य आणले त्याची कल्पना ज्याने त्याचा अनुभव घेतला त्यालाच कळू शकते. युद्ध संपले असे जरी म्हणतात तरी त्या युद्धाचे नंतर झालेले दुष्परिणाम युद्धापेक्षाही भयंकर आहेत. सैनिकी शक्तीची दिवाळखोरी ही अशी आहे.

किंचितही शंका न बाळगता मी सांगू शकतो की लाखो लोकांनी अगदी तालासुरावर म्हटलेली रामधून ही सैनिकी शक्तीच्या प्रदर्शनापेक्षा प्रकाराने वेगळी व अनंत पटींनी श्रेष्ठ आहे. अंतःकरणापासून घेतलेले ईश्वराचे नाव तुम्ही अनुभवत असलेल्या आजच्या नैराश्याऐवजी चिरंतन शांतता व प्रसन्नता निर्माण करते. यातून ते पंजाबच्या विषयाकडे वळले. कलकत्त्यात जर टिकाऊ शांतता निर्माण होऊ शकली तर तिचा परिणाम पंजाबवरही व्हायला पाहिजे. परंतु अजून तसे झालेले नाही. हिंदू लाहोर सोडून चालले आहेत आणि मुसलमान अमृतसर सोडून. हे ऐकून मला दुःखही होते आणि लाजही वाटते. मुसलमानांनी हिंदूंवर विश्वास टाकू नये ही गोष्ट शोचनीय आहे. निघून जात असलेल्या लोकांना मुसलमान, हिंदू आणि शीख पुढारी मोठ्या प्रमाणात थांबवतील अशी आशा आहे.

यानंतर खरगपूरहून भेटायला आलेल्या काही मुसलमानांचा विषय गांधीजींनी काढला. तिथे आज जरी तुलनात्मक शांतता असली तरी ती टिकेल अशी शाश्वती नाही. हिंदू अधिकारी पक्षपाती आहेत अशी तक्रार त्यांनी केली आहे. असे नसेल अशी आशा त्यांनी व्यक्त केली. पोलीस विभागातील सर्व अधिकाऱ्यांना आणि त्यांच्या हाताखालील लोकांना त्यांनी स्पष्टपणे सांगितले की तुम्ही हिंदू, मुसलमान वा शीख नाही. तुम्ही भारतीय आहा आणि प्रत्येक भारतीयाच्या, मग त्याचा धर्म कोणताही असो, संरक्षणाकरिता तुम्ही शपथबद्ध आहा. असे केल्याने तुम्ही मुसलमान, हिंदू वा शीख राहणार नाही असे नाही, उलट तुम्ही अधिक चांगले व्हाल.

धर्म ही खाजगी वैयक्तिक बाब आहे आणि जर त्याला आपण वैयक्तिक पातळीवर ठेवले तर आपल्या राजकीय जीवनात सर्व काही चांगले होईल. आज जी बंधुभावाची अभिव्यक्ती दिसते तिला जर आपण सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रात अनुरूप कृतीची जोड देऊन दृढ केले नाही तर ती क्षणिक बाब ठरेल. जर सरकारी अधिकारी आणि जनतेचे प्रतिनिधी ही जबाबदारी घेतील व धर्मनिरपेक्ष राज्य निर्माण करण्याकरिता मन लावून प्रयत्न करतील तर आपण नवभारताची निर्मिती करू शकतो व अशा भारताचा जगाला अभिमान वाटेल.

हरिजन, ऑगस्ट ३१, १९४७

----

३०. प्रार्थना प्रवचन, ऑगस्ट २३, १९४७

(कुचबिहारचे महाराज यांच्या अलिपूर येथील वुडलॅन्ड्स या घरी ही सभा भरली होती.)

कलकत्ता,

ऑगस्ट २३, १९४७

गांधीजींनी आधी 'अल्ला-ओ-अकबर' ही घोषणा केली. त्यावर काही हिंदूंनी आक्षेप घेतला. गांधीजींचे म्हणणे होते की या घोषणेपेक्षा मोठी घोषणा जगात निर्माण झालेली नाही. ही घोषणा हृदय हेलावणारी आहे व तिचा अर्थ आहे केवळ ईश्वर महान आहे. या अर्थात नम्रता आहे. ही घोषणा अरबी भाषेत आहे म्हणून ती आक्षेपार्ह झाली काय? गांधीजींनी मान्य केले की भारतात या घोषणेशी संशयास्पद गोष्टींशी साहचर्य आहे. ही घोषणा करत हिंदूंना मारण्याकरिता मुसलमान काही वेळा मशिदीबाहेर आले असल्यामुळे या घोषणेने काही वेळा हिंदूंना भयभीत केले आहे. परंतु मूळ घोषणेचा याच्याशी काहीही संबंध नाही. यामुळे या दोघांमध्ये टिकाऊ मैत्री निर्माण करायची असेल तर मुसलमान मित्रांबरोबर ही घोषणा करायची की नाही याबद्दल हिंदूंच्या मनात मुळीच शंका निर्माण व्हायला नको. ईश्वर अनेक नावांनी ओळखला जातो व त्याला अनेक विशेषणे लावली जातात. राम, रहीम, कृष्ण, करीम ही सर्व नावे एकाच ईश्वराची आहेत. 'सत श्री अकाल' हीही तितकीच आशयघन घोषणा आहे. एकाही मुसलमानाने वा हिंदूने या घोषणेचा उच्चार करताना मागेपुढे पाहिले पाहिजे काय? याचा अर्थ आहे ईश्वर आहे आणि इतर काहीही नाही. रामधूनमध्येही हाच गुण आहे.

यानंतर ते 'वंदेमातरम'कडे वळले. ही घोषणा धार्मिक नाही. ही शुद्ध राजकीय घोषणा आहे. कॉंग्रेसने ती तपासली पाहिजे. गुरुदेवांकडे यासंबंधी विचारणा करण्यात आली होती. आणि या गाण्याच्या सुरुवातीच्या दोन ओळींमध्ये आक्षेपार्ह काहीही नाही असे कार्यकारिणीच्या हिंदू आणि मुसलमान सदस्यांनी मान्य केलेले असल्यामुळे गांधीजी म्हणाले की योग्य प्रसंगी हे

गीत म्हणायला काहीही हरकत नाही. मुसलमानांना चिथावणी देण्याकरिता वा अपमानित करण्याकरिता त्याचा उपयोग कधीही करण्यात येऊ नये. या घोषणेने राजकीय बंगालला पेटवले होते हे आपण लक्षात ठेवले पाहिजे. 'वंदेमातरम' हे शब्द उच्चारत स्वातंत्र्याकरिता अनेक बंगालींनी आपले प्राण अर्पिले आहेत. यामुळे भारतमातेला वंदन करणारे वंदेमातरम हे गीत आहे व त्याबद्दल माझ्या मनात तीव्र भावना आहेत हे मला माहीत असल्यामुळे माझ्या लीगच्या मित्रांनी ही गोष्ट लीगच्या पक्षश्रेष्ठीकडे न्यावी असा सल्ला मी त्यांना देईन. हिंदू आणि मुसलमानांमधील वाढती मैत्री पाहता 'वंदेमातरम'च्या ठरवण्यात आलेल्या ओळींवर लीगच्या सर्वोच्च नेतृत्वाने आक्षेप घेतला तर मला आश्चर्य वाटेल कारण वंदेमातरम हे राष्ट्रगीत तर आहे आणि शिवाय बंगालची ती अशी राष्ट्रीय उद्घोषणा आहे की जिने उर्वरित भारत झोपलेला असताना बंगालला टिकवून ठेवले आणि माझी जोपर्यंत माहिती आहे तोपर्यंत या गीताचे हिंदू आणि मुसलमान या दोघांनीही स्वागत केले होते. यात काही संशय नाही की काल सायंकाळी मी दाखवल्याप्रमाणे प्रत्येक गोष्ट दोन्ही भागीदारांकरिता पूर्णपणे स्वयंस्फूर्त असली पाहिजे. खऱ्या मैत्रीत कशाचीही बळजबरी करता येत नाही.

त्यांनी जो तिसऱ्या गोष्टीचा उल्लेख केला तो त्यांचे मित्र शहीद सुऱ्हावर्दी यांचा होता. शहीद सुऱ्हावर्दी हे विश्वसनीय नाहीत, ते मंत्री असताना हिंदूंना बरेच काही सहन करावे लागले होते अशा तक्रारी गांधीजींकडे तोंडी आणि पत्रांमधूनही सारख्या येत होत्या. ही तक्रार नवीन नव्हती. दोघांनी मिळून जे काम हाती घेतले होते व ज्याला अकल्पितपणे सुंदर फळ आले होते त्या कामाच्या आधीही गांधीजींना ही गोष्ट माहीत होती. गांधीजी म्हणाले की सावधगिरीची सूचना देणारांमुळे मी या प्रश्नाची चर्चा करत आहे. या प्रश्नाची माझ्या मित्राशी चर्चा करण्याकरितासुद्धा मला वेळ नव्हता. मला कोणतीही घाई नाही. स्वभावतःच मी विश्वास ठेवणारा माणूस आहे. सद्भावनेने विश्वास ठेवल्यामुळे मी काहीही गमावलेले नाही. ज्याप्रमाणे इतरांनी माझ्या शब्दांवर विश्वास ठेवावा असे मला वाटते त्याचप्रमाणे जोपर्यंत दुसरा माणूस

खोटे बोलत आहे असे सिद्ध होत नाही तोपर्यंत मी त्याच्यावर विश्वास ठेवीन. माणसांमध्ये राहण्याचा हाच सन्माननीय मार्ग आहे असे माझे मत आहे. विश्वास ठेवल्यामुळे माणूस कधीही काहीही गमावत नाही उलट विश्वासघात करणाराच गमावतो. त्याला त्याच्या निर्मात्यासमोर उत्तर द्यावे लागेल. आम्ही जे काही थोडे दिवस बरोबर आहो त्यावरून मी म्हणू शकतो की या मैत्रीबद्दल पश्चात्ताप वाटावा असे काहीही घडलेले नाही. आणि मी तुम्हांला सांगू शकतो की सुऱ्हावर्दी माझ्याबरोबर नसते तर मी काहीही करू शकलो नसतो.

पंजाबी मित्राचे जे प्रतिनिधी मंडळ (निरंजन सिंग तालीब यांच्या नेतृत्वाखाली पंजाब हिंदू-शीख सभेचे प्रतिनिधीमंडळ गांधींना दुपारी भेटायला आले होते.) त्यांना भेटायला आले होते त्याचा यानंतर त्यांनी उल्लेख केला. त्यांना मिळालेल्या माहितीप्रमाणे पंजाबमध्ये जे काही घडत आहे ते किती भयावह आहे याचे चित्र त्यांनी गांधीजींसमोर रेखाटले आणि त्यांनी त्यांना ताबडतोब पजाबमध्ये जाण्याची विनंती केली. त्यांनी गांधीजींना सांगितले की पंजाबमध्ये जी कत्तल आणि जाळपोळ झाली आहे तिच्यासमोर बंगालमधील घटना काहीच नाहीत.

याशिवाय ते म्हणाले की लाहोरमधून हिंदू आणि शीख जवळपास निघून गेले आहेत तर अमृतसरमधून मुसलमान. गांधीजी म्हणाले की मी असे समजतो की ही माहिती फुगवून सांगितलेली असावी. कलकत्त्यामधील पंजाबी लोकांना अमृतसरमधील खरी परिस्थिती कळू शकत नाही. कलकत्त्यामधील हिंदू, शीख आणि मुसलमान आपल्या मैत्रीच्या संबंधात खरोखर प्रांमाणिक असतील तर त्यांनी परस्परांची कत्तल करू नये असे त्या सर्वांनी पंजाबमधील आपल्या संबंधितांना लिहून कळवावे. असे केले नाही तर दोन्ही राष्ट्रप्रमुखांनी केलेल्या घोषणा निरर्थक ठरतील. पंजाबी पुढाऱ्यांना एकही मुसलमानेतर पाकिस्तानमध्ये असलेला आवडणार नाही तसेच भारतात हिंदू आणि शीख वगळता अन्य कोणी राहू नये असे वाटत असेल यावर माझा विश्वास बसू शकत नाही. यामुळे पश्चिम पंजाबमध्ये गुरुद्वारा आणि मंदिर राहणार नाहीत

पूर्व पंजाबमध्ये मशिदी राहणार नाहीत ही याची तार्किक परिणती होईल. हे चित्र इतके भयावह आहे की ते खरे असेल यावर विश्वास बसत नाही.

अखेरीस भेटायला आलेल्या राष्ट्रवादी मुसलमानांच्या विषयाकडे गांधीजी वळले. मुस्लिम लीगला महत्त्व दिल्याबद्दल आणि जीवन दिल्याबद्दल आणि राष्ट्रावादी मुसलमानांकडे दुर्लक्ष केल्याबद्दल त्यांनी गांधीजींना हिणवले होते. गांधीजी म्हणाले की दोन्हीही आरोपांकरिता मला गुन्हेगार ठरवता येऊ शकत नाही. लीगला माझ्या वा कॉंग्रेसच्या मदतीशिवायच महत्त्व मिळाले होते. लीग मोठी झाली कारण बरोबर म्हणा की चूक तिच्याकडे मुसलमान आकर्षित झाले. कॉंग्रेसला आणि मला ही गोष्ट मान्य करावी लागली आणि तुम्हांला भेडसावत असलेल्या प्रश्नाबद्दल चर्चा करावी लागली. कायदे आझम जिनांना मुंबईत मी अठरा वेळा भेटायला गेलो त्याबद्दल मला खेद वाटत नाही. शहीद साहेब, उस्मान साहेब आणि लीगच्या इतर सदस्यांशिवाय मी काहीही करू शकलो नसतो. राष्ट्रवादी मुसलमानांकडे दुर्लक्ष करण्याचा प्रश्नच उपस्थित होत नाही. माणसाचा राष्ट्रवाद ही त्याची स्वतःची गुणवत्ता असते. तिच्याकरिता मान्यतेची गरज नसते. गांधीजींनी आपल्या मित्रांना विनंती करत सांगितले की तुम्ही जसे आहा तसेच राहा आणि तुमच्या प्रत्येक कृतीतून धैर्य, स्वार्थत्याग, अभ्यासातून निर्माण झालेले खरे ज्ञान यांचे दर्शन होऊ द्या. असे झाले तर मग, तुम्ही थोडे असा की जास्त, तुमचा ठसा भारताच्या भवितव्यावर उमटल्याशिवाय राहणार नाही. यापुढे जाऊन त्यांनी त्यांना सल्ला दिला की तुम्ही लीगमध्ये सामील व्हा आणि जेव्हा केव्हा ती प्रतिगामी असल्याचे आढळेल तेव्हा तुम्ही तिला आतून विरोध करा. हे सर्व सांगत असतानाच त्यांनी लीगच्या मित्रांना सल्ला दिला की राष्ट्रवादी मुसलमान आत येवो वा बाहेर राहो तुम्ही त्यांच्याकडे मैत्रीच्या भावनेने जा. खरी मैत्री काही खास कारण असल्याशिवाय कुणालाही वगळत नाही.

हरिजन, ऑगस्ट ३१, १९४७

----

३१. जवाहरलाल नेहरू यांना पत्र, ऑगस्ट २४, १९४७

ऑगस्ट २४, १९४७

मी ताबडतोब पंजाबमध्ये जावे म्हणून कलकत्त्यातील पंजाबी माझ्यावर दडपण आहेत. ते मला भयानक हकिगती सांगत आहेत. हजारो मारले गेले आहेत. काही हजार मुलींचे अपहरण करण्यात आले आहे. पाकिस्तानच्या भागात हिंदू राहू शकत नाहीत आणि मुसलमान दुसऱ्या भागात. यात भर पडली आहे सैन्याच्या दोन विभागाच्या पक्षपाताची. ते हाहाकार घडवून आणत आहेत! हे सर्व खरे असू शकते काय?

मी जर पंजाबमध्ये जाणे आवश्यक असेल तर तुझ्या मते केव्हा? मला अजून कलकत्त्यात काम आहे, नंतर नोआखाली आणि बिहारमध्ये. परंतु पंजाबमध्ये जाणे आवश्यक असल्याचे सिद्ध होत असेल तर प्रत्येक गोष्ट बाजूला ठेवता येऊ शकेल. (जवाहरलाल नेहरू यांनी पंजाबला परत भेट दिली आणि ऑगस्ट २५ला परतल्याबरोबर त्यांनी गांधीजींना लिहिले की आज सकाळी संरक्षण समितीच्या बैठकीत तुम्ही पंजाबमध्ये जावे म्हणून मौऊंटबॅटन यांनी तुम्हाला आग्रह करण्याची विनंती केली. त्यांना खात्री वाटते की तिथेही तुम्ही पंजाबमधील चमत्काराची पुनरावृत्ती कराल. मी त्यांना सांगितले की मी यासंबंधी स्पष्ट नाही. तुम्ही तिथे जावे परंतु लगेच नाही असे मला वाटते. याशिवाय पाहा जवाहरलाल नेहरू यांना पत्र ऑगस्ट २२, १९४७.)

महात्मा गांधी - अखेरचं पर्व, खंड ३, पृष्ठ ४४२

----

३२. प्रार्थना प्रवचन, ऑगस्ट २५, १९४७

(ही सभा हावरा मैदानात झाली होती. गांधीजींचा या दिवशी मौनवार असल्यामुळे त्यांनी आपले भाषण लिहून काढले आणि निर्मल कुमार बोस यांनी त्याचा बंगालीत अनुवाद केला. परंतु पावसामुळे त्यांना उशीर झाला व ते एक तास उशिरा पोहोचले. त्या वेळेपर्यंत मौन सोडण्याची गांधीजींची वेळ झाली होती. भाषणाचे पहिले दोन परिच्छेद लिहिलेले होते. उर्वरित भाग गांधीजी जे बोलले त्याचा वृत्तांत आहे.)

कलकत्ता,

ऑगस्ट २५, १९४७

आज माझा मौनवार असल्यामुळे मी तुमच्याशी बोलू शकत नाही याचा मला खेद होतो. यामुळे मला तुम्हाला जे काही सांगायचे आहे ते मी लिहून काढले आहे. पश्चिम बंगालमध्ये हिंदू बहुसंख्य असल्यामुळे त्यांचे आपल्या मुसलमान बांधवांप्रती मुख्य कर्तव्य कोणते आहे यासंबंधी मी दररोज तुमच्याशी बोलत असतो. तुम्ही जर भूतकाळ विसरू शकत असाल तरच तुम्ही हे कर्तव्य पार पाडू शकाल. शत्रूंचे मित्र कसे होतात याची उदाहरणे आपण जगभर पाहतो. उदाहरणार्थ ब्रिटिश आणि बोअर परस्परांशी अटीतटीने लढले होते परंतु आता ते मित्र झालेले आहेत हे आपणा सर्वांना माहीत आहे. हिंदू आणि मुसलमान का मित्र झाले पाहिजे याचे अजूनही महत्त्वाचे कारण आहे. आपण जर मनातील बदल्याची सर्व भावना काढून टाकली नाही तर आपण हे काम करू शकणार नाही.

आजची सायंकाळ मी सिल्हटकरिता खर्च करू इच्छितो. सिल्हटमध्ये जोरदार दंगे सुरू असल्यामुळे भयभीत झालेल्या लोकांच्या मला तारा येत आहेत. कारण माहीत नाही. आत्ताच मी सिल्हटला जाऊ शकत नाही याचा मला खेद होतो आणि माझ्या उपस्थितीमुळे ताबडतोब जमाव शांत होईल असे समजण्याइतका मी अहंकारीही नाही. मला माहीत आहे की काही तरी महत्त्वाचे कारण असल्याशिवाय माणसाने सध्याचे कर्तव्यस्थान सोडू नये, मग ते कर्तव्य नवीन कामापेक्षा कितीही का लहान असेना. साल्व्हेशन आर्मीच्या भाषेत बोलायचे तर वाईटपणाच्या

विरोधात काटेकोरपणे सत्य आणि अहिंसेच्या साधनाने चांगुलपणाकडून लढा देणारे आपण सर्व ईश्वराचे सैनिक आहो. ईश्वराचे सैनिक म्हणून आपण प्रश्न विचारायचा नसतो तर करायचे आणि मरायचे आहे. यामुळे सिल्हटच्या लोकांच्या व्यथांमध्ये मी जरी ताबडतोब धावून जाऊ शकत नाही तरी पूर्व बंगालच्या अधिकाऱ्यांना सर्व सामान्यपणे आणि सिल्हटच्या अधिकाऱ्यांना विशेषेकरून मी विनवणी करू शकतो की त्यांनी संकटग्रस्त लोकांच्या बाजूने प्रयत्नांची पराकाष्ठा करून बेडर लोकांचा बंदोबस्त करावा. आता हिंदू आणि मुसलमानांमध्ये शातता निर्माण झालेली असल्यामुळे अधिकारीगण या घृणीत दंगली सहन करणार नाहीत अशी मला खात्री आहे. दंगलीचे हे काम गुंडांचे आहे असे म्हणणे चुकीचे आहे आणि असे म्हणून आपण त्यांचे गांभीर्य कमी करतो. ज्या राज्यात आपण राहतो त्या राज्यातील बहुसंख्याकांइतकेच आपणही महत्त्वाचे नागरिक आहो असे अल्पसंख्याकांना वाटले पाहिजे. बंगालच्या दोन भागाच्या प्रमुखांनी वारंवार भेटावे आणि दोन राज्यात शांतता कायम राखण्याचे मार्ग शोधावे तसेच तिथे राहणारांना पुरेसे अन्न आणि वस्त्रप्रावरण मिळेल व पूर्व व पश्चिम बंगालच्या जनतेला पुरेसे काम मिळेल हे पाहावे. आपले पुढारी प्रामाणिकपणे, निर्भयपणे आणि खंड न पडू देता एकत्रित होऊन काम करत आहेत हे जेव्हा जनता पाहील तेव्हा या दोन राज्यांत राहणारी जनता पुढाऱ्यांच्या या कामाची नोंद घेईल व त्याप्रमाणे वागेल. दंगलग्रस्त लोकांना मी सल्ला देईन की त्यांनी भवितव्याला शौर्याने तोंड द्यावे आणि भीतीला बळी पडू नये. लोकांच्या जीवनात दंगलीआदींचे असे प्रसंग येतच असतात. पुरुषत्वाची मागणी असते की अशा प्रसंगांना तोंड देत असताना आपण दुबळेपणा दाखवायला नको. दुबळेपणाने खोडसाळपणा वाढतो तर धैर्याने तो कमी होतो.

ओले झालेल्या आणि चिखलाने भरलेल्या पटांगणात श्रोत्यांना उभे राहावे लागले वा बसावे लागले याकरिता गांधीजींनी आधी प्रचंड श्रोतृसमुदायाची माफी मागितली. मेजर जनरल शाह नवाझ यांच्या सत्काराप्रित्यर्थ हावडात जी सभा झाली होती तिच्यात शहीद साहेबांना

अपमानित करण्यात आले होते. त्याचा गांधीजींनी उल्लेख केला. या असभ्य वर्तनाकरिता जबाबदार असलेल्या लोकांची सेनापती महोदयांनी सौम्य शब्दांत कानउघाडणी केली.

गांधीजी म्हणाले की आपण भूतकाळ विसरायलाच पाहिजे आणि जेव्हा आम्ही दोघेजण कोणताही मानसिक आडपडदा न ठेवता काम करतो तेव्हा एकाचा अपमान हा दुसऱ्याचाही अपमान असतो. आणि ज्याअर्थी आम्ही दोघेही हिंदू-मुसलमानांच्या ऐक्याचे प्रतिनिधित्व करण्याचा प्रयत्न करत आहो त्याअर्थी हिंदू अथवा मुसलमानाचा अपमान करणे म्हणजे सोबत काम करणाऱ्या आम्हा दोघांचा अपमान करणे आहे.

यानंतर त्यांनी पंजाबहून आलेले एका मित्र शक्य तितक्या लवकर पंजाबमध्ये येण्याकरिता कशा प्रकारे आग्रह करत होते ते सांगितले. त्यांनी त्या मित्राला आश्वस्त करत सांगितले की मी याबाबत सतत पंडितजींच्या संपर्कात आहे. मी संपूर्ण भारताचा सेवक असल्यामुळे अखेरीस पंजाब तितकाच माझा आहे जितका भारताचा दुसरा एखादा भाग. याशिवाय सैनिकी शासनाच्या दिवसांत पंजाबमध्ये मी सहा महिने राहिलेलो आहे. आवश्यकता पडली की शक्य तितक्या लवकर मी पंजाबमध्ये जाणार आहे. हे खरे आहे की सिल्हट, मालडा, मुर्शिदाबाद आणि इतर ठिकाणीही माझी आवश्यकता आहे. एकच माणूस आपल्या मर्यादित वेळेत सर्व ठिकाणी हजर राहू शकेल हे शक्य नाही. तसेच संकटाच्या वेळी एकाच माणसावर अवंलंबून राहणे हीसुद्धा निरोगी पद्धत नाही. संकटप्रसंगी मदतीकरिता संकटनिवारण व्हावे म्हणून ईश्वरावर अवलंबून राहणे हेच प्रतिष्ठितपणाचे आहे. तोच अचूकपणे मदतीकरिता धावून येणारा असतो, मार्गदर्शक असतो आणि मित्रही असतो.

गांधीजींनी निदर्शनास आणून दिले की पुनर्वसन सोपे होणार नाही. जमीनमालक याच्या विरोधात आहेत असे दिसते. निर्वासितांचे मनमोकळेपणाने स्वागत करणे हे त्यांचे कर्तव्य आहे. निर्वासितांवर बळजबरीने घर सोडण्याची वेळ आलेली असल्यामुळे त्या महिन्यांकरिता वा दिवसांकरिता घरमालकांनी त्यांना भाडे मागू नये अशी अपेक्षा आहे.

अखेरीस त्यांनी एका मुसलमानाकडून आलेल्या पत्राचा उल्लेख केला. तो स्वतःला सुफी म्हणवत असे. त्याने हे पत्र शहीद साहेबांद्वारे पाठवले होते.

त्याच्या पत्राचा आशय असा होता की हिंदू धर्म आणि इस्लाम यामध्ये कोणतेही साम्य नाही आणि यामुळे हे दोघे केव्हाही एक होऊ शकत नाही. त्याच्या म्हणण्याप्रमाणे याचे कारण हिंदू एका आणि केवळ एकाच देवावर विश्वास ठेवत नाहीत आणि गायी, बकरे यांना माणसापेक्षा श्रेष्ठ समजतात. तसेच ते उच्चनीच भाव मानतात. उलटपक्षी इस्लामचा भ्रातृभावावर विश्वास आहे. यामुळे त्यात श्रेष्ठकनिष्ठता नाही आणि ते एकाच ईश्वरावर विश्वास ठेवतात व तो म्हणजे अल्ला. हे हिंदू धर्माचे व्यंगचित्र आहे. असा एकही हिंदू नाही की जो गायीला वा बकऱ्याला माणसापेक्षा श्रेष्ठ मानतो. परंतु गांधीजींनी मान्य केले की जर माझ्यासारखा कोणी स्वतःला ईश्वराच्या निर्मितीतील सर्वात कमी प्रतीचा समजत असेल तर त्यात काहीही चूक नाही. हे खऱ्या नम्रतेचे चिन्ह आहे. गांधीजींचा विश्वास होता की प्रत्येक हिंदू एका आणि एकाच ईश्वरावर विश्वास ठेवतो. त्यांनी मान्य केले की हिंदू धर्माच्या सभोवती अनावश्यक वाढ झालेली आहे आणि त्याला अनुसरणारे नेहमीच अविकृत हिंदू धर्माचे पूजक असतातच असे नाही. यामुळे माझ्यासारखे हिंदू धर्माचा कसा अर्थ लावतात हे कळण्याकरिता तटस्थ माणूसच पाहिजे. त्याचप्रमाणे इस्लामचा अर्थ लावण्याकरितासुद्धा तटस्थ हिंदूच पाहिजे. कोणत्याही धर्माचा अर्थ लावण्याचा हा सर्वात सुरक्षित मार्ग आहे. असे झाले तर सर्व धर्मांचे मूलभूत तत्त्व एकच असल्याचे आढळून येईल.

हरिजन, सप्टेंबर ७, १९४७

----

३३. प्रार्थना प्रवचन, ऑगस्ट २६, १९४७

(ही सभा लेक मैदानात झाली होती)

कलकत्ता,

ऑगस्ट २६, १९४७

सभेला भरपूर गर्दी जमली होती आणि श्रोते आपसात बोलत असल्यामुळे जोराचा आवाज होत होता. गांधीजी म्हणाले की माझी इच्छा असूनही या गोंगाटामुळे मला बोलता येणे शक्य नाही. जमावातील बहुसंख्य लोक शांत असल्यामुळे मी दोन शब्द बोलेन असे ते म्हणाले. ते म्हणाले की माझ्या अपेक्षेप्रमाणे पुर्नवसनाचे काम वेगात होत नाही. ही प्रक्रिया लवकर पूर्ण झाली नाही व निर्वासित आपल्या घरात परतू शकले नाही तर दररोज इतक्या मोठमोठ्या सभा होऊनही शांतता तात्कालिक राहील. मुद्द्यावर बोट ठेवत ते म्हणाले की तलावाच्या भागात श्रीमंत लोक राहतात. त्यांनी जर कर्तव्यपूर्ती करायचे ठरवले तर ते पुनर्वसनाच्या योजनेला हातभार लावू शकतात. पोलिसांनी भीती वा पक्षपाताचा विचार न करता काम केले तर अर्धे काम पूर्ण होईल.

त्यानंतर त्यांनी त्यांना जे आंग्ल-भारतीय (ऍंग्लोइंडियन) बंधूभगिनी भेटायला आले होते त्यांचा विषय काढला. ते म्हणाले की मी जरी सभेत त्यांना बोलावू शकलो नाही तरी माझ्या एखाद्या प्रार्थना प्रवचनात मी त्यांच्याबद्दल बोलायचे ठरवले आहे. परकीय सत्तेच्या काळात त्यांच्या समाजाबद्दल सरकारला जवळीक वाटत असे. स्वातंत्र्याच्या काळातही अशी विशेष वागणूक तुम्हांला मिळणे सुरू राहील अशी कोणतीही अपेक्षा तुम्ही तुमच्या मनात बाळगू नये असे गांधीजींनी त्यांना सांगितले. परंतु प्रत्येक सेवकाचा ज्याप्रमाणे न्यायावर अधिकार असतो त्याचप्रमाणे तुम्हालाही पूर्ण न्याय मिळेल. आंग्ल-भारतीय हे देशातील इतर कोणत्याही

समुदायाप्रमाणे देशाचे नागरिक आहेत. आंग्ल-भारतीयांना पूर्णपणे आपल्या भावाबहिणीप्रमाणे समजणे हे हिंदू आणि मुसलमान या दोघांचेही कर्तव्य आहे.

त्यानंतर त्यांनी लोकांना ग्रासत असलेल्या प्रांतवादाचा उल्लेख केला. काही आसामी आसाम हा केवळ त्यांचाच आहे असा विचार करत असल्याचे वृत्तपत्रांवरून त्यांना आढळून आले होते. ही भावना जर प्रत्येक प्रांतात चेतवली गेली तर मग भारत कोणाचा असेल? ते म्हणाले की प्रत्येक प्रांतातील लोक भारताचे आहेत अशी माझी भावना आहे आणि भारत सगळ्यांचा. अट इतकीच की कोणीही दुसऱ्या प्रांताचे शोषण करण्याकरिता वा त्या प्रांतावर सत्ता गाजवण्याकरिता वा त्याच्या हितसंबंधांना कोणत्याही प्रकारे धक्का लावण्याकरिता तिथे जाऊन वास्तव्य करू शकत नाही. भारताचे सर्व सेवक आहेत आणि आपण सर्व सेवेच्या भावनेने इथे राहत आहो. अशीच प्रांतीय भावना बिहारमध्ये बंगाली लोकांच्या विरोधात आढळते. दार्जीलिंगमध्ये याचे अतिरेकी रूप आढळते. असे म्हणतात की तिथे गुरखा राहतात आणि सपाटीच्या प्रदेशातून येणाऱ्या लोकांना तिथे राहण्यापासून विरोध करणे इतकेच त्यांचे काम आहे. आपला हेतू साध्य व्हावा म्हणून ते बळाचाही वापर करतात असे वृत्त आहे. गांधीजींनी आशा व्यक्त केली हे विष भारताबद्दलचे प्रेम आणि कल्पनाशक्ती नसलेल्या आणि काही मोजक्याच तरुणांपर्यंत मर्यादित राहील. गांधीजी म्हणाले की स्वतःला भारताचा भाग समजणाऱ्या काही गुरखा अधिकाऱ्यांना भेटल्यामुळे मला आनंद झाला. त्यांनी वर्तनाचा सुवर्णनियम सांगितला. दुसऱ्या प्रांताला इजा पोहचवण्याच्या दृष्टीने आणि आपल्या उद्दिष्टपूर्तीकरिता बळाचा आधार घेऊन कोणीही दुसऱ्या प्रांतात जाऊ शकत नाही.

हरिजन, सप्टेंबर ७, १९४७

----

३३. प्रार्थना प्रवचन, ऑगस्ट २७, १९४७

(क्लाईव्ह ज्यूट मिलच्या पटांगणात ही सभा झाली होती.)

कलकत्ता,

ऑगस्ट २७, १९४७

यानंतर गांधीजी राष्ट्रवादी मुसलमानांच्या प्रश्नाकडे वळले. त्यांनी गांधीजींना पुढील चिठ्ठी पाठवली होती. राष्ट्रवादी मुसलमानांनी लीगमध्ये सामील व्हावे असे मत तुम्ही व्यक्त केले आहे. याचा अर्थ कॉंग्रेस आता सांप्रदायिक संघटना झाली आहे असा होतो काय?

गांधीजी म्हणाले की तुम्ही राष्ट्रवादाचा त्याग करा वा कॉंग्रेसने दुसरी हिंदू सभा व्हावे असे सांगण्याचा अपराध मी करणार नाही. सांप्रदायिकतेचा स्वीकार करून कॉंग्रेस आत्महत्या करणार नाही अशी मला आशा आहे. कॉंग्रेस जेव्हा सर्वांचे प्रतिनिधित्व करणे थांबवेल, मग ते गरीब भिकारी असो की श्रीमंत राजेमहाराजे असो, की हिंदू असो वा मुसलमान असो की अजून कोणी असो, तेव्हा ती स्वतःचाच नाश करून घेईल. यामुळे लीगच्या सदस्यत्वाची अट जर कॉंग्रेसच्या सदस्यत्वाचा त्याग करणे वा ते दडवून ठेवणे असेल तर कॉंग्रेसच्या मुसलमानांना लीगमध्ये सामील होण्याचे मी म्हणू शकत नाही. लीगच्या त्या ठरावांना ते पाठिंबा देतील जे राष्ट्रहिताचे आहेत व जे ठराव राष्ट्रहिताचे नाहीत त्यांना विरोध करतील. माझ्या मनात इस्लामबद्दल श्रद्धा असलेले असे अनेक मुसलमान आहेत की जे कॉंग्रेसमध्येही नव्हते आणि लीगमध्येही. मुसलमान मित्रांना जर मुसलमान समुदायाला प्रभावित करण्याची इच्छा असेल तर त्यांनी लीगमध्ये जावे असे मी म्हणालो होतो. खऱ्या राष्ट्रवादाला माझ्या अथवा अन्य कोणाच्या प्रोत्साहनाची गरज नसते. सद्गुणाप्रमाणेच राष्ट्रवादाचे पारितोषिकही राष्ट्रवादच असते. एका वा दसऱ्या संघटनेत सामील होऊन भौतिक समृद्धीचा विचार त्यांनी कधीही करू नये. राष्ट्रवादी कधीही नोकरीचा, सत्तेचा वा संपत्तीचा विचार करणार नाही. कॉंग्रेसचे वा लीगचे अध्यक्षपद

सेवेच्या बळावर मिळण्याचा एक पायंडा पाडला जाऊ शकतो. लीग जशी होती तशीच आहे, ती तशी काही माझ्या वा कॉंग्रेसच्या खुशामतीमुळे झालेली नाही. कायदे आझम कार्यक्षम अध्यक्ष होते. पैसा वा पद त्यांना विकत घेऊ शकत नव्हते. ते पहिल्या पंक्तीतील बॅरिस्टर आणि श्रीमंत गृहस्थ होते. व्यापाऱ्याचे पुत्र आणि हुशार वकील असल्यामुळे पैशाची गुंतवणूक करून तो द्विगुणित कसा करावा हे त्यांना माहीत होते. याचा अर्थ असा नाही की मला त्यांचे सर्व मार्ग पसंत होते वा मुसलमानांना त्यांनी योग्य मार्गाने नेले असे मला वाटते. कायदे आझम आणि लीगशी माझे मतभेद आहेत. परंतु त्यांचे जे गुण आहेत ते मी नाकारू शकत नाही. राष्ट्रवादी मुसलमानांना लीगमध्ये सामील होण्याकरिता मी कोणत्या अटीवर सांगितले ते यावरून स्पष्ट होईल.

यानंतर गांधीजी आझाद हिंद फौजेच्या लोकांनी विचारलेल्या प्रश्नाकडे वळले. (यानंतर पाऊस सुरू झाल्यामुळे सभा थांबवावी लागली. आझाद हिंद फौजेच्या लोकांना गांधीजींनी दिलेल्या उत्तराकरिता पाहा प्रार्थना प्रवचन ऑगस्ट २८, १९४७)

हरिजन, सप्टेंबर ७, १९४७

----

३४. महाराज यांना पत्र, ऑगस्ट २८, १९४७

ऑगस्ट २८, १९४७

महाराज साहेब,

तुम्ही पाठवलेल्या १००,००० रुपयांची पावती मी आधीच पाठवलेली आहे. या वर्षी नोआखालीला खर्च करण्याकरिता माझ्याजवळ १५०,००० रुपये आहेत असे दिसते. यामुळे सध्या तरी मी माझे काम सुरू ठेवू शकतो. आता त्रिपुरा, नोआखालीजवळचे चितगाव, कलकत्ता आणि बिहार येथील मदतकार्य माझ्यासमोर आहे. या कामाकरिता माझ्याजवळ फार कमी रक्कम आहे. तुम्ही पाठवलेल्या रकमेतून मी जर या भागातील हिंदू आणि मुसलमान या दोन्ही समुदायांकरिता खर्च करू शकेन तर माझे काम सोपे होईल. तुम्ही सांगितलेल्या अटींशिवाय या भागातील हिंदू आणि मुसलमानांकरिता तुमच्याकडून मिळालेल्या रकमेचा मी उपयोग करू शकत असेन तर मला तसे कृपाकरून कळवा.

कृपाकरून मला तुमचे उत्तर कळू द्या.

आशीर्वाद

बापू

गुजराती मायक्रोफिल्मवरून : एम. एम.यू. /२३

----

३५. प्रार्थना प्रवचन, ऑगस्ट २८, १९४७

(विद्यापीठ विज्ञान महाविद्यालयात हे भाषण झाले)

कलकत्ता,

ऑगस्ट २८, १९४७

प्रार्थनेनंतर कलकत्त्याच्या विद्यार्थ्यांना उद्देशून गांधीजी बोलले. ते म्हणाले की मी अगदी तरुणपणापासून माझ्या पद्धतीने शिकवण्याचे काम केले आहे आणि १९१५ साली भारतात आल्यानंतर बहुधा मी संबोधिलेली पहिली सभा विद्यार्थ्यांचीच असावी. यानंतर भारतभ्रमणात मी किती तरी विद्यार्थ्यांच्या सभा घेतल्या. तुम्ही माझ्याकरिता नवीन नाही आणि मी तुमच्याकरिता. परंतु एवढ्यात मी पूर्वीप्रमाणे सभा घेत नाही यामुळे आज या सभेत मला तुमच्याशी बोलता येते याचा आनंद होतो. संध्याकाळच्या कामकाजाच्या वेळी तुमच्या कुलगुरूंशी माझी सुखद भेट झाली. शहीद साहेबांशी विद्यार्थ्यांनी केलेल्या दुर्व्यवहाराबद्दल ते दुःखी होते. गांधीजी म्हणाले की मी केवळ प्रार्थना व त्यानंतरचे प्रार्थना प्रवचन करणार होतो. परंतु असे व्हायचे नव्हते. विद्यार्थी जगतात चोहोकडे मला अराजक आढळते. तुम्ही तुमच्या शिक्षकांच्या आणि कुलगुरूंच्या आज्ञा पाळत नाही. उलटपक्षी तुमच्या शिक्षकांनी तुमच्या आज्ञा पाळाव्या असे तुम्ही अपेक्षिता. उद्याच्या भारताचे नेतृत्व ज्यांच्याकडे असणार आहे त्यांच्या वर्तनाचे हे दुःखद चित्र आहे. त्या दिवशी तुम्ही तुमच्या बेशिस्त वागणुकीचा परिचय करून दिला होता. विदेशी भाषेतील घोषणाफलकातून तुम्ही शहीदसाहेबांची अशोभनीय हेटाळणी केली होती. तुम्ही जितका शहीदसाहेबांचा अपमान केला तितकाच माझाही केला आहे हे लक्षात ठेवा. शहीद साहेबांच्या विरोधात वापरण्यात आलेल्या भाषेद्वारे त्यांचा अपमान होऊ शकत नाही. परंतु मी ही वृत्ती मान्य करू शकत नाही. काहीही झाले तरी विद्यार्थ्यांनी नम्र आणि सुमार्गावर राहिले पाहिजे. तुमच्यासमोर तुमच्या कुलगुरूंचा आदर्श आहे. मुख्यमंत्री, शहीद साहेब आणि मी असे आम्ही सर्व लोक आमच्याकरिता तयार केलेल्या व्यासपीठावर बसलो होतो परंतु तुमचे कुलगुरू

इतर निमंत्रितांमध्ये बसले होते. त्यांच्या नम्रतेने मला कृष्णाची आठवण करून दिली. राजा युधिष्ठिराने जेव्हा यज्ञ केला तेव्हा कृष्णाने आलेल्या पाहुण्याचे पाय धुण्याचे शारीरिक श्रमाचे काम आपल्याकडे घेतले होते. यातून त्याच्या अंतःकरणातील नम्रतेचे दर्शन होते. सर्वात मोठा तेव्हाच महान राहतो जेव्हा तो सर्वात कमी प्रतीच्या कामाची निवड करतो. हिंदू धर्मश्रद्धेची मला जी काही माहिती आहे त्यावरून जर मी काही सांगू शकत असेन तर जोपर्यंत तुमची विद्यार्थीदशा संपत नाही तोपर्यंत तुम्ही संन्यासी राहिले पाहिजे. तुम्ही कठोर आत्मशिस्त पाळली पाहिजे. तुम्ही विवाह करू शकत नाही तसेच तुम्ही कालापव्यय करू शकत नाही. तुम्ही मद्यपान वा तत्सम व्यसन करू शकत नाही. तुमचे वर्तन आत्मसंयमाचे झळझळीत उदाहरण असले पाहिजे. तुम्ही जर या सर्व परंपरेप्रमाणे राहिला असता तर शहीद साहेबांच्या बाबतीत तुम्ही जे केले ते तुम्ही केले नसते. (यानंतर गांधीजींनी आपल्या भाषणाचा अनुवाद करण्याकरिता निर्मल कुमार बोस यांना बोलावले परंतु श्रोत्यांच्या आग्रहामुळे त्यांनी आपले भाषण सुरू ठेवले.)

गांधीजी म्हणाले की आझाद हिंद फौजेसंबंधी मी माझे मत व्यक्त करावे अशी आझाद हिंद सैन्याच्या काही सदस्यांकडून मला परवा सायंकाळी एक चिठ्ठी मिळाली होती. (पाहा प्रार्थना प्रवचन, ऑगस्ट २७, १९७) आझाद हिंद फौजेच्या काही पुढाऱ्यांशी माझा निकटचा संपर्क होता. आझाद हिंद फौजेसंबंधी बोलताना गांधीजी म्हणाले की मला नेताजीसंबंधी बोलणे भाग आहे. ते शरीराने मृत आहेत परंतु भारताची सेवा करणारांमध्ये ते जिवंत आहेत. भरघोस फायदेशीर कारकिर्दीची संधी समोर दिसत असतानाही तिचा त्याग करण्याच्या निर्धाराने सुभाषबाबू जेव्हा नुकताच इंग्लंडमधून परतले होते तेव्हा त्यांना भेटण्याचा योग मला आला होता. त्यांनी स्वार्थी आकांक्षेऐवजी निस्वार्थ सेवा निवडून देशबंधूंच्या हाताखाली काम करण्याचा निर्णय घेतला होता. यामुळे आम्ही जवळच्या संपर्कात येऊ शकलो. सुभाषबाबू जरी अहिंसक असहकारक झाले होते तरी त्यांना माझा शुद्ध अहिंसेचा मार्ग पटला नव्हता. त्यांना धोकादायक साहसाची आणि अद्भुतरम्य जीवनाची ओढ होती. त्यांचे साहस अतुलनीय होते. त्यांनी भारताच्या सर्व

प्रांतांतील आणि सर्व धर्माच्या लोकांचे सैन्य तयार केले व आपल्या स्वतःच्या देदिप्यमान उदाहरणाने त्यांच्यात स्वतःहोऊन शिस्तपालनाचे व आज्ञाधारकतेचे वातावरण निर्माण केले होते. आधुनिक काळातील सर्वात शक्तिशाली सत्तेशी लढा देण्याकरिता तयार असलेले सैन्य त्यांनी आपल्या प्रतिभेने उभारले ही काही लहान गोष्ट नव्हती. आझाद हिंद फौजेच्या अधिकाऱ्यांनी गांधीजींना सांगितले की नेताजींनी आम्हांला सांगितले आहे की गांधीजी भारताचे भवितव्य घडवण्याकरिता देशांतर्गत जो कोणता लढा सुरू करतील त्यात सामील व्हा आणि देशाबाहेरील लढ्याचा प्रणेता मी असल्यामुळे मी सरू केलेल्या लढ्यात सामील व्हा.

आझाद हिंद सैन्याच्या सदस्यांनी विचारलेल्या प्रश्नाचे उत्तर देत गांधीजी म्हणाले की भारताच्या वा पाकिस्तानच्या सध्याच्या सैन्यात तुम्हांला सामावून घेतले जाईल वा सैन्यात तुमचे वेगळे पथक तयार केले जाईल असे तुम्ही गृहीत धरू नये. येत्या काही काळात तरी हे अव्यवहार्य आहे. तुम्ही एकत्र होऊन भारताचे सेवक म्हणून काम करावे हा तुमच्याकरिता सर्वोत्तम मार्ग आहे. तुम्ही सर्वांनी मिळून एखादा जमिनीचा तुकडा घ्यावा व तुमच्या तलवारीचे नांगर बनवून कोट्यवधी उपाशी लोकांकरिता अधिक धान्य पिकवावे. तुम्हांला माझी सूचना जर पटत नसेल तर तुम्हांला नागरी जीवनात सामावून घेतले जाईल आणि तुम्ही देशाची सेवा करा. स्वतंत्र भारतात 'एकदा सैनिक, कायमचा सैनिक' हा विचार चुकीचा आहे. मी दक्षिण आफ्रिकेत वीस वर्षे राहिलो आहे. जेव्हा सैनिक म्हणून काम करणे आवश्यक असायचे तेव्हा प्रत्येक बोअर प्रथम श्रेणीचा सैनिक म्हणून काम करायचा. एरव्ही तो आश्चर्य वाटावे असा शेतकरी असायचा. सेनापती बोथा (लुईस बोथा १९६२-१९१९, दक्षिण आफ्रिका संघराज्याचे प्रधानमंत्री १९१०-१९) असे होते. फिल्ड मार्शल स्मट्स (जान क्रिश्चन स्मट्स, १८७० - १९५०, दक्षिण आफ्रिकेचे प्रधानमंत्री १९१९ ते १९२४ आणि १९३८ - ४८) असेच होते. ते महान वकील, महान शेतकरी होते. त्यांच्याजवळ उत्तम प्रकारची शेती होती आणि प्रत्येक जण त्यांना नावलौकिक मिळवलेला सैनिक म्हणून ओळखायचा. नेताजी स्वतः काय होते? ते फिल्ड मार्शल स्मट्सपेक्षा कमी होते काय? सैनिकी हा त्यांचा व्यवसाय कधीही नव्हता.

सांप्रदायिकतेच्या यादवीमुळे होणाऱ्या दंगलींमुळे आज भारताला हादरे बसत असताना ज्या नेताजींबद्दल तुम्हांला इतका जिव्हाळा वाटतो, आणि ज्यांच्या अधिकाऱ्यांच्या डोळ्यात त्यांची आठवण होताच पाणी आल्याचे मी पाहतो त्यांच्या हाताखाली तुम्ही कसे होता हे दाखवून देण्याकरिता फौजेच्या सदस्यांनी एक आदर्श उदाहरण घालून द्यावे. तुमच्या मनातील त्या प्रेमाचे कृतीत रूपांतर होऊ द्या.

अशा नेतांजींबद्दल माझ्या मनात प्रेम आणि आदर होता हे खरे असले तरी आमच्यात मतभेद होते. परंतु त्या मतभेदांना महत्त्व नव्हते. अशा प्रकारचे अंतर उत्तम मित्रांमध्येही असते. विद्यार्थ्यांनीसुद्धा, मग त्यांचा विश्वास अहिंसेवर असो वा नसो, विद्यार्थी जीवनाकरिता आणि सैनिकांकरिता आवश्यक असलेली ती कठोर शिस्त समजून घेतली पाहिजे.

हरिजन, सप्टेंबर ७, १९४७

----

३६. प्रार्थना प्रवचन, ऑगस्ट २९, १९४७

(ही सभा टोली गंज पोलिस पटांगणात झाली होती. वंदेमातरम जेव्हा म्हणण्यात आले तेव्हा सुऱ्हावर्दीसह इतर सर्व मुसलमानही उभे राहिले.)

कलकत्ता,

ऑगस्ट २९, १९४७

शहीद साहेब आणि इतर उभे असताना गांधीजींनी त्यांचे अभिनंदन केले व मग आपल्या भाषणाला सुरुवात केली. राष्ट्रगीत सुरू असताना गांधीजी मुद्दाम उभे राहिले नव्हते कारण एखादे राष्ट्रगीत वा भजन सुरू असताना त्याबद्दल आदर व्यक्त करण्याकरिता उभे राहण्याची परंपरा भारतीय संस्कृतीत नव्हती. ही गोष्ट करणे म्हणजे पश्चिमेची विनाकारण नक्कल आहे. गांधीजी म्हणाले की अशा प्रसंगी आदर व्यक्त होईल अशा प्रकारे बसण्याची ढब पुरेशी होते. अखेरीस मनोवृत्तीला खरे महत्त्व असते, वरवरच्या देखाव्याला नाही. राष्ट्रगीत वंदेमातरमकरिता एकच धून सर्वत्र असावी असे मला वाटते. जर त्याने करोडो लोकांचे हृदय हेलावले पाहिजे असे वाटत असेल तर करोडो लोकांना सारख्या तालासुरावर ते म्हणता आले पाहिजे. अखेरीस राष्ट्रगीत दोनतीनच असू शकतात. परंतु त्या सर्वांची एकच स्वरलिपी असली पाहिजे. सर्वांना मान्य होईल अशी स्वरलिपी तयार करण्याचे हे काम शांतिनिकेतनचे वा तिच्यासारख्या एखाद्या संस्थेचे आहे.

यानंतर गांधीजी ख्रिश्चन लोकांना संबोधून बोलू लागले. गांधीजी म्हणाले की परवाच्या दिवशी मला त्यांचे स्वागत करण्याची संधी मिळाली. ख्रिश्चन लोक म्हणाले की बहुसंख्याक समाज स्वतःची काळजी घेऊ शकतो परंतु भारतीय ख्रिश्चनांचे काय होईल? आम्हांला शासनात वा विधिमंडळात काहीच जागा मिळणार नाहीत काय? गांधीजी त्या मित्रांना म्हणाले की विदेशी सत्तेच्या काळातील पक्षपाताचे दिवस आता मृतप्राय झाले आणि गेले. आता पात्रता ही एकमेव

कसोटी असली पाहिजे. सुसंगठित समाजात कोणीही अल्पसंख्याक नसतो. तुम्ही चाळीस कोटीमधील आहा असे तुम्हांला का वाटू नये? तुमचा धर्म कोणताही असला तरी तुमचा जन्म भारतात झालेला आहे व इथे जन्म झाल्याबद्दल व कायद्याच्या दृष्टीने तुम्ही सर्व लोकांच्या बरोबरीचे असल्याबद्दल तुम्हांला अभिमान वाटला पाहिजे. पात्रतेच्या बळावर उदाहरणार्थ बौद्धिक क्षमता, स्वार्थत्याग, धैर्य आणि सचोटी हे गुण असलेला ख्रिश्चन मुख्यमंत्रीही होऊ शकतो आणि त्याकरिता हिंदू अथवा मुसलमानापेक्षा अधिक पात्रता दाखवण्याचीही गरज नाही. धर्म ही शुद्ध वैयक्तिक बाब आहे. आणि जे संघराज्याबद्दल खरे आहे ते पाकिस्तानबद्दलही खरे आहे असे मला वाटते. गांधीजी आपल्या ख्रिश्चन भावंडांना उद्देशून म्हणाले की ख्रिश्चन धर्माचा पश्चिमेकडे जो अर्थ लावला जातो तोच अर्थ तुम्ही घेण्याची गरज नाही. तुम्हांला माहीतच आहे की कधीही नाही तसे ते भांडले होते. अखेरीस येशू आशीयायी दिसतो व त्याचा लांब अरबी झगा हे त्याचे निदर्शक आहे. येशू नम्रपणाचे सार होता. गांधीजींनी आशा व्यक्त केली की भारतातील ख्रिश्चन आपल्या जीवनातून बायबलमधील सुळावर चढणाऱ्या येशूचे अनुसरण करतील, पश्चिमेकडे अर्थ लावण्यात येतो तसे रक्ताळलेलेले हात असलेल्या येशूचे नाही. पश्चिमेवर टीका करण्याची माझी इच्छा नाही. मला पश्चिमेचे अनेक गुण माहीत आहेत आणि त्यांचे मूल्यही मला कळते. परंतु पश्चिमेत आशियाच्या येशूचा काही व्यक्तींचा अपवाद वगळता चुकीचा अर्थ लावण्यात आला हे मी निदर्शनास आणून दिलेच पाहिजे.

यानंतर धार्मिक अल्पसंख्याकांना जसे आरक्षण दिले तसे आरक्षण इतर अल्पसंख्याकांना म्हणजे बिहारमध्ये बंगाली अल्पसंख्याक असल्यामुळे त्यांनाही दिले जाईल का असा प्रश्न गांधीजींना विचारण्यात आला. या प्रश्नाचे उत्तर देत गांधीजी म्हणाले की हा अवघड प्रश्न आहे. भारतीय हा भारताच्या सर्व भागात भारतीय असतो आणि त्याला प्रत्येक भागात समान हक्क असतात. यामुळे बंगाली माणसाला बिहारमध्ये बिहारीप्रमाणेच सर्व अधिकार असतील. परंतु बंगाली लोकांनी बिहारींमध्ये मिसळून गेले पाहिजे हे मी आपल्याला या ठिकाणी ठासून

सांगेन. त्यांनी बिहारींचे शोषण करण्याचा अपराध करू नये वा बिहारमध्ये त्यांना नवखेपण जाणवू नये तसेच बिहारींना ते नवखे वाटू नये. जर मी माझ्या गुजराती सवयी बंगालमध्ये आणल्या व मला स्वतःला त्या प्रांतावर लादले तर बंगाली लोक मला काढून टाकतील अशी अपेक्षा मी केली पाहिजे. असे झाले तर मी बंगाली लोकांच्या विरोधात भारतीयत्वाचा अधिकार सांगू शकणार नाही. योग्य प्रकारे केलेल्या कर्तव्यपालनापासून सर्व हक्क निर्माण होत असतात. एक गोष्ट मी ठासून सांगितलीच पाहिजे की हिंदुस्तानच्या दोन्ही सार्वभौम भागांना प्रगती करायची असेल तर हक्कांच्या मागणीकरिता शक्तीचा वापर पूर्णपणे टाळला गेलाच पाहिजे. अशा प्रकारे बंगाली वा बिहारी तलवारीच्या बळावर अरेरावी करू शकत नाही तसेच सीमा आयोगाचा निर्णयही बदलता येऊ शकत नाही. स्वतंत्र भारताने लोकशाहीचा हा पहिला पाठ शिकायलाच पाहिजे. आपले स्वातंत्र्य अजून केवळ एका पंधरवाड्याचे झाले आहे. स्वातंत्र्य म्हणजे मनात येईल ते करण्याचा परवाना नव्हे. स्वातंत्र्य म्हणजे स्वयंस्फूर्तीने संयम आणि शिस्त यांचे पालन. संपूर्ण भारताने आपल्या प्रतिनिधींद्वारे ज्या कायद्यांना मान्यता दिलेली आहे त्यांचे स्वतःहोऊन पालन करणे म्हणजे स्वातंत्र्य. लोकशाहीत लोकमत हीच अशी शक्ती असते की जी जनतेच्या हाती असते. सत्याग्रह, सविनय कायदेभंग आणि उपोषण यांच्यात व शक्तिप्रदर्शनात, मग ती उघड असो की पडद्याआडून, काहीही साम्य नाही. परंतु यांच्या मर्यादित उपयोगालासुद्धा लोकशाहीत स्थान आहे. सरकार स्थिरावत असताना आणि सांप्रदायिक विसंवाद एका प्रांतातून दुसऱ्या प्रांतात दहशत निर्माण करत असताना तुम्ही यांचा विचारही करू शकत नाही.

हरिजन, सप्टेंबर ७, १९४७

----

३७. लॉर्ड मौऊंटबॅटन यांना पत्र, ऑगस्ट ३०, १९४७

कलकत्ता,

ऑगस्ट ३०, १९४७

प्रिय मित्र,

महामहीम राज्यपाल महोदयांनी काल दुपारी माझ्याकडे तुमचे जे पत्र पाठवले त्याकरिता मी आपला अतिशय आभारी आहे. तुम्ही शहीद साहेबांची आणि माझी जी प्रशंसा करताहात त्याकरिता आम्ही खरोखर पात्र आहो की नाही हे मला माहीत नाही. (मौऊंटबॅटन यांनी ऑगस्ट २६च्या पत्रात लिहिले होते की पंजाबमध्ये आमचे ५५ हजार सैनिक आहेत आणि तरीही तिथे मोठ्या प्रमाणात दंगली सुरू आहेत. बंगालमध्ये आमचे सैन्य केवळ एका माणसाचे आहे आणि तिथे दंगली थांबल्या आहेत. एक सेवारत अधिकारी आणि प्रशासक म्हणून मला एका माणसाच्या सीमादलाचं अभिवादन करू द्या आणि तुमचे सहकारी सुऱ्हावर्दी यांनाही मी विसरलेलो नाही.) जो जादुई चमत्कार झाल्यासारखा वाटतो तो घडण्याकरिता बहुधा आधीच वातावरण तयार झालेले असावे.

पंजाबमध्ये मी हेच कार्य केले तर तुम्हाला आवडेल असा तुमच्या पत्राचा मी अर्थ घेतला तर ते चूक होईल काय? मी पंडित आणि सरदार यांच्याशी पत्रव्यवहार करतो आहे.

तुमचे नवीन पद (स्वतंत्र भारताच्या महाराज्यपालाचे पद) व्हाईसरायच्या पदापेक्षा अधिक दुष्कर नसेल अशी आशा आहे.

श्रीमती मौऊंटबॅटन पंजाबला विमानाने गेल्याचे वृत्त जेव्हा मी वृत्तपत्रातून वाचले तेव्हा मला आनंद झाला. थकवणाऱ्या या भेटीमुळे त्यांच्या प्रकृतीवर विपरीत परिणाम झाला नसेल अशी मी आशा करतो.

आपला विश्वासू

मो. क. गांधी

महामहीम द लॉर्ड मौऊंटबॅटन ऑफ बर्मा,

गव्हर्नमेंट हाऊस,, नवी दिल्ली

गांधीजीज कॉरस्पॉन्डन्स विथ गव्हर्नमेंट, १९४४-४७, पृष्ठ २७८

३८. जवाहरलाल नेहरू यांना पत्र, ऑगस्ट ३०, १९४७

ऑगस्ट ३०, १९४७

तुझ्या आणि वल्लभभाईंच्या इच्छेशिवाय मी पंजाबमध्ये जाणार नाही. असे असले तरी फार उशीर होण्यापूर्वी मी तिथे जावे म्हणून दरदिवसागणिक माझ्यावर फार दडपण येत आहे हे मी तुला सांगायलाच पाहिजे. तुझी इच्छा असेल तर माझ्याकडे जे काही येत आहे ते सर्व मी तुमच्याकडे पाठवू शकतो जेणेकरून तू योग्य निर्णयापर्यंत पोहोचू शकशील.

मी जर पंजाबमध्ये जाणार नसेन तर दिल्लीत सल्लागार वा तज्ज्ञ म्हणून माझा काही उपयोग असेल काय? माझा असा समज आहे की मी तसा घडलेलो नाही. माझा सल्ला तेव्हाच महत्त्वाचा असतो जेव्हा मी एखाद्या विशिष्ट गोष्टीकरिता स्वतः काम करत असतो. अन्न, वस्त्र, सैन्याचा उपयोग, वगैरेसारख्या गोष्टींवर मी जेव्हा पुस्तकी सल्ला देत असतो तेव्हा मी विनाकारण दखलगिरी करत असतो. मी जसजसा यावर विचार करतो तसतशी या मतातील सत्यता मला अधिकाधिक जाणवू लागते. माझ्यावर सोडले तर आतापर्यंत मी पंजाबमध्ये जाऊन धडकलो असतो. आवश्यकता पडली तर आत्महत्या करून घडणाऱ्या घटनांना मी अडवण्याचा प्रयत्न केला असता. नुकताच मिळालेल्या मौऊंटबॅटन यांच्या पत्रामुळे माझ्या मनावर हाच ठसा उमटला. (याआधीचा विषय पाहा) मी पंजाबमध्ये गेलो तर ते त्याचे स्वागत करतील.

या बाजूला मला कामं आहेत आणि त्याची तुम्हा सर्वांना मदत होईल.

महात्मा गांधी - अखेरचं पर्व, खंड ३, पृष्ठ ४५२

----

३९. वल्लभभाई पटेल यांना पत्र, ऑगस्ट ३०, १९४७

बेलियाघाट,

ऑगस्ट ३०, १९४७

चि. वल्लभभाई,

मला तुमचे पत्र मिळाले. तुम्ही पाठवली त्याच अर्थाची तार जवाहरकडून मला मिळाली. (पाहा तळटीप,जवाहरलाल नेहरू यांना पत्र, ऑगस्ट २९, १९४७) माझे उत्तर सोबत जोडलेल्या पत्रात आहे. यामुळे मी इथे अधिक लिहीत नाही.

परिस्थितीच्या गरजेप्रमाणे ईश्वर तुम्हा सर्वांना शक्ती आणि बुद्धी देओ. इतक्या लवकर अशा परिस्थितीला तोंड द्यावे लागेल असा विचार तुम्ही कधी केला होता काय? (वल्लभभाई उपप्रधानमंत्री होते व त्यांच्याकडे गृह, संस्थाने, माहिती आणि नभोवाणी हे खाते होते.) त्याची इच्छा सर्वोपरी.

होरॅस (होरॅस जी. अलेक्झॅन्डर) माझ्याबरोबर आहे.

आशीर्वाद,

बापू

गुजरातीवरून. बापूना पत्रो - २ : सरदार वल्लभभाईनेस पृष्ठ ३७०-७१

----

४०. प्रार्थना प्रवचन, ऑगस्ट ३०, १९४७

कलकत्ता,

ऑगस्ट ३०, १९४७

गांधीजी म्हणाले की हा शहीद साहेबांचा मतदारसंघ असल्यामुळे मी बारासालला भेट देईन असे अपेक्षित होते व तशी भेट देता येत असल्याबद्दल मला आनंदही होतो. त्यांना तिथे पाकिस्तानचा वा मुस्लिम लीगचा ध्वज आढळला नाही. बारासालच्या हिंदूंनी दोन पावले पुढे टाकून आपल्या मुसलमान भावंडांना पाकिस्तानच्या ध्वजाच्या बाजूला तिरंगा फडकवण्याकरिता का सांगू नये? मुसलमानांनी पाकिस्तानचा वा लीगचा ध्वज हिंदूंवर लादावा असा कधीही अर्थ नव्हता. जिथे मुसलमान बहुमतात आहेत तिथेही त्यांनी हाच नियम लावला असता. जर तुमच्यामध्ये हिंदू मुलगी असेल तर त्यांनी त्या एकट्या मुलीला तिरंगा झेंडा फडकवण्याकरिता सांगून रामधून म्हणायला पाहिजे. ही हिंदू-मुसलमान मैत्रीची खरी खूण आहे. असे झाले तर कितीही तणावाची परिस्थिती निर्माण झाली तरी त्यातून मार्ग काढणे शक्य होईल. यात काही संशय नाही की पंजाबमधील कौटुंबिक संघर्षाच्या हकिगती दररोज तुम्ही ऐकत आहा. यामुळे मुसलमानांना पूर्वेकडे राहणे कठीण झाले आहे आणि हिंदू आणि शिखांना पश्चिमेकडे. करोडो लोकाची अदलाबदल करायला पाहिजे काय? या पशुत्वाच्या आणि अमानवीय वर्तनाच्या लाटेला अडवण्याचा मार्ग दाखवणे बंगालच्या दोन्ही भागांतील हिंदू आणि मुसलमानांच्या हातात आहे. ते मनाची शांतता कायम ठेवून आणि आपल्या अतूट मैत्रीचे दर्शन घडवून सर्व समुदायांनी एकत्र कसे राहावे ते दाखवून देऊ शकतात. परस्परातील भांडणाचाआणि वेगळेपणाचा मार्ग विनाशाचा आणि गुलामगिरीचा मार्ग आहे. मैत्री जर अंतःकरणापासूनची असेल तर बहुमतात असूनही त्यांचा समावेश पश्चिम बंगालमधील मुर्शिदाबाद वा मालडामध्ये होत असेल तर त्यांनी आक्षेप का घ्यावा आणि हिंदू बहुसंख्या

असलेल्या भागाचा समावेश पाकिस्तानमध्ये झालेला असल्यास हिंदूंनी आक्षेप का घ्यावा हे मला कळत नाही. हे चिन्ह मैत्रीचे नाही तर परस्परांवरील अशोभनीय अविश्वासाचे आहे.

यानंतर गांधीजींनी गुरखा लीगकडून मिळालेल्या पत्राचा उल्लेख केला. ते म्हणाले की गुरखा लीगचे म्हणणे आहे की त्या पत्रलेखकाने मला चुकीची माहिती दिली व त्या माहितीच्या आधारावर मी दार्जीलिंगच्या गुरखांना सल्ला दिला (पाहा प्रार्थना प्रवचन, ऑगस्ट २६, १९४७). त्यांचे म्हणणे आहे की आम्ही इतरांइतकेच भारतीय आहो. दार्जीलिंगमध्ये वास्तव्य करत असलेल्या बंगाली वा मारवाडी लोकांबद्दल आमचा कोणताही आक्षेप नाही. परंतु येथील बंगाली वा मारवाडी जर आमच्यावर कुरघोडी करणार असतील तर आम्हांला वाटणारी भीती गांधीजींनी समजून घेतली पाहिजे. गुरखा लोकांचा जन्म केवळ त्यांची ओझी वाहण्याकरिताच झाला आहे असे त्यांनी आपल्या शिक्षणाच्या वा संपत्तीच्या गर्वात समजू नये. गुरखांमध्ये पूर्ण समतेची मी अपेक्षा करू शकत नाही काय आणि बंगाली लोकांनी त्यांना अक्षरज्ञान देऊन व मारवाड्यांनी प्रामाणिकपणाचा व्यापार करून नफा कसा मिळवावा हे त्यांना शिकवायला नको काय? गुरखांनी घेतलेली भूमिका मान्य करायला मला कोणताही संकोच वाटत नाही तसेच बंगाली, मारवाडी आणि जे इतर लोक या सुंदर पर्वतीय प्रदेशात कायम वास्तव्य करू लागले आहेत त्यांनी त्यांच्यामध्ये जे काही सर्वोत्तम आहे त्यात आपल्या गुरखा भावंडांना सहभागी करून घ्यावे आणि आम्ही तुमचे मित्र व सेवक आहो, पिळवणूक करणारे नाही हे गुरखांना दाखवून द्यावे.

भेटायला आलेल्या लोकांशी चर्चा करून प्राध्यापक निर्मल कुमार बोसनी गांधीजींकरिता जो प्रश्न तयार केला होता त्याकडे गांधीजी नंतर वळले. भाकरीकरिता श्रमाचा तुमचा अर्थ काय आणि सध्याच्या परिस्थितीत त्याचे काय परिणाम होतील? भाकरीकरिता श्रम यामागील अर्थशास्त्र जगण्याचा जीवंत मार्ग आहे. याचा अर्थ प्रत्येक माणसाने आपल्या अन्नवस्त्राकरिता शारीरिक श्रम केले पाहिजे. जर मी लोकांना भाकरीकरिता श्रमाचे मूल्य आणि आवश्यकता पटवून देऊ शकलो तर अन्नवस्त्राची ददात कधीही भासणार नाही. तुम्ही जर जमिनीवर श्रम

आणि कताईविणाई करणार नाही तर तुम्ही उपाशी राहा आणि उघडेनागडे फिरा असे लोकांना निःशंकपणे सांगायला मी मुळीच कचरणार नाही. संपूर्ण भारत उपासमार आणि नग्नतेच्या काठावर उभा असल्याचे तुम्ही वृत्तपत्रांमधून वाचलेच असेल. माझी योजना जर स्वीकारण्यात आली तर भारतात भरपूर अन्न आहे आणि जनतेने स्वतःकरिता तयार केलेली भरपूर खादी आहे असे तुम्हांला लवकरच आढळून येईल. यात काही संशय नाही की जमिनीचा योग्य उपयोग कसा करावा हे त्यांना शिकवावे लागेल आणि त्यांना कताईविणाईचे साहित्य पुरवावे लागेल.

गांधीजी पुढे म्हणाले की बंगालच्या पाणीपुरवठा योजनेत जवळून रस घेणारे श्रीयुत कॅसी (बंगालचे राज्यपाल) यांच्याशी मी माझ्या पद्धतीबद्दल निःसंकोचपणे चर्चा करीन. यात काही संशय नाही की कॅसींची योजना भव्य आहे. तिच्याकरिता अनेक वर्ष टनाने पैसा लागेल. उलट माझा कार्यक्रम कार्यक्षम परंतु फार मोठा नाही. तो कमी खर्चाचा आहे.

हरिजन, सप्टेंबर ७, १९४७

----

४१. प्रश्नपेटी, ऑगस्ट ३१, १९४७

प्रश्न - तुम्ही नोआखालीत असताना वारंवार म्हणत होता की तिथल्या कार्यात जर अपयश आले तर ते तुमच्या अहिंसेचे अपयश असेल, खऱ्या अहिंसेचे नाही. इथे (कलकत्त्यात) जे काही साध्य करण्यात आले आहे ते पाहता तुमची अहिंसा यशस्वी झाली वा यशस्वी होण्याच्या मार्गावर आहे असे तुम्हाला वाटते काय?

उत्तर - मी जे म्हणालो होतो ते इथे बरोबर मांडण्य़ात आले आहे. अहिंसा नेहमीच अचूक असते. यामुळे जेव्हा ती अपयशी झाल्याचे दिसते तेव्हा ते अपयश तिला अनुसरणाराच्या अपात्रतेचे असते. नोआखालीत माझी अहिंसा अपयशी झाली असे मला कधीही वाटले नाही आणि ती यशस्वी झाली असेही म्हणता येऊ शकत नाही. तिची परीक्षा सुरू आहे. आणि मी जेव्हा माझ्या अहिंसेबद्दल बोलतो तेव्हा ती केवळ माझ्यापर्यंत सीमीत आहे असे मी समजत नाही. तिच्यात नोआखालीतील सर्व सहकाऱ्यांचा अंतर्भाव झालाच पाहिजे. यश असो की अपयश त्याचे सर्व श्रेय माझ्या आणि माझ्या सहकाऱ्याच्या एकूण कामाला जायलाच पाहिजे. मी जे नोआखालीबद्दल म्हणालो तेच कलकत्त्यालाही लागू आहे. या महान शहराच्या सांप्रदायिक समस्येवर अहिंसेच्या उपचाराला निःसंशयपणे यश आले असे म्हणणे फार घाईचे होईल. दोन समुदायांत मैत्रीचे संबध प्रस्थापित होणे हा चमत्कार आहे असे म्हणणे चूक आहे असे मी आधीच म्हणालो आहे. परिस्थिती तयार होती आणि जे काही घडले त्याचे श्रेय घेण्याकरिता शहीद साहेब व मी रंगभूमीवर उतरलो. ते काहीही असले तरी अहिंसेच्या उपाययोजनेसंबंधी अंदाज करणे ही अपरिपक्वता होईल. स्वाभाविकपणे पहिली गोष्ट ही आहे की आम्ही दोन भागीदार आहो, आमचे विचार एक आहेत आणि आमचा दोघांचाही अहिंसेवर विश्वास आहे. अशी एकदा खात्री पटली की मग आपल्याला विज्ञान व त्याची उपयोगिता या गोष्टी माहीत असल्या तर यश येणे अपरिहार्य आहे.

कलकत्ता, ऑगस्ट ३१, १९४७

हरिजन, सप्टेंबर ७, १९४७

----

४२. मुसलमान व्यापाऱ्यांना संबोधन, ऑगस्ट ३१, १९४७

(लोअर चितपूर रोड येथील मुसलमानांनी हिंदू-मुसलमान ऐक्याकरिता एक समारंभ ग्रॅन्ड हॉटेलमध्ये आयोजित केला होता. सुऱ्हावर्दीबरोबर असलेल्या गांधीजींना १००१ रुपयांची थैली स्वागत समितीचे अध्यक्ष हाजी शमसुद्दिन यांच्या हस्ते हिंदू मंदिरांच्या दुरुस्तीकरिता अर्पण करण्यात आली होती.)

कलकत्ता,

ऑगस्ट ३१, १९४७

पैसेवाल्या लोकांसमोर भाषण देत असताना गांधीजी म्हणाले की माझी इच्छा तुम्ही भिकारी व्हावे अशी आहे. विद्यार्थी दशेनंतर मी जेव्हा जीवनाला सुरुवात केली तेव्हा माझ्या लक्षात आले की माझ्यात श्रीमंतांकडे आणि गरीबांकडे भीक मागण्याची क्षमता आहे. मला आशा आहे की माझी विनंती वाया जाणार नाही. पुनर्निर्माणाचे आणि पुनर्वसनाचे दोन मार्ग आहेत - एक तर सरकारने अथवा श्रीमंतांनी पैशाचा शोध घेतला पाहिजे. गांधीजींचे मत होते की सरकार पैशाची व्यवस्था करू शकत असेल तर त्यात तुमचा काहीही मोठेपणा नाही. परंतु श्रीमंत लोकांनी आपले कर्तव्य पार पाडले तर त्यात दुप्पट मोठेपणा आहे. तुम्ही नागरिक म्हणून स्वतःहोऊन स्वतःचे कर्तव्य पार पाडाल आणि ही गोष्ट दोन समुदायाच्या मैत्रीचा भरभक्कम पुरावा होईल.

महात्मा गांधींनी आपल्या भाषणात हिंदू-मुसलमानांच्या ऐक्याकरिता आयोजित करण्यात आलेल्या समारंभाच्या संघटकांचे अभिनंदन केले. श्रोत्यांना संबोधत गांधीजी म्हणाले की निधी गोळा करण्याकरिता आणि पुनर्वसनाच्या कामाकरिता खर्च करता यावा म्हणून तुम्ही स्वतःच्या समित्या तयार करा. ज्यांना या कामात रस आहे आणि ज्यांच्यात पैसा देण्याची क्षमता आहे त्यांनी एका ठिकाणी बसून कार्यक्रम आखावा. हे दुःखी लोक आज ज्या प्रकारच्या वस्त्यांमध्ये राहत आहेत त्या प्रकारच्या वस्त्यांमधील घर निवडण्याकरिता या गरिबांवर बळजबरी करावी अशा प्रकारच्या पुनर्वसनाचा तुम्ही विचार करू नका. हे लोक

सुखासमाधानात कसे राहू शकतील याचा विचार तुम्ही करायला पाहिजे. ज्यांच्याजवळ पैसा आहे त्यांनी असे समजू नये की तो केवळ आपल्यासाठीच आहे. सत्य हे आहे की तुम्ही स्वतःकडे विश्वस्त म्हणून पाहिले पाहिजे आणि तो पैसा दुःखीकष्टी मानवतेच्या सेवेकरिता खर्च केला पाहिजे. तुम्हांला माहीतच आहे की प्रफुल्ल चंद्र घोष यांना पुनर्वसनाच्या कामाकरिता एक कोटी रुपये हवे आहेत. तुम्हीसुद्धा स्वतःला ही गोष्ट लागू केली पाहिजे. जर हिंदू आणि मुसलमान, गरीब आणि श्रीमंत एकत्रित काम करू शकतील तर त्याचा पूर्व आणि पश्चिम पंजाबवर परिणाम होणे अपरिहार्य आहे. तसेच तुम्ही इथे जे काम कराल ते काम संपूर्ण देशाकरिता केल्यासारखे होईल. (हा परिच्छेद अमृत बझार पत्रिकेमधून घेतला आहे.)

ही नेत्रदीपक सभा आवश्यक होती यात काही संशय नाही. परंतु एवढे पुरेसे नाही. समाधानकारक पुनर्वसन हीच अशी गोष्ट आहे की जी कायम मैत्रीकडे घेऊन जाईल. सर्व पक्षांनी, सर्व गटांनी या दिशेने काम केले पाहिजे. अंतःकरणाच्या शुद्धिकरिता सर्वांनी भूतकाळ विसरणे आवश्यक आहे. योग्य पद्धतीने विस्मरणशक्ती विकसित केली तर ती फार मोठी देणगी होऊ शकते. निर्मात्याने माणसाला दिलेली ही फार मोठी देणगी आहे. श्रीमंत लोकांना भूतकाळ विसरण्याची सवय नसेल तर त्यांना आपल्या खिशात हात घालणे शक्य होणार नाही. शहीद साहेब आणि मी येथून गेल्यानंतर तुम्ही सगळे एका ठिकाणी बसा आणि जोपर्यंत तुम्ही सुज्ञपणाच्या एखाद्या निर्णयावर पोहोचत नाही तोपर्यंत हे हॉटेल सोडू नका.

हरिजन, सप्टेंबर २१, १९४७, आणि अमृत बझार पत्रिका, सप्टेंबर १, १९४७

----

४३. प्रार्थना प्रवचन, ऑगस्ट ३१, १९४७

कलकत्ता,

ऑगस्ट ३१, १९४७

प्रार्थनेनंतर गांधीजी म्हणाले की श्रीमंत लोकांची सभा घेतलेली असल्यामुळे मला श्रोत्यांना फार काही सांगायचे नाही. आता दोन समुदायांमध्ये परिपूर्ण मैत्री आहे व घर सोडून निघून गेलेले लोक परतायला तयार आहेत असे तुमचे आमदार कमल बाबू यांनी मला सांगितल्यामुळे मला आनंद झाला. परंतु ज्या कारख्यान्यात ते अर्थार्जनाकरिता काम करत होते ते अजून सुरू झाले नाहीत हा सर्वात मोठा अडथळा आहे. मुसलमान शेजाऱ्यांनी रिकामे झालेल्या घरांची दुरुस्ती करण्याचे काम सुरू केले आहे. ही सर्व माहिती शंभर टक्के खरी असेल तर हे सत्य कलकत्त्यातील सर्व प्रभावित भागामध्ये काम करील. श्रोत्यांना गांधीजींनी सांगितले की माझा नोआखालीला मंगळवारी जाण्याचा विचार आहे. याच वेळी शहीद साहेब जर माझ्याबरोबर येऊ शकत असतील तर मी त्यांना घेऊन जाईन. नोआखालीत माझी जास्त दिवस थांबण्याची इच्छा नाही आणि मला आशा आहे की सुखद सुयोगावर सुरू झालेल्या कामाची चांगल्या प्रकारे सांगता करता येईल. मध्यंतरीच्या काळात दुप्पट वेगाने पुनर्वसनाचे काम सुरू राहील अशी आशा आहे. टिकाऊ शांतता हवी असेल तर या कामात उशीर करण्याची सोय नाही.

हरिजन, सप्टेंबर २१, १९४७

----

४४. प्यारेलाल यांच्याशी चर्चा, ऑगस्ट ३१, १९४७

(नोआखालीतील परिस्थिती विशद करण्याकरिता व सल्ला घेण्याकरिता चारुभूषण चौधरी यांच्याबरोबर प्यारेलाल गांधीजींना भेटले.)

ऑगस्ट ३१, १९४७

आज संध्याकाळच्या घटनेनंतर नोआखालीला जाण्याचा माझा निर्धार कोलमडला. (ज्या घरात गांधीजी आणि हसन शहीद सुऱ्हावर्दी राहत होते त्या घरासमोर ३१ ऑगस्टला काही हिंदूंनी उग्र निदर्शने केली. पाहा वृत्तपत्रांना वक्तव्य सप्टेंबर १, १९४७.) कलकत्ता आगीत होरपळत असताना मी नोआखाली वा इतर कोणत्याही ठिकाणी जाऊ शकत नाही. आजचा प्रसंग ईश्वराने मला दिलेल्या सूचनेचे चिन्ह आहे. यामुळे सध्या तरी माझ्याशिवाय तुम्ही नोआखालीला परता. नोआखालीच्या लोकांना तुम्ही सांगू शकता की कोणत्यातरी कारणाकरिता का होईना गांधीजींचे सहकारी जर तिथे नसतील तर निश्चितच तुम्हाला ते तुमच्यात हजर असलेले आढळतील.

आणि सहजगत्या त्यांनी सूचीत केले की जर हा आगडोंब पसरला तर माझ्यासमोर उपवासाशिवाय दुसरा कोणताही उपाय नसेल.

माझ्या नशिबी अजून एक उपवास आहे असे मी म्हणालो नव्हतो काय?

हरिजन, सप्टेंबर १४, १९४७ आणि महात्मा गांधी - अखेरचं पर्व, खंड ३, पृष्ठ ४६४

----

४५. एक टिपण, ऑगस्ट १९४७

(ऑगस्ट १९४७) (मूळ स्रोतात हे ऑगस्ट १९४७मध्ये दाखवले आहे.)

मी तुम्हाला एक संरक्षक कवच देईन. जेव्हा केव्हा तुम्हाला शंका असेल तेव्हा तुम्ही पुढील चाचणी घ्या. तुम्ही पाहिलेल्या सर्वात गरीब आणि दुर्बल माणसाचा चेहरा आठवा आणि विचार करा की तुम्ही जे पाऊल उचलण्याचा विचार करत आहा त्यामुळे त्या माणसाला काही मदत होणार आहे काय? त्यामुळे त्याला स्वतःच्या जीवनावर आणि भवितव्यावर नियंत्रण आणता येईल काय? वेगळ्या शब्दांत त्यामुळे उपाशी व आध्यात्मिक दृष्टीने उपासमार होत असलेल्या करोडो लोकाच्या स्वराज्याकडे वाटचाल होईल काय?

असे केले की तुम्ही आणि तुमचा संशय हे दोन्ही वितळून जातील.

मो. क. गांधी (सही देवनागरी आणि बंगाली अशा दोन्ही लिप्यांमध्ये आहे.)

महात्मा खंड ८ मधील पुस्तकातील पृष्ठ ८९ समोरील पानाची नक्कल

----

४६. वल्लभभाई पटेल यांना पत्र, सप्टेंबर १, १९४७

कलकत्ता,

सप्टेंबर १, १९४७

मला तुमचे पत्र मिळाले. भोपाळचे (नबाबचे) पत्र आश्चर्यजनक आहे. (वल्लभभाईंना भारतीय संघराज्यात सामील होण्याचा निर्णय कळवत असतानाच भोपाळच्या नबाबांनी इतर गोष्टींबरोबरच २६ ऑगस्टला लिहिले - २२ तारखेला झालेल्या चर्चेच्या दरम्यान मी तुमच्या योजनेला इतका विरोध केला म्हणून एका अवस्थेत तुम्ही आश्चर्य व्यक्त केले. संघर्ष सुरू होता तेव्हा माझ्या संस्थानाचे स्वातंत्र्य आणि तटस्थता जपण्याकरिता माझ्या हातात जी काही शक्ती होती त्या शक्तीनुसार मी प्रयत्न केले ही गोष्ट मी लपवली नाही. आता मी पराजय स्वीकारलेला असल्यामुळे तुमचा तितकाच घनिष्ट मित्र असू शकतो जितका मी तुमचा कट्टर विरोधक होतो.) मला ते आवडले नाही. तुमचे काम निश्चितच कठीण आहे. ईश्वर तुम्हाला आवश्यक शक्ती देवो. भोपाळ जर खेळ खेळत नसेल तर हैद्राबादची समस्या सोडवणे सोपे होईल. आणि हीच गोष्ट पाकिस्तानकरिताही खरी आहे.

मी तुम्हाला माझा कार्यक्रम आधीच पाठवला आहे, परंतु आता तो रद्द झाल्यासारखाच आहे. आम्ही उद्या सकाळी नोआखालीला जाणार असल्यामुळे शहीद साहेब घरी गेले. या घरात मीच एकटा वडीलधारा माणूस आहे. दिनशा मेहता इथे आहेत पण ते काय करू शकतात? त्यांना भाषा येत नाही आणि त्यांचा धिप्पाड देह काही उपयोगाचा नाही.

मच्छवा बाजारात कोणाला तरी चाकूचा मार लागला. त्याच्यावर कोणी हल्ला केला हे कोणालाही माहीत नाही. लोकांनी त्याला इथे निदर्शनाकरिता आणले. बहुधा त्यांना शहीद सुऱ्हावर्दींवर हल्ला करायचा होता, परंतु त्यांना ते सापडू शकले नाही व त्यामुळे त्यांचा राग माझ्याकडे वळला. हा सगळा गोंधळ समोरच्या अंगणात सुरू होता. दोन्ही मुली (आभा आणि मनू गांधी) जमावात गेल्या. मी अंथरुणावर होतो आणि झोपणारच होतो. आमची मुसलमान बाई घाबरलेली असल्यामुळे आम्हांला पाहायला आली. मला कदाचित दुखापत झाली असती. मला धोक्याची जाणीव झाली आणि मी उठलो. मी माझे मौन सोडले. अशा प्रसंगी मौन सोडायला

माझी शपथ परवानगी देते. मी जमावाला तोंड द्यायला गेलो परंतु मुली माझ्या बाजूने हालायला तयार नव्हत्या. इतर लोकांनीसुद्धा मला घेरले. खिडक्यांच्या काचेची तावदाने फुटत होती आणि त्यांनी दार ठोकायलासुद्धा सुरुवात केली. त्यांनी छताला लावलेल्या विजेच्या पंख्याच्या तारा तोडायचा प्रयत्न केला परंतु काहीच तारा तुटू शकल्या. मी जमावावर ओरडू लागलो. परंतु ऐकतो कोण? आणि मी केवळ हिंदुस्तानीतच बोलू शकत होतो आणि ते तर बंगाली होते. तिथे जवळपास काही मुसलमानही होते. परत हल्ला करायचा नाही असे मी त्यांना सांगितले. यामुळे ते केवळ माझ्या आजूबाजूला उभे राहिले. तिथे दोन गट होते. एक जमावाला भडकवण्याचा प्रयत्न करत होता तर दुसरा त्यांना शांत करण्याच्या प्रयत्नात होता. तिथे दोन पोलीसही होते. त्यांनीसुद्धा बळाचा वापर केला नाही. हात जोडून ते (जमावाला) मोठ्या आवाजात संबोधत होते आणि त्यांनी मला थांबवले. मी आत जाऊन बसावे असे कल्याणमने सुचवले. बिसेन मध्ये होता. त्याने केवळ पायजामा घातला होता व तो मुसलमान आहे असा जमावाचा समज झाला. विटांचा मारा सुरू झाला. एक वीट मुसलमानाला लागली. कोणीही जखमी झाला नाही, परंतु ती वीट मला लागू शकली असती. लगेच पोलीस अधीक्षक आले आणि घराची बरीच तोडफोड केल्यानंतर ते तरुण तिथून पांगले. प्रफुल्ल बाबू (डॉ. प्रफुल्लचंद्र घोष) आणि आनंद आले. प्रफुल्ल अजून पोलीस पहारेकरी ठेवण्याबद्दल म्हणाले परंतु मी आक्षेप घेतला. प्रत्येकाला हिंदूमहासभेचा (या हल्ल्यामागे असल्याबद्दल) संशय येत होता. खोडसाळपणा करणारांना अटक करण्यापूर्वी श्यामाप्रसाद (श्यामाप्रसाद मुखर्जी, हिंदू महा सभा नेते) आणि चटर्जी (एन. सी. चटर्जी, हिंदू महासभा नेते) यांना भेटायला आणि घाईत कोणतीही कृती न करायला मी त्यांना सांगितले. इथे परिस्थिती ही अशी आहे. अशा प्रकारे मी रात्री १२.३०वाजता झोपायला जाऊ शकलो. तरीही मला नेहमीच्या वेळेवर झोपून उठायचे होते.

जवाहरलालची भेट झाली की त्याला हे सांगा.

सोबत जोडलेली तार वाचा. मला पूर्णपणे गोंधळल्यासारखे झाले आहे. तुम्हा दोघांवर मी माझ्या आशा केंद्रित केल्या आहेत. माझ्या उत्तराची प्रत त्याच्यामागे आहे.

अशा परिस्थितीत मी इथे आहे हे तुम्ही समजून घ्या. “उद्याबद्दल बोलायचे तर काय होईल हे कोण सांगू शकेल?”

आशीर्वाद

बापू

सरदार वल्लभभाई पटेल,

१ औरंगजेब मार्ग,

नवी दिल्ली

गुजरातीवरून, बापूना पत्रो - २, : सरदार वल्लभभाईने, पृष्ठ ३७२-७४

----

४७. मारवाडी लोकांच्या प्रतिनिधीमंडळाशी चर्चा, सप्टेंबर १, १९४७

(सांप्रदायिक दंगली शमवण्यकरिता आम्ही काही करू शकतो काय असे विचारण्याकरिता मारवाडी समाजाचे काही मारवाडी सदस्य गांधीजींना भेटायला आले होते.)

कलकत्ता, सप्टेंबर १, १९४७

दंगल करणारांमध्ये जा आणि त्यांना वेडेपणाच्या कृत्यापासून परावृत्त करा वा त्या प्रयत्नात मरण पत्करा. परंतु अपयश सांगण्याकरिता जिवंत परतू नका. समाजातील आघाडीच्या लोकांना त्याग करण्याकरिता परिस्थिती आवाहन करत येत आहे. आतापर्यंत सर्वसामान्य अज्ञात, अनाम लोकांचाच या आगडोंबात बळी पडला आहे. याला अपवाद आहे गणेश शंकर विद्यार्थी यांचा. (पाहा कानपूरच्या दंगलीबद्दल भाषण, विषय नियामक समिती, कराची , मार्च ३, १९३१, बालकृष्ण शर्मा यांना तार, एप्रिल १, १९३१, आणि टिपणे एप्रिल ९, १९३१) हे पुरेसे नाही. (हे शब्द उच्चारत असतानाच गांधीजी सखोल चिंतनात विचारमग्न झाले होते. "मी जे चित्र यांच्यासमोर मांडतो त्यात मी कुठे बसतो?" कारण ते पुढे म्हणाले, "मी तुम्हाला जे सांगितले ते मी अर्थातच करू शकत नाही. मला तसे करण्याची परवानगी नाही. हे मी काल पाहिले. मी वेड लागलेल्या जमावात जर मी शिरलो तर प्रत्येकजण मला वाचवायचा प्रयत्न करील. माझ्या शारीरिक थकव्यामुळेच मी पडून जाईन. हे काहीच नाही. रणधुमाळीत स्वतःला विझवून टाकणाऱ्या सैनिकाकरिता हे बरोबर नाही.")

हरिजन, सप्टेंबर १४, १९४७

----

४८. वृत्तपत्रांना वक्तव्य, सप्टेंबर १, १९४७

सप्टेंबर १, १९४७

काली रात्री काही तरुणांनी मलमपट्टी केलेल्या माणसाला कंपौन्डमध्ये आणले. काही मुसलमानांनी त्याच्यावर हल्ला केला असे त्यांचे म्हणणे होते. प्रधानमत्र्यांनी (बंगालचे मुख्यमंत्री असा संदर्भ आहे.) त्याला तपासायला लावले व त्याच्या शरीरावर ज्या जखमा आहेत असे त्याचे म्हणणे होते त्या त्याच्या शरीरावर कुठेही आढळल्या नाही. जखमांचे गांभीर्य हा अर्थातच मुख्य मुद्दा नाही. माझा सांगण्याचा मुख्य मुद्दा हा आहे की हे तरुण न्यायाधीश आणि शिक्षा अंमलात आणणारेही झाले होते. हे अंदाजे १० वाजता घडले. कानठळ्या बसतील इतक्या जोरात ते घशातून ओरडत होते. माझी झोप मोडली, परंतु काय होते आहे हे माहीत नसल्यामुळे मी पडून राहायचा प्रयत्न केला. खिडकीच्या काचा फुटल्याचा मला आवाज आला. माझ्या दोन्ही बाजूला दोन फार शूर मुली पडून होत्या. त्यांना झोप लागलेली नव्हती आणि मला न कळवता, कारण त्या वेळी माझे डोळे मिटलेले होते, त्या त्या लहानशा जमावात गेल्या व त्याला शांत करण्याचा प्रयत्न करू लागल्या. जमावाने त्यांना काहीही केले नाही याबद्दल ईश्वराचे आभार. घरातील म्हातारी मुसलमान बाई, जिला आम्ही प्रेमाने बीअम्मा म्हणत होतो, आणि एक तरुण मुसलमान मला कोणतीही दुखापत होऊ नये म्हणून माझ्या चटईजवळ उभे राहिले.

आवाज वाढतच होता. काही दिवाणखान्यात घुसले आणि आणि माझे दार ठोठावू लागले. उठून या संतप्त तरुणांना भेटायलाच पाहिजे असे मला वाटले. एका दाराच्या उंबरठ्यावर मी उभा राहिलो. काही मैत्रीपूर्ण चेहऱ्यांनी मला घेरले आणि ते मला पुढे जाऊ देण्याकरिता तयार नव्हते. अशा वेळी माझे मौन भंग करण्याची माझी शपथ मला परवानगी देते आणि मी मौन सोडले आणि संतप्त तरुणांना शांत होण्याची मी विनंती करू लागलो. मी माझ्या

बंगाली नातसुनेला माझे काही शब्द बंगालीत भाषांतरित करून जमावाला सांगायला सांगितले. परंतु त्याचा काहीही उपयोग झाला नाही. विवेकाकरिता त्यांचे कान बुजलेले होते.

मी हिंदू पद्धतीने माझे हात जोडले. काही फायदा नाही. अजून खिडक्यांची तावदाने फुटू लागली. जमावातील काही मित्रांनी जमावाला शांत करण्याचा प्रयत्न केला. तिथे दोन पोलीस अधिकारी होते. त्यांनी अधिकाराचा उपयोग केला नाही ही त्यांची जमेची बाजू असे म्हणता येईल. त्यांनीसुद्धा हात जोडून विनवणी केली. मला आणि माझ्या आजूबाजूच्या लोकांना एक लाठी लागता लागता राहिली. माझ्या बाजूने फेकण्यात आलेली एक वीट माझ्या बाजूला असलेल्या एका मुसलमानाला लागली. दोन मुली मला सोडायला तयार नव्हत्या आणि त्यांनी मला अखेरपर्यंत धरून ठेवले. तोपर्यंत पोलीस अधीक्षक आणि त्यांचे अधिकारी आले. त्यांनी बळाचा वापर केला नाही. त्यांनी मला तेथून आत जाण्याची विनंती केली. यानंतर त्यांना त्या तरुणांना लपवण्याची संधी मिळाली. थोड्या वेळाने जमाव पांगला.

जमावाला पांगवण्याकरिता पोलिसांना अश्रुधूर सोडावा लागला याशिवाय आवाराच्या दाराबाहेर काय घडले ते मला माहीत नाही. तोपर्यंत डॉ. पी. सी. घोष, आनंद बाबू आणि डॉ. नृपेन आत आले आणि काही वेळ गप्पागोष्टी झाल्यानंतर गेले. उद्या नोआखालीला जायचे असल्यामुळे त्याची तयारी करण्याकरिता शहीद साहेब घरी गेलेले होते. वरील दुर्दैवी प्रसंग पाहता याची परिणती कशात होईल हे कोणीही सांगू शकत नाही आणि म्हणून कलकत्त्याहून नोआखालीला जाण्याचा मी विचारही करू शकत नाही.

या प्रसंगापासून काय धडा घ्यायचा? भारताला जर आपले स्वातंत्र्य टिकवून ठेवायचे असेल तर आपल्याला चौकशीशिवाय ठार मारण्याच्या प्रवृत्तीपासून दूर व्हावे लागेल. मुसलमान जर गैरवर्तन करत असतील आणि तक्रार करणाऱ्याना मंत्र्याकडे जायचे नसेल तर ते निश्चितच माझ्याकडे वा शहीद साहेबांक़डे येऊ शकतात. हीच गोष्ट मुसलमान तक्रार करणाऱ्यांनाही लागू आहे. सुसंस्कृत समाजाचे प्राथमिक नियमही पाळले गेले नाही तर कलकत्त्यातील वा इतर

कुठली शांतता कायम टिकवता येऊ शकण्याचा अन्य कोणताही मार्ग उपलब्ध नाही. पंजाब वा भारताबाहेर जे पाशवी वर्तन झाले त्याचा त्यांनी विचार करू नये. कायदा कधीही हातात घेऊ नये या नियमाला कोणताही अपवाद नाही हे आपण लक्षात ठेवले पाहिजे.

पटणा येथील माझे सचिव देवप्रकाश यांनी पुढील तार केली आहे - “पंजाबच्या घटनांमुळे जनतेत आक्रोश आहे. जनतेचे आणि वृत्तपत्रांचे काय कर्तव्य आहे याबद्दलचे वक्तव्य आवश्यक आहे.” श्री देवप्रकाश विनाकारण कधीही प्रक्षुब्ध होत नाहीत. वृत्तपत्रांमध्ये बेसावधपणाने काही शब्द आले असतील. जर तसे असेल तर आपण जेव्हा बारुदीच्या पावडरवर बसलो असतो तेव्हा तर आपण अजूनच सुज्ञपणाने आणि मितभाषीपणाने आपले शब्द वापरले पाहिजे. विवेकहीनता नेहमी पेटवलेल्या आगपेटीच्या काडीप्रमाणे काम करत असते. मला आशा की प्रत्येक संपादकाला आणि वार्ताहराला आपल्या कर्तव्याची पूर्णपणे जाणीव होईल.

एका गोष्टीचा उल्लेख मी केलाच पाहिजे. पंजाबला बोलावणारे तातडीचे संदेश मला येत आहेत. सर्व प्रकारच्या अफवा माझ्या कानावर पडत आहेत. कलकत्तामध्ये दंगली परत उद्भवू लागल्या आहेत अशा बातम्या माझ्या कानावर पडत आहेत. पूर्णपणे जरी त्या निराधार नसतील तरी त्या बऱ्याचशा अतिशयोक्त असाव्या अशी मी आशा करतो. कलकत्त्यातील नागरिकांनी मला आश्वस्त केले पाहिजे की कलकत्त्यात काहीही गैर घडणार नाही व एकदा प्रस्थापित झालेल्या शांततेचा भंग होणार नाही.

शांततेच्या अगदी पहिल्या दिवसापासून म्हणजे गत १४ ऑगस्टपासून मी सांगतो आहे की ही शांतता कदाचित वादळापूर्वीची शांतता असेल. तिच्यात कोणताही चमत्कार नाही. मी केलेले भाकीत खरे आहे हे सिद्ध होणार आहे काय आणि कलकत्त्यात परत जंगलाचा कायदा सुरू होणार आहे काय? आपण आशा करू या, नाही, आपण सर्वशक्तिमानाला प्रार्थना करू या की त्याने आमच्या हृदयांना स्पर्श करावा व आमच्यामध्ये वारंवार निर्माण होणारे हे वेड नष्ट करावे.

हे लिहिल्यानंतर म्हणजे माझ्या मौनाच्या काळात चार तासांपूर्वी हे लिहिल्यानंतर शहराच्या विविध भागात काय घडले याचे सविस्तर वृत्त मला मिळाले. जी काही ठिकाणे पूर्वी सुरक्षित होती ती आता एकाएकी असुरक्षित झाली. अनेक ठिकाणी माणसे मारली गेली. दोन अतिशय गरीब मुसलमानांचे मृतदेह मी पाहिले. (ते उघड्या ट्रकमध्ये सुरक्षित ठिकाणी जात असताना त्यांच्यावर हातबॉम्बच्या हल्ला झाला होता व त्यात हे दोन मुसलमान मरण पावले होते) अतिशय गरीब मुसलमानांना गाडीने सुरक्षित ठिकणी नेत असताना मी पाहिले. काल रात्रीच्या ज्या प्रसंगाचे मी वर सविस्तरपणे वर्णन केलेले आहे तिचे या भडक्यानंतर काहीच महत्त्व उरत नाही हे मला स्पष्टपणे दिसत आहे. या दंगलीत उघडपणे शिरून ती थांबवण्याचा मी प्रयत्न केल्याशिवाय इतर कशानेच तिला आळा घालता येण्याची शक्यता नाही. काल सायंकाळी मला जे मित्र भेटायला आले होते त्यांचे काय कर्तव्य आहे हे मी त्यांना सांगितले आहे (पाहा मागील विषय). ही दंगल थांबवण्याकरिता मी काय केले पाहिजे? या काही दिवसात पूर्व आणि पश्चिम पंजाबमध्ये काय झाले ते हिंदूंनी आणि शिखांनी विसरू नये. आणि पश्चिम पंजाबमधील मुसलमानांनी त्याच वेडगळपणाला सुरुवात केलेली आहे. असे म्हणतात की पश्चिम पंजाबमध्ये जे काही घडले त्यामुळे हिंदू आणि मुसलमान अतिशय चिडलेले आहेत. पंजाबमध्ये मला त्वरित जाण्याकरिता बोलावणे आहे अशी मी आधीच जाहिरात केलेली आहे. परंतु आता कलकत्त्याचा बुडबुडा फुटलेला असल्यामुळे मी कोणत्या तोंडाने पंजाबला जाऊ शकतो? आतापर्यंत कधीही अपयशी न ठरलेले एकच अस्त्र माझ्याजवळ आहे आणि ते म्हणजे उपवासाचे. दुःखाने किंकाळ्या फोडणाऱ्या जमावासमोर जाऊन केवळ उभे राहण्याचा काहीही फायदा होत नसतो. काल रात्री तरी त्याचा काहीही उपयोग झाला नाही. माझे शब्द जे काम करू शकले नाही ते कदाचित माझ्या उपवासाने होऊ शकेल. कलकत्त्यात याचा प्रभाव पडला तर कदाचित पंजामधील भांडणाऱ्या घटकांवरही याचा परिणाम होईल. यामुळे आज रात्री ८.१५ पासून कलकत्त्याला परत शहाणपणा येईपर्यंत मी उपवास सुरू करत आहे.

नेहमीप्रमाणे पाणी पिण्याची इच्छा झाली तर मी पाण्यात मीठ आणि सोडा बाय कार्ब (मूळ मसुद्यात या शब्दांनंतर "आणि आंबट लिंबू" हे शब्द होते, परंतु राजाजींच्या सुचनेनंतर ते शब्द खोडून टाकण्यात आले.) मिसळेन.

पंजाबला जाऊन तिथल्या लोकांची मी मदत करावी अशी कलकत्त्याच्या लोकांची इच्छा असेल तर हा उपवास लवकर सुटण्याकरिता त्यांनी मला मदत केली पाहिजे. (राजगोपालाचारी, प्यारेलाल, चारुभूषण चौधरी आणि निर्मल कुमार बोस यांच्या उपस्थितीत हे वक्तव्य रात्री ११वाजून १० मिनिटांनी पूर्ण करण्यात आले. वृत्तपत्रांना दिलेल्या पुरवणी वक्तव्यात राजाजी म्हणाले की जर दंगल सुरू झाली नसती तर गांधीजी पंजाबमध्ये गेले असते. त्यांना पंजाबमध्ये पाठवणे येथील जनतेच्या हातात आहे. "आपल्यामध्ये गांधीजींनी उपस्थित राहावे व आपल्या दुःखनिवारक चैतन्यदायी शब्दांनी आपल्याला दिलासा मिळेल अशा आशेने पंजाबमधील स्त्रिया आणि मुले गांधीजींची आतुरतेने वाट पाहत आहेत. त्यांच्या वयोवृद्ध शिरावर विजयाचा मुकूट चढवून त्या पीडित प्रांताकडे आपण त्यांना पाठवू या.")

फोटोप्रतीवरून, सी. डबल्यू. १०५७५. सौजन्य निर्मल कुमार बोस. शिवाय हरिजन, सप्टेंबर १९४७

४९.चक्रवर्ती राजगोपालाचारी यांच्याशी चर्चा, सप्टेंबर १, १९४७

(गांधीजींनी आपल्या वक्तव्याचा मसुदा राजगोपालाचारींना रात्री १०.३०ला दाखवला.)

सप्टेंबर १, १९४७

राजाजी - तुमच्या प्रस्तावित पावलाला मी मान्यता द्यावी अशी तुमची अपेक्षा नसेलच... तुम्ही गुंडांच्या विरोधात उपोषण करू शकता काय?

गांधीजी - ही दंगल गुंडांनी सुरू केली नव्हती तर जे गुंड झाले त्यांनी सुरू केली होती. तुमची सहानुभूती आणि निष्क्रिय पाठिंबा यांच्याशिवाय गुंडांना उभे राहण्याकरिता पाय मिळाले नसते. जे लोक गुंडांच्या मागे आहेत त्यांच्या हृदयाला स्पर्श करण्याची माझी इच्छा आहे.

रा. - परंतु या अवस्थेत तुम्ही उपोषणाला सुरुवात केली पाहिजे काय? थोडा वेळ वाट का पाहत नाही?

गां. - मग खूप उशीर होईल. अल्पसंख्याक मुसलमानांना या असहाय अवस्थेत राहू देता येत नाही. माझ्या उपवासाचा काही उपयोग असेल तर त्याने प्रतिकारात्मक असले पाहिजे. मी जर कलकत्त्याची समस्या सोडवू शकलो तर मी पंजाबची समस्याही सोडवू शकेन हे मला माहीत आहे. परंतु आता जर मी चूक केली तर हा आगडोंब पसरेल आणि तोही लवकरच. मला स्पष्ट दिसते आहे की दोन तीन सत्ता आपल्यावर आक्रमण करतील व आपले अल्पकालीन स्वातंत्र्य संपुष्टात येईल.

रा. - परंतु कल्पना करा की तुम्ही मेला तर हा वणवा अजूनच भयानक होईल.

गां. - कमीतकमी ते पाहायला मी तिथे नसेन. मी माझ्याकडून जे अल्पसे करण्यासारखे होते ते केलेले असतील. याहून जास्त करणे माणसाच्या हाती ठेवण्यात आलेले नाही.

रा. - जर तुम्ही स्वतःला पूर्णपणे ईश्वराच्या हाती सोपवलेले असेल तर मग पाण्यात आंबट लिंबाचा रस तरी का मिसळायचा?

गां - तुम्ही बरोबर आहा. मी माझ्या दुबळेपणामुळे त्याकरिता परवानगी घेतली होती. मी ते लिहीत होतो तेव्हाही ते मला खटकत होते. सत्याग्रही माणसाने काही अटींच्या परिपूर्तीकरिता जर उपोषण केलेले असेल तर त्याने ती अट ठराविक काळात पूर्ण झाली तरच जगायला पाहिजे.

हरिजन, सप्टेंबर १४, १९४७

----

५०. वल्लभभाई पटेल यांना पत्र, सप्टेंबर १/२, १९४७

कलकत्ता

सप्टेंबर १/२, १९४७

चि. वल्लभभाई,

आज इथे ते भांडणाची तयारी करत आहेत. नुकताच दोन मुसलमानांचे मृतदेह मी पाहून आलो. जखमा झाल्यामुळे ते मरण पावले होते. अनेक ठिकाणी दंगली भडकल्या असल्याचे मी ऐकतो. अशा प्रकारे ज्याला चमत्कार समजले जात होते ती नऊ दिवसांची नवलाई ठरली. अशा परिस्थितीत माझे कर्तव्य काय याचा मी आता विचार करतो आहे. मी अंदाजे सहा वाजता हे लिहीत आहे. डाक उद्याच निघणार असल्यामुळे मी यात थोडीशी भर घालण्याची शक्यता आहे. मी पंजाबमध्ये जावे म्हणून जवाहरने तार केली आहे. (जवाहरलाल नेहरूंनी ऑगस्ट ३१ला तार केली होती. पाहा यानंतरचा विषय.) परंतु मी कलकत्ता कसा सोडू शकतो? माझ्या मनात चिंतन सुरू आहे आणि माझ्या मौनाची त्यात मला मदत होत आहे. मीरपूर खास येथून आलेली सोबतची तार पाहा. तिचा काय अर्थ होऊ शकतो? मी उत्तर दिलेले नाही.

सकाळचे ४.४५, सप्टेंबर २, १९४७

काल सायंकाळी मी इतकेच लिहू शकलो होतो. त्यानंतर मी बरेच काही ऐकले. अनेक लोक मला भेटायला आले. मी माझ्या कर्तव्याचा विचार करत होतो. मला मिळालेल्या बातमीने माझा निर्णय झाला आणि मी उपोषण करायचा निर्णय घेतला. ते उपोषण काल सायंकाळी ८ वाजून १५ मिनिटांनी सुरू झाले. राजाजी रात्री भेटायला आले. त्यांनी माझी भरपूर खरडपट्टी काढली. उपोषणावर न जाण्याबद्दल त्यांनी मला समजावण्याकरिता प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली. परंतु त्यांचा कोणताच युक्तिवाद मला पटला नाही. मला माझे कर्तव्य स्पष्टपणे दिसत होते. तुम्ही काळजी करू नका आणि इतर कोणीही काळजी करण्याचे कारण नाही. काळजी केल्याने मदत

होणार नाही. पुढारी जर प्रामाणिक असतील तर दंगली थांबतील आणि उपोषण सुटेल. जर दंगली सुरू राहिल्या तर मी केवळ जिवंत राहून काय करणार? माझ्या जगण्याचा काय उपयोग? लोकांना शांत करण्याची माझ्यात जर शक्ती नसेल तर मग माझ्या करण्यासारखे काय शिल्लक राहते? ईश्वराला जर माझा उपयोग करून घ्यायचा असेल तर तो लोकांच्या हृदयात प्रवेश करून त्यांना शांत करील व माझ्या देहाचे जतन करील. मी केवळ त्याच्या नावावर उपोषणाला सुरुवात केली आहे.

ईश्वर तुम्हा सर्वांना सुरक्षित ठेवो. या प्रलयात दुसरा कोणीही काहीही करू शकत नाही.

आशीर्वाद

बापू

गुजरातीवरून, बापूना पत्रो - २, सरदार वल्लभभाईने, पृष्ठ ३७४-५

----

५१. जवाहरलाल नेहरूंना पत्र

(जवाहरलाल नेहरूंनी याच तारखेला केलेल्या तारेला हे उत्तर आहे. ती अशी होती - "आता तुम्ही पंजाबमध्ये शक्य तितक्या लवकर यावे असे मला खात्रीपूर्वक वाटते.". यावर गांधीजी असे म्हणाल्याचे सांगतात की "आता मी आनंदात आहे आणि मला शांत वाटत आहे कारण माझे जे कर्तव्य होते ते मी करत आहे.")

चि. जवाहरलाल, (मायना आणि पत्ता हिंदीत आहे.)

तुझ्या निरोपाचे मी काल उत्तर दिले. (हा पत्रव्यवहार उपलब्ध नाही.)

आज मी लाहोरकरिता रवाना झालो असतो परंतु कलकत्त्यात झालेला भयानक उद्रेक. जर संतापाचा हा उद्रेक शांत झाला नाही तर पंजाबमध्ये माझ्या जाण्याचा काहीही उपयोग नाही. माझ्यात आत्मविश्वास असणार नाही. कलकत्त्यातील मैत्री जर चुकीची असेल तर पंजाबमधील परिस्थिती प्रभावित करण्याची अपेक्षा मी कसा काय करू शकतो? यामुळे पंजाबमध्ये जाण्याचा माझा कार्यक्रम पूर्णपणे कलकत्त्यातील उपोषणाच्या परिणामावर अवलंबून आहे. माझ्या उपोषणामुळे रागावू नकोस व नाराजही होऊ नकोस.

आशीर्वाद

बापू

मूळ इंग्रजीवरून, जवाहरलाल नेहरू पेपर्स, सौजन्य नेहरू मेमोरिअल म्युझियम अॅन्ड लायब्ररी

----

५२. अमृत कौर यांना पत्र, सप्टेंबर २, १९४७

सप्टेंबर २, १९४७

चि. अमृत,

माझ्या उपोषणाबद्दल तू अर्थातच खेद तर व्यक्त करणार नाही उलट माझ्याशी संबंधित ही एकमेव कृती आहे असे म्हणून तू त्याचे स्वागतच करशील. क.त (कलकत्त्यात) आगडोंब उसळला नसता तर आज सायंकाळी मी दिल्लीमार्गे पंजाबकरिता निघालो असतो. जवाहरलालला वाटते की पंजाबमध्ये जाण्याकरिता ही योग्य वेळ आहे. दंगली जर सुरू राहिल्या तर तथाकथित मैत्री ही कोणता तरी अपघात होती असे म्हणावे लागेल. उपोषणाने मी कुठे आहे ते दिसेल.

प्रेम

बापू

इंग्रजी प्रतीवरून. प्यारेलाल पेपर्स, सौजन्य प्यारेलाल

----

५३. मणिबेन पटेल यांना पत्र, सप्टेंबर २, १९४७

सप्टेंबर २, १९४७

चि. मणी,

सोबतची कागदपत्रे. (पाठवण्याची) व्यवस्था कर. माझ्या उपोषणामागील कारण समजून घेण्यात तुला अडचण येऊ नये. राजाजींनी माझ्यावर खूप प्रयत्न केला. (पाहा राजगोपाचारी यांच्याशी चर्चा, सप्टेंबर १, १९४७) परंतु ते जितका जितका युक्तिवाद करत होते तितका माझा निर्धार पक्का होत होता. एका पंधरवाड्याचा सलोखा केवळ बतावणी होता काय?

आशीर्वाद

बापू

गुजरातीवरून. बापूना पत्रो - ४, मणीबेन पटेलने, पृष्ठ १४३

----

५४. एक चिठ्ठी, सप्टेंबर २, १९४७

(सप्टेंबर २, १९४७) (उपोषणाच्या संदर्भावरून)

काल रात्री माझे उपोषण सुरू झाले. त्याला काही पर्याय नव्हता. पंधरा दिवसांच्या मैत्रीनंतर परत दंगली भडकाव्या ही काही लहानसहान गोष्ट नाही. माझ्याकडे येण्याची कोणीही घाई करू नये.

इंग्रजी प्रतीवरून, प्यारेलाल पेपर्स, सौजन्य प्यारेलाल

----

५५. शरत चंद्र बोस यांच्याशी चर्चा

(शरत बोस भेटायला आल्यानंतर लगेच गांधीजींनी अंदाजे ८ औंस थंड पाणी ३ वाजून ४५ मिनीटांनी घेतले.)

गांधीजी - (हसत) तुम्हाला माझ्याजवळ आणायला उपवासाची गरज होती म्हणायचे.

शरत बोस - मी नेहमीच फाळणीला विरोध करत होतो. मी माझी मते कधीच लपवून ठेवली नाही. मी स्पष्ट माणूस आहे. माझा तुम्हाला फारसा उपयोग नाही असे वाटल्यामुळे याआधी मी तुमच्याकडे आलो नाही.

गां - मी तुम्हाला का बोलावले नाही असे सर्व पक्षाच्या आणि गटाच्या लोकांनी मला विचारले. या दंगलीमध्ये फॉरवर्ड ब्लॉकच्या लोकांचा (शरत चंद्र बोसचे लहान भाऊ सुभाष चंद्र बोस यांनी काढलेला पक्ष) हात असल्याचा त्यांना संशय होता. माझे दार नेहमीच शरद बोससाठी उघडे असल्याचे मी त्यांना सांगितले. त्यांना योग्य वाटेल तेव्हा ते येतील असेही मी त्यांना सांगितले.

श. - तुम्ही माझ्यावर अन्याय करत आहात हे यातून दिसते. तुमच्या प्रार्थना प्रवचनात (पाहा प्रार्थना प्रवचन, जून, ८, १९४७) **तुम्ही म्हणाला होता की मी भ्रष्ट मार्गात पाण्यासारखा पैसा ... ओततो आहे.**

गां - तसे असल्यास माझी चूक माझ्या लक्षात आणून द्यायला तुम्ही माझ्याकडे येणे तुमचे कर्तव्य नव्हते काय? गैरसमज न होता आपले मत मोकळेपणाने मांडणे हा मैत्रीचा खास अधिकार आहे. असे नसेल तर मैत्रीचे मूल्य काय? तुमचे मित्र सुऱ्हावर्दीसुद्धा म्हणाले होते की तुम्ही पाण्यासारखा पैसा उधळत आहा. त्या बाबतीत तुमची तक्रार होती तर तुम्ही ते जाहीरपणे नाकरले का नाही? किंवा तुम्ही मला लिहू शकला असता. त्यानंतर माझा अर्थ काय आहे हे मी तुम्हाला स्पष्ट करून सांगू शकलो असतो वा ज्या गैरसमजात मी वावरत असल्याचे तुम्हाला वाटत होते ते तुम्ही दूर करू शकला असता. त्यानंतर मी माझे उद्गार परत घेतले असते. खऱ्या मैत्रीची ही मागणी आहे.

श. - झाले गेले ते गंगेला मिळाले. फॉरवर्ड ब्लॉकबद्दल आता तुमची काय तक्रार आहे?

गां. - हिंदू महासभेचे लोक म्हणतात की या वणव्यामागे फॉरवर्ड ब्लॉकचा हात आहे. त्यांची तक्रार तुमच्यासमोर ठेवणे माझे कर्तव्य आहे.

श. - तुम्हाला हवे असेल तर तुम्ही त्यावर विश्वास ठेवू शकता. परंतु हिंदू महासभेचे लोक या कर्मकांडामागे आहेत हे मी तुम्हाला निश्चितपणे सांगतो. पंजाब जळत असताना स्वस्थ बसून राहणे शंढपणाचे आहे असे ते शिखांना सांगत असतात. मी नावेसुद्धा सांगू शकेन.

गां - एकमेकांवर आरोप करून आपण काहीच साध्य करू शकणार नाही. मला इथे न्यायान्याय करायचा नाही. प्रत्येकाने आपल्या अंतःकरणाचा शोध घ्यावा याकरिता माझा उपवास आहे. यामुळे चोहोकडे आत्मशुद्धी व्हावी अशी माझी इच्छा आहे. सर्वांच्या अंतःकरणातील दुर्भावना संपल्यानंतर हिंदू आणि मुसलमानांच्या पक्षांनी एकत्र यावे आणि आज पोलिसांना दंगलग्रस्त भागात गस्त घालण्याचे जे कठीण कार्य करावे लागत आहे ते या पक्षांच्या लोकांनी करायला पाहिजे. अथवा आम्हांला लढायचेच आहे अशी जाहीर घोषणा त्यांनी करावी. फॉरवर्ड ब्लॉक आणि हिंदू महासभेच्या लोकांनी एकमेकांवर आरोप करण्यात काय अर्थ आहे? पोलीस आणि सैन्य यांच्या भरवशावर आपण किती दिवस काम चालवणार आहो? (शरत चंद्र बोसकरिता या वेळी चहा आल्याने संभाषणात खंड पडला होता.)

गांधीजी शरत बोसना चिडवत म्हणाले, मी तर असा चहा नालीतच फेकून दिला असता. दुर्बल स्वातंत्र्यापेक्षा कडक चहा बरा असे कदाचित तुम्ही म्हणाल.

श. - सुऱ्हावर्दींनी पंजाबमधील सशस्त्र पोलीस बंगालमध्ये आणले तेव्हापासूनच बंगालची परिस्थिती ढासळू लागली आहे. आता त्यांना ब्रिटिश हवे आहेत काय?

गां, - नाही, ते ब्रिटिश म्हणाले नाही. त्यांनी फक्त मिश्र हा शब्द वापरला आहे. त्यासंबंधी त्यांच्याशी मला भांडायचे आहे. आपल्या स्वयंसेवकांच्या अंतःकरणाची शुद्धी झाली तरच ताबडतोब शांतता प्रस्थापित होईल. त्याकरिता पुढऱ्यांच्या अंतःकरणाची शुद्धी होणे आवश्यक

आहे. तेव्हाच ते समाजाचे स्पष्टपणे नेतृत्व करू शकतील. आज याची उणीव आहे. तुमची विचारसरणी कोणती आहे हे तुम्ही आधी स्पष्टपणे घोषित करायला पाहिजे मग तुमच्या स्वतःच्या उदाहरणाने त्याला पाठिंबा द्यायला पाहिजे. या प्रकरणात काही लोकांना मरण पत्करावे लागले तरी मी दुःख करणार नाही उलट मी आनंदाने नाचेन. माझा सल्ला घेण्याकरिता काल आलेल्या मारवाडी लोकांनाही मी हेच सांगितले. (पाहा मारवाडी प्रतिनिधीमंडळाशी चर्चा, सप्टेंबर १, १९४७) पुढाऱ्यांत आणि त्यांच्या अनुयायांत मूलभूत प्रामाणिकपणा नसेल तर शांतता मिरवणुका निव्वळ देखावा ठरतील. अशा प्रकारच्या स्वयंसेवकांच्या संघटना अहिंसेवर निष्ठा ठेवून ऐक्यासाठी सर्वोच्च बलिदान करायला तयार असतील तर लगेच शांतता प्रस्थापित होईल. आणि मग शहरातून पोलीस दल आणि सैन्य काढून घेण्यात आले तरी मला त्याची फिकीर वाटणार नाही. यामुळे संपूर्ण कलकत्ता जरी रक्ताच्या पुरात वाहू लागला तरी मी धीर सोडणार नाही. कारण त्यावेळी निष्पाप लोक स्वतःहोऊन आपले रक्त अर्पण करायला तयार झालेले असतील. अशी परिस्थिती कशी हाताळावी हे मला माहीत आहे. तुम्हाला आणि मला अनवाणीच या ज्वालांमध्ये घुसावे लागेल आणि शांतता प्रस्थापनेसाठी रात्रंदिवस अविश्रांत प्रयत्न करावे लागतील. त्या प्रयत्नात एक तर शांतता प्रस्थापित होईल वा आपण मरण पत्करू अशी मनाची तयारी ठेवावी लागेल. शांतता मिशनची माझी कल्पना अशी आहे. भरल्या पोटाने करण्याचा तो अन्नपाण्याचा व्यवसाय नाही. असा विचार करणारा मी एकटाच असलो तरी मला त्याची तमा नाही. माझ्यासाठी माझी श्रद्धा पुरेशी आहे. या कामात तुम्हा सर्वांचे प्रामाणिक व संपूर्ण सहकार्य मिळाले तर मला समाधान वाटेल. त्यानंतर पंजाबमधील परिस्थितीवरही नियंत्रण मिळवण्यास आपण समर्थ ठरू.

माझ्या निवासस्थानावरील सशस्त्र पहारेकरी मी उठवायला लावले होते. परंतु दुर्दैवाने आता ते परत आले. माझ्यासाठी नाही तर सुऱ्हावर्दींसाठी त्या पहारेकऱ्यांना ठेवायला मी व्यथित अंतःकरणाने मान्यता दिली. ते चिंताग्रस्त झालेले आहेत. ३१ ऑगस्टला योगायोगाने ते

नोआखालीला गेले नसते तर त्यांना आणि परिणामतः मला काय झाले असते ते हे कोण सांगू शकतो?

लीग आणि जिनांना जे हवे ते मिळाल्यानंतर आता अजूनही दंगली का सुरू राहाव्या असे मी मलाच अनेकदा विचारत असतो. राजाजींची योजना (पाहा च. राजगपालाचारी यांची योजना, ऑगस्ट ५, १९४७) जिनांनी स्वीकारली असती तर हे सगळे टळले असते... त्यापलीकडे जाण्याची माझी तयारी होती. ब्रिटिश निघून गेल्यानंतरही संपूर्ण भारताच्या सुज्ञपणाने आणि मुत्सद्दीपणाने हा प्रश्न सुटला नाही तर मुस्लिम लीगला कारभार सोपवून (पाहा कराराच्या मसुद्याची रूपरेषा ऑगस्ट ५ १९४२पूर्वी) सरकार बनवण्यासाठी मी निमंत्रित करणार होतो. मी म्हणालो असतो तर कॉंग्रेसच्या मंत्र्यांनी त्यांचा मार्ग मोकळा केला असता. मी सर्व जबाबदारी स्वीकारायला तयार असेन तर तुमच्या आदेशाची अंमलबजावणी करायला आमची तयारी आहे असे पंडित नेहरू आणि सरदार पटेल या दोघांनीही मला सांगितले आहे.

श. - तुमच्या म्हणण्याप्रमाणे शांतता प्रस्थापनेसाठी मला शक्य असेल ते सर्व काही मी करेन.

महात्मा गांधी - अखेरचं पर्व, खंड ३, पृष्ठ ४७२-४

----

५६. प्रफुल्ल चंद्र घोष यांच्याशी चर्चा, सप्टेंबर २, १९४७

सप्टेंबर २, १९४७

प्रफुल घोष - मंत्रिमंडळाला विश्वासात न घेता उपवासाला सुरुवात करून मंत्रिमंडळावर तुम्ही फार मोठा अन्याय केला आहे.

गां. - तुम्ही म्हणता ते बरोबरही असू शकेल. परंतु वणवा इतक्या वेगात पसरत होता की प्रत्येक क्षण महत्त्वाचा होता. प्रत्येक क्षणाच्या उशिराचा अर्थ होता अनेक निरपराधांचा मृत्यू.

घोष - मी चर्चा पुढे लांबवू इच्छित नाही. (एक तासाच्या अतिशय भावपूर्ण चर्चेने गांधीजींच्या प्रकृतीवर फार ताण पडला होता. ही गोष्ट डॉ. प्रफुल्ल चंद्र घोष यांच्या लक्षात आल्याशिवाय राहिला नाही.)

गां. - तुम्ही असेच म्हणाल हे मला माहीत होते. तुमच्याकडून यापेक्षा कमीची मी अपेक्षा केली नव्हती.

डॉ. घोष - एक गोष्ट मात्र मला जाणवली. हिंदुंच्या एका वर्गाने तुमच्याकडे शत्रू म्हणून पाहायला सुरुवात केली असतानाच तुम्ही उपोषणाला सुरुवात केली. समोरच्यांनी सर्व विधिनिषेध सोडलेला असताना आम्हांला शांततेचा पुरस्कार करायला सांगणे अन्याय आहे असे त्यांना त्यांच्या मुर्खपणामुळे वाटते. मंत्रिमंडळाने केलेल्या चुकीमुळे तुम्ही उपवासाला सुरुवात केली असती तर मी काहीच म्हणालो नसतो.

गां. - हे सर्व अप्रस्तुत आहे. यामुळे मला मुसलमानांच्या विरोधातही उपवासाचा हक्क मिळतो हे तुम्हाला दिसत नाही का? माझा उपवास दोन्ही समाजांची सेवा करण्यासाठी आहे. इतर कोणत्याही अटीवर ते मला जिवंत ठेवू शकत नाही असे जेव्हा हिंदूंच्या लक्षात येईल तेव्हाच कलकत्त्यात शांतता परत येईल.

डॉ. घोष - तुमच्या उपवासामुळे आमच्यावर इतर कोणत्याही गोष्टीपेक्षा अधिक दडपण येत आहे. तुमच्या उपवासाच्या दडपणाच्या अवस्थेत आम्ही परिणामकारकपणे काम कसे करू शकू?

गां. - घटनांकडे पाहण्याचा हा चुकीचा दृष्टिकोन आहे. तुमचे हात बळकट करण्यासाठी आणि इतरांनी प्रेरीत होऊन वेगाने काम करण्यासाठी माझा उपास आहे. तुम्ही जर दडपण म्हणून याकडे पाहाल तर तुम्ही संपलाच म्हणून समजायचे.

सुऱ्हावर्दी मध्येच म्हणाले - आताच हिंदू आणि मुसलमानांवर दडपण येऊ लागलेले आहे. त्यांच्या प्रतिनिधींना बोलावून शक्य तितक्या लवकर आपण त्यांच्याशी चर्चा करू या.

डॉ. घोष उत्तरले की हिंदू, मुसलमान आणि शिखांच्या प्रतिनिधींना मी आधीच चर्चेकरिता बोलावले आहे. ती भेट इथे ठेवावी की माझ्या घरी? सुऱ्हावर्दींनी सुचवले की इथे नाही, मुख्यमंत्र्यांच्या घरी.

गांधीजींनी सुऱ्हावर्दींच्या सूचनेला पाठिंबा दिला. ते म्हणाले की प्राथमिक परिषद मुख्यमंत्र्यांच्या घरी भरावी आणि त्यानंतर त्यापैकी काही वा आवश्यक वाटले तर सर्व माझ्याकडे येऊ शकतील.

१९२४मध्ये माझ्या उपवासाच्या काळातही याच पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला होता.
(पाहा ऐक्य परिषदेसंबंधी वृत्तपत्रांना वक्तव्य, सप्टेंबर २४, १९२४)

त्यानंतर डॉ. घोष यांच्या मंत्रिमंडळाने वृत्तपत्रांविषयी उचललेल्या कडक पावलांची माहिती डॉ. घोष यांनी गांधीजींना दिली. भडक प्रचार करणाऱ्या कोणत्याही वृत्तपत्राचे प्रकाशन ताबडतोब स्थगित करण्याचा निर्णय घेण्यात आला होता.

महात्मा गांधी - अखेरचं पर्व, खंड३, पृष्ठ ४७५-६

----

५७. श्यामाप्रसाद मुकर्जी यांच्याशी चर्चा, सप्टेंबर २, १९४७

सप्टेंबर २, १९४७

त्यानंतर डॉ. श्यामाप्रसाद मुकर्जी आले. त्यांच्याबरोबर काही हिंदू महासभेचे नेतेही होते. ते काही बोलण्यापूर्वीच गांधीजींनी त्यांच्या प्रकृतीची आस्थापूर्वक चोकशी केली. स्वतः उपोषणाला बसलेल्या गांधींजींनी केलेल्या आस्थापूर्वक चौकशीने ते भारावून गेले.

डॉ. मुकर्जी - सर्वसामान्यपणे इथे शांततेच्या बाजूने वातावरण आहे. परंतु पूर्व बंगालमध्ये काही काळाने याचा विपरीत परणाम होण्याची भीती वाटते. ढाक्याच्या बातम्या अस्वस्थ करणाऱ्या आहेत. तिथे कोणत्याही क्षणी भडका उडू शकतो.

गांधीजी - इथे परिस्थिती लवकर न सुधारल्यास ते शक्य आहे.

डॉ. मु. - उद्यापासून नॅशनल गार्डचे लोक (हिंदू महासभेची संघटना) **मुस्लिम नॅशनल गार्डच्या लोकांबरोबर गस्त घालतील.**

शहीद - गांधीजींच्या प्रकृतीविषयीच्या पत्रकांची फार मोठी प्रसिद्धी करण्यात यावी. दोन दिवसात त्यांचा उपवास सुटायलाच हवा.

गां. - कलकत्त्यात सर्व काही शांत आहे असे डॉ. मुकर्जी मला सांगतील तेव्हाच माझा उपवास सुटेल, त्याआधी नाही.

महात्मा गांधी - अखेरचं पर्व, खंड ३, पृष्ठ ४७६

----

५८ . दिनशा मेहता यांच्याशी चर्चा, सप्टेंबर ३, १९४७

सप्टेंबर ३, १९४७

३ सप्टेंबरला म्हणजे उपवासाच्या दुसऱ्या दिवशी डॉ. दिनशा मेहतांनी सकाळी त्यांना पाहिले. तेव्हा गांधीजींनी त्यांना सांगितले की काल रात्री मला मानसिक आणि शारीरिक दृष्टीने अत्यंत शांत वाटत होते. या गतीने शरीर जरी अशक्त होत गेले तरी मी एक महिना काढू शकेन असे मला वाटते.

गांधीजी - मला उपवास सोडण्याची मुळीच घाई नाही.

डॉ. मेहता (गांधीजींच्या म्हणण्याचा चुकीचा अर्थ लावत)- **होय तुम्ही तेवढे पाणी प्यालात तर काही अडचण येऊ नये.**

गां. - या वेळी मला माझ्यातील परमेश्वराची जेवढी जाणीव होत आहे तेवढी पूर्वी कधीच होत नव्हती असा माझ्या बोलण्याचा अर्थ आहे... माझ्या हृदयात रामनामाचा पुरेसा स्पर्श झाला असेल तर मला पाणी पिण्याचीही गरज पडू नये.

महात्मा गांधी - अखरचे पर्व, खंड ३, पृष्ठ ४७७

----

५९. हिंदू-मुसलमान प्रतिनिधींशी चर्चा, सप्टेंबर ३, १९४७

(दोन हिंदू आणि दोन मुसलमानांचे प्रतिनिधी गांधीजींना सायंकाळी ६.३०वाजता भेटले.)

सप्टेंबर ३, १९४७

बंगाल मुस्लिम लीगचा प्रमुख सदस्य असलेल्या एका मुसलमानाने डोळ्यात पाणी आणून गांधीजींना उपास सोडण्याची अजीजी केली. तो म्हणाला मी तुमच्यासोबत खिलाफतच्या आंदोलनात काम केले आहे. या भागातील एकही मुसलमान शांतता भंग करणार नाही याची मी जबाबदारी घेतो. तुमचे केवळ अस्तित्वही आमच्या सुरक्षेची ग्वाही आहे. आमचा तो आधार काढून घेऊ नका.

गां. - माझी उपस्थिती त्या दिवशी गुंडांना अडवू शकली नव्हती. माझ्या शब्दांचा जोवर संबंध आहे त्यांचा प्रभाव निघून गेला आहे. मागील पंधरा दिवसातील अभिनंदनीय शांतता परतेल व हा वणवा विझेल तेव्हाच माझा उपास सुटेल. खरोखरच तुम्हा मुसलमानांचे माझ्यावर प्रेम असेल आणि माझा तुम्हांला आधार वाटत असेल तर संपूर्ण कलकत्त्याला जरी वेड लागले तरी तुम्ही सूड आणि बदल्याची भावना सोडून द्यायला पाहिजे. मध्यंतरीच्या काळात माझी सत्त्वपरीक्षा सुरूच राहिली पाहिजे.

हिंदू प्रतिनिधीनेही असेच आश्वासन देऊन आपल्या मुसलमान शेजाऱ्यांबरोबर शाततेने राहण्याचे वचन दिले.

गां. - मात्रा काम करू लागली आहे परंतु ती अजून पुरेशी नाही. माझ्या अटीची शब्दशः आणि तत्त्वतः जोपर्यंत परिपूर्ती होत नाही तोवर मी उपास सोडणार नाही असे त्यांनी प्रतिनिधीमंडळास सांगितले. त्याआधी उपास सोडणे ईश्वराला नाकारणे होईल. त्यांनी प्रतिनिधी मंडळाला अजून जोमाने आणि निर्धाराने शांततेकरिता काम करायला सांगितले. मित्र जड अंतःकरणाने परतले. (ते गेल्यानंतर गांधीजी म्हणाले माझा जीव वाचवण्यासाठी पातकी लोकांनी पातकांपासून दूर होऊ नये तर खरोखरीच्या हृदयपरिवर्तनामुळे त्यांनी पातक सोडायला पाहिजे. सर्वांनी लक्षात ठेवावे की नकली शांतता निर्माण

केल्याने माझे समाधान होणार नाही. अजूनच भयानक दंगली घडवणारी वादळापूर्वीची शांतता मला नको आहे. तसे झाले तर बिनशर्त आमरण उपोषणाची मला तयारी करावी लागेल.)

महात्मा गांधी - अखेरचं पर्व, खंड ३, पृष्ठ ४७९-८०

----

६०. ब्रिटिश वार्ताहरांना मुलाखत, सप्टेंबर ४, १९४७च्या पूर्वी

(हे “मूळ आणि फळ”. या शीर्षकाखाली “कलकत्ता, सप्टेंबर ४, १९४७ला”. प्रकाशित झाले होते.)

कलकत्ता,

(सप्टेंबर ४, १९४७च्या पूर्वी) (हे “मूळ आणि फळ”. या शीर्षकाखाली “कलकत्ता, सप्टेंबर ४, १९४७ला”.)

एक इंग्रज वार्ताहर बेलियाघाटाला परवा परवा येऊन गेला होता. त्या दिवशी गांधीजी फार व्यस्त होते आणि त्या वार्ताहराकरिता ते काहीच मिनिटे देऊ शकले होते. ...

त्याने गांधीजींना विचारले की तुमचे काम विस्तृत अशा सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रात विखुरलेले आहे आणि तरीही तुम्ही लहानसहान कामात सखोल व्यक्तिगत लक्ष घालत असताना पाहिले की तुम्ही इतका अनासक्तीभाव कसा कायम ठेवू शकता याचे आश्चर्य वाटते.

गांधीजींनी उत्तर दिले की माझा कधीच तोल जात नाही असे नाही. परंतु असे प्रसंग क्वचितच येतात. असे असले तरी आत्मसंयमाचा दीर्घ काळ प्रयत्न केल्यामुळे ईश्वर कृपेने मी माझा संताप मर्यादेत ठेवू शकतो. यातून मुलाखत घेणारा अजूनच मूलभूत प्रश्नाकडे वळला. तो म्हणाला की तुमच्या सर्व कार्याचे मूळ मोक्षप्राप्तीची तुमची इच्छा आहे असे तुमच्या लेखनातून मला आढळून आले आहे. परंतु या मुद्द्यावर पुरेसा भर का देण्यात आला नाही? गांधीजींनी स्मितहास्य करून याचे उत्तर दिले. ते म्हणाले की मोक्षाची इच्छा आहेच, परंतु ती भावना व्यक्तिगत असते, इतरांकरिता नसते. जगाला फळात रस असतो, मुळांमध्ये नाही. परंतु झाडाला मात्र मुळात रस वाटायला पाहिजे, फळात नाही. माणसाला स्वतःच्या अस्तित्वावर खोलवर लक्ष केंद्रित करावे लागत असते. माणसाला या गोष्टींची जोपासना आपले श्रम आणि व्यथा सहन करण्याची शक्ती यांच्या पाण्याचे सिंचन करून करावी लागत असते. मुळाची त्याला प्रामुख्याने काळजी घ्यावी लागत असते. परंतु समाजाचा रस मात्र प्रामुख्याने फळात असतो. त्याच्याजवळ

निर्णय घेण्याकरिता फळाशिवाय इतर कोणतीही माहिती नसते. झाडाबद्दलचा निर्णय त्याच्या फळावरून घेतला जात नाही काय?

स्वतःला मुळापर्यंत मर्यादित ठेवण्याची सवय आणि नंतर फळाचा विचार न करणारी वृत्ती यांमुळे गांधीजींमध्ये अनासक्त भाव निर्माण झाला असल्याचे त्या इंग्रज मित्राच्या लक्षात आले. परंतु गांधीजींच्या मताप्रमाणे संपूर्ण अनास्क्तीपासून ते अजून फार दूर होते. अजूनही त्यांचा आत्मा पूर्णपणे मुक्त होण्याकरिता तळमळत होता, परंतु दर वेळी तिथे पोहोचण्यात आपल्याला यश येत नाही हे गांधीजींना माहीत होते. यामुळे समोर असलेल्या कार्याची, मग ते कार्य लहान असो वा मोठे, आपण काळजी घेऊ शकलो तर मानसिक काळज्या, पूर्वग्रह यांच्यापासून मुक्ती मिळू शकेल असे गांधीजींचे मत होते व ते त्यांच्याकरिता पुरे होते.

हरिजन, सप्टेंबर २८, १९४७

----

६१. ख्वाजा नझिमुद्दिन यांना पत्र, सप्टेंबर ४, १९४७

(मूळ स्रोतातच वगळलेले आहे.)

सप्टेंबर ४, १९४७

प्यारेलालजी हे पत्र तुम्हाला देतील. . . . तुम्हाला कदाचित माहीत असेल की सतीश बाबू आणि खादी प्रतिष्ठानच्या काही कार्यकर्त्यांना दिल्लीहून मी नोआखालीला आणले होते आणि नोआखालीतील भयभीत झालेल्या आणि आत्मविश्वास गमावलेल्या हिंदूंना मदत करण्यासाठी आणि शक्य झाले तर त्यांना नोआखालीतून पळण्यापासून परावृत्त करण्याकरिता तिथे ठेवण्यात आले होते. . . . असे करताना मला वाटले होते की नोआखालीतील मुसलमानांचीही, त्यांना माझ्या मदतीची गरज नसतानाही, मी सेवा करू शकतो. परंतु तिथे पोहोचल्यानंतर माझ्या लक्षात आले की त्यांना माझी बरीच मदत होऊ शकते. नोआखालीत मी 'करो वा मरो' या घोषणेप्रमाणे काम करायचे ठरवले होते. हिंदू आणि मुसलमान या दोन समुदायात मैत्री झाली नाही तर मला मृत्यू पत्करणे आवडेल असा त्या घोषणेचा अर्थ होता. त्याच दरम्यान बिहारचे बोलावणे आले. . . . आणि मग मी बिहारमध्ये घाईत गेलो. या वेळी तेथील मुसलमानांना मदत करण्याकरिता मी तिथे गेलो होतो. त्यांच्यातील अनेक आधीच बंगाल, सिंध आणि इतर मुसलमानबहुल भागात पळाले होते. त्यानंतर नोआखालीत परतणे मला शक्य झालेले नाही. आणि मागील महिन्याच्या ९ तारखेला मी जेव्हा कलकत्त्याला आलो तेव्हापासून मी शहीदच्या विळख्यात सापडलो असल्याचे मला आढळले. त्यामुळे मी इथे आहे. त्याचे परिणती तुम्हाला माहीतच आहे.

हे मी माझ्या बिछान्यावरून लिहवून घेत आहे. शांततेचे पहिले पंधरा दिवस परततील असा सर्वजण मला दिलासा देत आहेत. तसे घडल्यास उपवास सोडून मी माझे पुढील काम करू शकेन. पंजाबच्या दोन्ही भागांतून मला त्वरित बोलावणे आलेले आहे आणि माझ्या मते संपूर्ण

पंजाबच आता भानावर नाही. या दरम्यान नोआखालीबद्दल तुम्हाला काही सांगण्याची माझी इच्छा आहे. तेथील परिस्थितीबद्दल माझा काय दृष्टीकोन आहे ते प्यारेलालजी तुम्हाला सांगतील. . . पूर्व बंगालच्या अतिशय कठीण प्रसंगी (बंगालचे विभाजन झाल्यामुळे जुलै ३, १९४७ला) तुम्ही मुख्यमंत्री झाला आहात. ईश्वर तुम्हाला मदत करो.

महात्मा गांधी - अखेरचं पर्व, खंड ३, पृष्ठ ४८८

----

६२. डॉ. सुनील बोस यांच्याशी चर्चा, सप्टेंबर ४, १९४७

(सुभाष चंद्र बोस यांचे भाऊ. गांधीजींनी भरपूर विश्रांती घ्यावी आणि मुळीच बोलू नये ही विनंती करण्याकरिता ते गांधीजींना ११.३०ला भेटले होते.)

सप्टेंबर ४, १९४७

गांधीजींनी सुनील बोसना सांगितले की मी प्रसंगोचित चर्चा टाळू शकत नाही. शक्तीचा असा आवश्यक व्यय अपरिहार्य असतो. गांधीजींना जगण्याची निश्चितच इच्छा होती परंतु प्राप्त कर्तव्याची हेळसांड करून नाही. ते म्हणाले -

ज्या कामाने मला उपोषणाकरिता प्रवृत्त केले आणि जे जगवते ते मी थांबवू शकत नाही या प्रक्रियेत जर माझी जीवनज्योत विझली तर मला आनंदच होईल.

हरिजन, सप्टेंबर १४, १९४७

----

६३. मित्रांबरोबर चर्चा, सप्टेंबर १४, १९४७

(डॉ. सुनील बोस यांच्याशी बोलणी झाल्यानंतर थोड्याच वेळात मध्य कलकत्त्यातील २७ मित्रांनी गांधीजींना आश्वस्त करत सांगितले की यापुढे अशा घटना घडणार नाहीत. गांधीजींना त्यानी उपोषण सोडण्याकरिता समजावले. ते पुढे म्हणाले की तुम्ही जर उपोषण सोडले नाही तर आम्हीही सहानुभूतीपर्वक उपोषण करू.एन. के, बोस यांच्या द फास्ट या प्रदीर्घ लेखाचा हा सारांश आहे.)

सहानुभूतीपूर्वक उपोषण करावे असा सध्याचा प्रसंग नाही. हिंदू आणि मुसलमान वर्षभर भांडत होते आणि अखेरीस हिंदुस्थानचे दोन राज्यांत विभाजन व्हावे या मुद्द्यावर दोन्ही पक्ष सहमत झाले. दोन्ही राष्ट्रांमध्ये हिंदू आणि मुसलमान प्रजा आहे. आता अशी वेळ आली आहे की आपल्याला स्वातंत्र्याची फळे चाखता यावी म्हणून या देशाची पुनर्उभारणी करून प्रत्येकाने समान नागरिकत्वाची जाणीव जोपासली पाहिजे. या दृष्टिकोनातून सर्वांनी काम केले पाहिजे. गांधीजी म्हणाले की तुम्ही मित्र केवळ माझा जीव वाचवण्याकरिता आला असाल तर ते व्यर्थ आहे.

पुण्यातील उपवासाचा उल्लेख करत ते म्हणाले की सांप्रदायिक निवाडा पुरवणी कायद्यात आवश्यक सुधारणा केल्यामुळे तो उपवास संपला होता. गांधीजी म्हणाले की काहींना ती पुरवणी पुरेशी समाधानकारक वाटत नव्हती आणि माझे प्राण वाचवण्याकरिता त्यांनी ती स्वीकारली होती. हा पूर्णपणे चुकीचा मार्ग आहे. अशा प्रकारचे उपवास विवेक जागृत करण्याकरिता आणि मानसिक शैथिल्य दूर करण्याकरिता असतात. प्राण वाचवण्याकरिता, मग ते कितीही मूल्यवान असो. सत्याचा त्याग करता येत नसतो. यामुळे भेटायला आलेल्या लोकांना सावधगिरीची सूचना देत गांधीजी म्हणाले की आपण सर्व आपल्या देशाचे समान नागरिक आहो व प्रत्येक व्यक्तीला समान हक्क आहेत व हे हक्क कर्तव्यपालनानेच मिळतात ही भावना लोकांमध्ये रुजवून तुम्ही खरे हिंदू-मुसलमान ऐक्य निर्माण केले पाहिजे. तुम्ही हा दृष्टिकोन ठेवून काम केले व काही दिवसांच्या प्रयत्नांनी कलकत्त्यातील मुसलमानांमध्ये आज जी

सुरक्षिततेची भावना नाही ती निर्माण होईल असे वातावरण निर्माण करण्यात जेव्हा यश मिळेल तेव्हा माझे उपोषण सोडण्याची वेळ येईल. गांधीजींचे स्पष्ट मत होते की आता जरी माझे काम कलकत्त्यापुरते मर्यादित असले तरी हिंदू-मुसलमान ऐक्याच्या दृष्टीने माझी उद्दिष्टपूर्ती तेव्हाच होईल जेव्हा अल्पसंख्याकांना, मग ते अल्पसंख्याक एक इतके कमी असले आणि ते भारतीय संघ राज्यातील वा पाकिस्तानमधील असले तरी, संपूर्ण सुरक्षितता जाणवेल. तिथे कोणीही जवळचा नसेल आणि कोणीही पददलित नसेल. प्रत्येकाने आपल्या धर्माचे संबंध विसरायला पाहिजे. मी या उद्दिष्टाने काम करत आहे. प्रत्येक राज्यातील बहुसंख्याक समुदाय पुढाकार घेऊन स्वातंत्र्याकरिता आवश्यक वातावरण निर्माण करील अशा पद्धतीने मी काम करत आहे.

कोणी तरी गांधीजींना विचारले - तुमच्या उपवासाचा समाजातील असामाजिक तत्त्वांवर काही परिणाम होईल असे तुम्हाला वाटते काय? आज दंगली परत सुरू होण्यामागे याच तत्त्वाचा हात आहे व या वर्गाचा समाजात वरचष्मा निर्माण झाला आहे. तुमच्या हौतात्माने त्यांचे हृदयपरिवर्तन होऊ शकेल काय?

गांधीजींनी अतिशय स्पष्ट आणि ठाम उत्तर दिले - गुंड तसे आहेत कारण आपण त्यांना तसे घडवले आहे. गेल्या एक वर्षाच्या अराजकात या तत्त्वांना समाजात कसा सन्मान मिळू लागला हे समजता येऊ शकते. परंतु पाकिस्तान आणि अखंड भारताच्या समर्थकातील युद्ध संपले आहे. ही वेळ शांतताप्रिय लोकांनी ठासून सांगण्याची व गुंड प्रवृत्तीच्या लोकांना वेगळे पाडण्याची आहे. अहिंसक असहकार हा कुठेही करता येण्यासारखा उपचार आहे. चांगले स्वतःच्या बळावर उभे राहत असते परंतु वाईट नाही. ते एखाद्या चांगल्याच्या जीवावर पोषण घेत असते व म्हणून त्याच्या अवतीभवती राहत असते. चांगल्याचा पाठिंबा निघाला की ते स्वतःच मरण पावते. समाजविघातक तत्त्वांचे हृदयपरिवर्तन होवो अथवा न होवो परंतु समाजातील चांगल्या लोकांना शांतता हवी व समाजात सर्वसामान्य वातावरण असेच असावे अशी इच्छा असली तर तितके पुरेसे आहे.

मध्य कलकत्त्यातून भेटायला आलेल्या लोकांना गांधीजींचा सल्ला होता की त्यांनी सहानुभूती दर्शवण्याकरिता संप करण्याचा विचार सोडून द्यावा आणि ठिकठिकाणच्या दडपणाखाली असलेल्या लोकांमध्ये जाऊन तुम्ही आता सुरक्षित आहा व नवभारतातील सुरक्षिततेचे हे वातावरण कायम राहील अशा प्रकारे तुम्ही तुमच्या जीवनाची पुनर्बांधणी करा. माझा दृष्टिकोन विविध लोकांसमोर मांडण्याकरिता मला स्वतःलाच कलकत्त्याच्या कानाकोपऱ्यात जाण्याची इच्छा होती परंतु माझी शारीरिक अवस्था तसे करण्याकरिता मला परवानगी देत नाही. इतर जर काम करत असतील तर मी कसा विश्रांती घेऊ शकतो? तरीही माझ्याकडून जे करता येणे शक्य आहे ते मी केले पाहिजे. मला वाटते की मी ही गोष्ट उपवासाच्या माध्यमातून करू शकतो.

हरिजन, सप्टेंबर १४, १९४७

----

६४. प्रतिनिधीमंडळाशी चर्चा, सप्टेंबर ४, १९३७

(जवळपास पन्नास लोकांचा गट, जो शहरात प्रक्षुब्धता निर्माण करणारा आहे असे सांगण्यात येत होते, गांधीजींना भेटला आणि त्यांनी सांगितले की टोळीनायक स्वतःहोऊन तुम्हाला भेटतील आणि तुम्ही सांगाल ती शिक्षा भोगण्याकरिता ते तयार असतील. हे आश्वासन मिळाल्यानंतर तुम्ही तुमचा उपास सोडणार नाही काय? आणि जर सोडणार नसाल तर उपास सोडण्याकरिता तुमची अट कोणती असे त्यांनी विचारले.)

सप्टेंबर ४, १९३७

गांधीजींनी त्यांना सांगितले की मी माझा उपास तेव्हाच सोडेन जेव्हा संपूर्ण पश्चिम बंगालमध्ये वा असेही म्हणा की संपूर्ण भारतात जरी सांप्रदायिक दंगलीची आग भडकली तरी शहरात सांप्रदायिक वेडाचा परत उद्भव होणार नाही आणि मुसलमान स्वतःहोऊन येऊन सांगतील की आता आम्ही सुरक्षित आहो व यामुळे आता तुम्ही तुमचे उपोषण लांबवण्याचे कारण नाही. (पाहा यानंतरचा विषय) गांधीजी स्पष्ट करत म्हणाले की शहरातील सर्व गुंडांना मी नियंत्रित करू शकलो तर ते मला आवडेल हे खरे असले तरी तसे होईल अशी माझी अपेक्षा नाही कारण त्याकरिता आवश्यक असलेले पावित्र्य, अनासक्ती, मनाचा खंबीरपणा हे गुण माझ्यात आवश्यक प्रमाणात नाहीत. परंतु मी जर स्वतःला सांप्रदायिक विषाणूपासून शुद्ध करण्याकरिता प्रवृत्त केले नाही तर जीवन जगण्यासारखे नाही असे मला वाटेल व तशा अवस्थेत ते लांबावे म्हणून मी फिकीरही करणार नाही. हे उपोषण दडपण आहे असा उल्लेख त्यांनी (प्रतिनिधींनी) केला होता. परंतु मला हे कळू शकत नाही. त्यांनी जे सांगितले ते अंतःकरणापासून सांगितले असेल तर त्यांना दडपणाची जाणीव का व्हावी? खात्री पटल्यामुळे नाही तर उपोषणाच्या दडपणामुळे एक पाऊल जरी उचलण्यात आले तर तो जुलूम होईल. परंतु मन आणि बुद्धी यांचे संपूर्ण सहकार्य असेल तर तेथे जुलूम असूच शकत नाही.

आपल्यामधील शैथिल्य आणि मानसिक आळस दूर करून, आपली शक्ती शुद्ध करून ती मुक्त करणे हे माझ्या उपोषणाचे कार्य आहे, आपल्याला बधिर वा अकार्यक्षम करणे नाही.

माझे उपोषण वाईटपणाच्या शक्तींना एकाकी पाडते आणि ज्या क्षणी त्या एकाकी होतात त्या क्षणीच त्यांचा मृत्यू होतो कारण वाईटपणाला उभे राहता येण्याकरिता स्वतःचे पायच नसतात. माझ्या उपवासाने उत्तेजित होऊन तुम्ही अजून जोमाने काम करावे अशी माझी अपेक्षा आहे.

हरिजन, सप्टेंबर, १९४७

----

६५. निदर्शने करणारांना सल्ला, सप्टेंबर ४, १९४७

(दुपारनंतर गांधीजींना भेटायला आलेल्या लोकांपैकी काही असेही होते की ज्यांनी १ सप्टेंबरच्या रात्री गांधीजी जिथे राहत होते तिथे दंगल घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला होता. ते स्वतःहोऊन गांधीजींना शरण गेले आणि आणि त्यांचा पुढारी आपल्या अपराधाची कबुली देत गांधीजींना म्हणाला की मी आणि माझ्या नेतृत्वाखालील सर्व लोक तुम्ही जी काही शिक्षा कराल ती आनंदाने भोगायला तयार आहो. केवळ तुम्ही तुमचा उपवास संपवा.)

सप्टेंबर ४, १९४७

तुम्ही ताबडतोब मुसलमानांंत जाऊन त्यांना संपूर्ण संरक्षण द्यावे हीच माझी तुम्हाला शिक्षा आहे. तुमचे खरोखरीचे हृदयपरिवर्तन झाले आहे असे ज्या क्षणी माझ्या लक्षात येईल त्या क्षणी मी उपास सोडेन. मलासुद्धा उपवास लवकरात लवकर सोडण्याची इच्छा आहे कारण मला शक्य तो लवकर पंजाबमध्ये जायचे आहे. या माझ्या सत्त्वपरीक्षेत मी त्यामुळेच टिकून आहे. परंतु आता तुम्ही घाई केली नाही तर कदाचित फार उशीर झालेला असेल. मी फार दिवस टिकू शकणार नाही.

महात्मा गांधी - अखेरचं पर्व, खंड ३, पृष्ठ ४८३

----

६६. नागरिकांच्या प्रतिनिधीमंडळाशी चर्चा, सप्टेंबर ४, १९४७

(विविध समुदायांचे प्रतिनिधित्व करणारे प्रतिष्ठित नागरिकांचे एक प्रतिनिधीमंडळ गांधीजींना सायकाळी सहा वाजता भेटले. त्यात एच. एस. सुऱ्हावर्दी, एन. सी. चटर्जी, निरंजन सिंग तालीब, च. राजगोपालाचारी, जि. भ. कृपलानी आणि डॉ. पी. सी. घोष हजर होते.)

कलकत्ता,

सप्टेंबर ४, १९४७

शहरातील सर्व भागांना आपण भेटी दिल्याचे व शहरातील सर्व भागांत शांतता असल्याचे त्यांनी सांगितले. यानंतर जे काही होईल त्याला आम्ही जबाबदार राहू असेही त्यांनी सांगितले. ते म्हणाले, आम्हांला सर्व दृष्टींनी असे वाटते की या दंगलीचा पुन्हा उद्भव होणार नाही. या दंगली सांप्रदायिक तत्त्वामुळे नाही तर गुंडांमुळे झाल्या या आपल्या मताचे त्यांनी परत प्रतिपादन केले. त्यांनी गांधीजींना उपवास सोडण्याची परत विनंती केली.

थोडा वेळ विचार केल्यानंतर दंगलीमागे सांप्रदायिक तत्त्वे नाहीत आणि हे केवळ गुंडाचे काम आहे या म्हणण्याला गांधीजींनी विरोध केला. गुंडांना निर्माण करणारे आणि त्यांना संपवणारे आम्हीच आहो, गुंड स्वतःहोऊन कधीच काम करत नाहीत, स्वतःहोऊन ते काम करू शकत नाहीत.

सामान्य नागरिकांच्या वा स्वार्थ गुंतलेल्या काही लोकांच्या घाबरटपणामुळे वा त्यांच्या मूक सहानुभूतीमुळेच गुंडांना खोडसाळपणा करण्याची संधी मिळते.

माझ्या उपासामुळे तुम्ही अधिक जागृत, अधिक सत्याग्रही व्हावे तसेच तुमची भाषा अधिक काटेकोर व्हायला हवी.

माझ्यावरील प्रेमामुळे तुम्ही सर्व इथे मला उपास सोडण्याची विनंती करायला आला आहा. गुंडांचे प्रमुखसुद्धा मला भेटायला आणि क्षमा मागायला आले होते. (पाहा मागील विषय) परंतु तुमच्या विनंतीला मान देण्याआधी मी तुम्हाला दोन प्रश्न विचारीन. (१) कलकत्त्यात पुन्हा दंगली उद्भवणार नाही असे तुम्ही सर्व मिळून मला आश्वासन देऊ शकता काय? कलकत्त्याच्या

नागरिकांचे खरोखरच हृदयपरिवर्तन झाले आहे असे तुम्ही म्हणू शकता काय? यापुढे अशा प्रकारचा सांप्रदायिक उन्माद तुम्ही सहन करणार नाही, कमीत कमी त्याला तुम्ही प्रश्रय देणार नाही असे तुम्ही म्हणू शकता काय? तुम्ही जर असे आश्वासन मला देऊ शकत नसाल तर मला उपास सुरू ठेवू द्या. त्यामुळे मला काही होणार नाही. माणूस अशा रीतीने जेव्हा उपास करतो तेव्हा तो जे गॅलनने पाणी पितो त्यामुळे तो जगत नाही तर परमेश्वराच्या कृपेने जगतो. (२) पुन्हा जर दंगली उद्भवल्या - कारण तुम्ही सर्वशक्तिमान वा सर्वज्ञ नाही - तर तुमच्या अपयशाची कहाणी मला सांगायला तुम्ही जिवंत परत न येता ज्यांच्या संरक्षणासाठी तुम्ही शपथबद्ध आहा त्यांच्या संरक्षणासाठी आपले प्राणार्पण करायची तुमची तयारी असायला हवी. तुम्ही मला दिलेले वचन मोडले तर मी कोणत्याही कारणाकरिता परत न घेतल्या जाणाऱ्या आमरण उपवासाला सुरुवात करीन हेही तुम्ही लक्षात ठेवा. मला मुर्खांच्या नंदवनात राहायचे नाही. तुम्ही मला फसवले तर, तुम्ही म्हणाल एक आणि कराल काही वेगळे तर माझ्या मृत्यूला तुम्ही कारणीभूत व्हाल.मला स्पष्ट आणि सरळ उत्तर हवे आहे. तुमचे आश्वासन लेखी असायला हवे.

सुऱ्हावर्दी - कलकत्त्यात सुज्ञपणा आल्यानंतर उपास सोडण्याची अट तुम्ही घातली होती. ती अट आता पूर्ण झालेली आहे. भविष्याबद्दलचे आश्वासन मागून यानंतर तुम्ही आमच्यावर नवीन अटी लादत नाही काय?

सुऱ्हावर्दींच्या युक्तिवादाचे वर्णन 'वकिली पद्धतीचे' असे करून गांधीजी उद्गारले की यात कोणतीच नवीन अट लादलेली नाही. या सर्व गोष्टींचा उपवासाच्या मूळ अटीतच अंतर्भाव होता. मी हे सर्व तुमच्याशी बोललो कारण वस्तुस्थितीचे तुम्हाला पूर्ण आकलन व्हावे अशी माझी इच्छा आहे.

तुमच्या श्रद्धेत आणि भावनेत पूर्ण सामंजस्य असेल तर निवेदनावर सही करण्यात तुम्हाला कोणतीच अडचण वाटू नये. तुमच्या प्रामाणिकपणाची आणि तुमच्या श्रद्धेच्या निर्धाराची ही सत्त्वपरीक्षा आहे. मी जिवंत राहावे एवढ्याचकरिता तुम्ही यावर सही करणार असाल तर तुम्ही निश्चितपणे मला माझ्या मृत्यूजवळ पोहोचवाल.

सुऱ्हावर्दी - अशा प्रकारच्या महानगरात आम्ही सर्व प्रकारे प्रयत्न केल्यानंतरही काहीही घडू शकते. कोणतीही तुरळक घटना कुठेही घडली तर तुम्ही उपवास करू शकत नाही.

शहीदना स्पष्ट करून सांगत गांधीजी म्हणाले की माझा मुद्दा तुमच्या लक्षात आलेला नाही. कलकत्त्यातील सर्व गुन्हेगारी यामुळे संपुष्टात येईल अशी माझी अपेक्षा नाही. माझ्या म्हणण्याचा अर्थ एवढाच आहे की सर्व देशाला जरी वेड लागले तरी कलकत्त्याने आपले डोके शांत ठेवावे. (इथे चर्चेत खंड पडला. गांधीजीजवळून थोडा वेळ दूर जाऊन विचारविनिमय करावा असे च. राजगोपालाचारी आणि जि. भ. कृपलानी यांनी सुचवले. अगदी तेव्हाच सर्वाधिक प्रभावित भागातील हिंदू आणि मुसलमान प्रतिनिधींचे निवेदन आले होते. या भागात कोणताही अनुचित प्रकार न घडू देण्याची ग्वाही निवेदनावर सही करणारांनी दिली होती आणि गांधीजींना उपवास सोडण्याची त्यांनी कळकळीची विनंती केली होती व आमचे प्रयत्न वाया जाणार नाहीत अशी अपेक्षा त्यांनी व्यक्त केली होती. हे निवेदन वाचल्यानंतर सुऱ्हावर्दी म्हणाले की आपले प्रयत्न वाया गेले नाहीत असे म्हणता येईल. गांधीजी म्हणाले हो, आपल्या प्रयत्नांचा परिणाम होत आहे. यानंतरचा भाग प्यारेलाल यांनी हरिजनमध्ये लिहिलेल्या अहवालातून उद्धृत करण्यात आला आहे.)

सुऱ्हावर्दी - आता मुसलमानांनीसुद्धा विनवणी केली आहे. तरीही तुम्ही उपवास सोडणार नाही काय? सध्याच्या दंगलीत मुसलमान पीडित पक्ष असूनही त्याने विनवणीत भाग घेतला आहे यावरून तुमचा शांतता प्रस्थापनेचा कार्यक्रम त्यांनी पूर्णपणे स्वीकारला आहे. ही गोष्ट अजूनच आश्चर्यकारक आहे कारण एक वेळ अशी होती की ते तुम्हाला कट्टर शत्रू समजत होते. परंतु तुम्ही केलेल्या सेवेने त्यांच्या हृदयाला असा काही स्पर्श केला आहे की ते आता तुम्हाला मित्र आणि मदतनीस समजू लागले आहेत.

राजाजी - भाषेत बदल करण्याची मला परवानगी असेल तर मी म्हणेन की आज गांधीजी हिंदूंपेक्षा मुसलमानांच्या हातात अधिक सुरक्षित आहेत.

गां. - मुसलमान पीडित पक्ष आहे असे समजू नका. आपण भूतकाळ विसरायला पाहिजे हे आपल्या शांतताकार्याचे सार आहे. पश्चिम बंगालमध्ये आपण दबून राहिलो पाहिजे असे मुसलमानांना वाटावे अशी माझी इच्छा नाही. जोपर्यंत हा फरक आपण विसरणार नाही तोपर्यंत आपण ठोस काम करू शकणार नाही. (प्रतिनिधीमंडळाचे सदस्य यानंतर दुसऱ्या खोलीत गेले आणि राजाजींनी सांगितलेल्या मजकुराप्रमाणे शपथपत्र तयार केल्यानंतर ते लगेच परतले. सप्टेंबर ५च्या 'अमृत बझार पत्रिका'प्रमाणे तो मसुदा

असा होता - खालील सह्या करणारे आम्ही गांधीजींना वचनपूर्वक सांगतो की आता कलकत्त्यात पुन्हा शांतता आणि सामंजस्य प्रस्थापित झालेले आहे आणि यापुढे आम्ही शहरात कधीही सांप्रदायिक दंगली उद्भवू देणार नाही आणि दंगली झाल्याच तर त्या थांबवण्याकरिता मरेपर्यंत संघर्ष करू. त्या पत्रकावर पुढील लोकांच्या सह्या होत्या - सुरेंद्र मोहन घोष, अध्यक्ष बंगाल प्रदेश कॉंग्रेस कमेटी, शरत चंद्र बोस, एच. एस. सुऱ्हावर्दी, निरंजन सिंग,तालीब, एन. सी. चटर्जी, देबेंद्रनाथ मुकर्जी, अध्यक्ष आणि सचिव प्रांतिक हिंदू महा सभा आणि राधाकिशन जैडका, पंजाबचे पुढारी)

सु. - परंतु सर मी या मसुद्यावर सही करणे उचित होईल काय? मला केव्हाही पाकिस्तानमधून बोलावणे येऊ शकेल आणि मग मी घेतलेल्या शपथेचे काय होईल?

गां. - तुम्ही ज्यांना मागे सोडाल ते तुमचे राहिलेले काम करतील असा विश्वास तुमच्यात असला पाहिजे. याशिवाय तुम्ही परतही येऊ शकता.

सु. - मला तुम्हाला फसवण्याची अगदीच इच्छा नाही आणि असे मी जाणीवपूर्वक कधीही करणार नाही.

गां. - ठीक आहे आता मी हा उपवास सोडतो आणि उद्या मी पंजाबकरिता जाईन. तीन दिवसांपूर्वीपेक्षा आता मी तिथे किती तरी अधिक शक्तीनिशी आणि आत्मविश्वासाने जाईन.

सु. - तुम्ही उद्या जाऊ शकत नाही. शांतता स्थिरस्थावर होईपर्यंत कमीतकमी दोनतीन दिवस तरी तुम्ही जाऊ शकत नाही.

महात्मा गांधी - अखेरचं पर्व, खंड ३, पृष्ठ ४८३-५. याशिवाय हरिजन, सप्टेंबर १४, १९४७

----

६७. मित्रांना विनवणी, सप्टेंबर ५, १९४७पूर्वी

(सप्टेंबर ५, १९४७पूर्वी)

ज्या कोणत्या प्रकारे शक्य असेल त्या प्रकारे मदत करण्याकरिता कलकत्त्याला येण्याची आम्हांला परवानगी द्यावी अशी पत्रे आणि तारा गांधीजींना येत होत्या. कलकत्त्याला धावपळ करत येण्याच्या विरोधात गांधीजी मित्रांना सावधगिरीचा इशारा देत होते. त्यांचे म्हणणे होते की अशा प्रकारे लोक आल्यामुळे परिस्थिती चिघळेल. माझ्याजवळ कार्यक्षम परिचारक आणि इतर मदतनीस आहेत. यामुळे अजून शारीरिक मदतीची मला आवश्यकता नाही. संपूर्ण कलकत्त्याप्रमाणेच माझ्या नवीन निवासस्थानात राहण्याकरिता फार कमी जागा आहे. या तुटवड्याच्या परिस्थितीत खाण्यापिण्याचे पदार्थ रेशन दुकानातून घ्यावे लागतात. यामुळे माझे मत आहे की आश्रमवासीयांप्रमाणेच माझ्या या मित्रांनाही स्वाभाविकपणे माझ्याजवळ यावेसे वाटत असले तरी त्यांनी मला समजून घ्यावे आणि माझ्या इच्छेला मान देऊन आपल्या स्वाभाविक इच्छेवर निर्बंध घालावे. उलटपक्षी सध्या तुम्ही जे कर्तव्य पार पाडत आहा त्या कर्तव्याचे काटेकोरपणे पालन करूनच तुम्ही मला मदत करू शकाल. गांधीजी पुढे म्हणाले की मी पूर्णपणे शांत आणि समाधानी आहे आणि संकटप्रसंगी तो मदतीला धावून येईल ही माझी खात्री आहे.

हिंदुस्तान स्टॅन्डर्ड, सप्टेंबर ५, १९४७

----

६८. तरुणांना सल्ला, सप्टेंबर ५, १९४७

(गांधीजींकडे सकाळीच तरुणाचा ओघ लागलेला होता. त्यांनी आपल्याबरोबर देशी बनावटीची शस्त्रे आणली होती व ती गांधीजींच्या स्वाधीन केली होती. डॉ. दिनशा मेहतांनी ती शस्त्रे गांधीजींना दाखवली. त्यावर गांधीजी स्मित करत म्हणाले की “यातील काही शस्त्रे माझ्या जीवनात मी पहिल्यांदाच पाहतो आहे. काल रात्री मी एक स्टेनगन पहिल्यांदाच पाहिली.”)

सप्टेंबर ५, १९४७

शांतता पथकाचे सैनिक म्हणून शस्त्राशिवाय काम करा. (ते तरुण म्हणाले की कलकत्त्यातील शांतताभंग होईल असे कोणतेच काम आम्ही करणार नाही.)

अमृत बझार पत्रिका, सप्टेंबर ५, १९४७

----

६९. श्यामाप्रसाद बंदोपाध्याय यांना पत्र, सप्टेंबर ६, १९४७

कलकत्ता,

सप्टेंबर ६, १९४७

बंधू श्यामा प्रसाद बंदोपाध्याय,

मुसलमान बांधवांना वाचवण्याकरिता आपल्या मित्रांबरोबर जात असताना स्मृतीशचा (मूळ स्रोतात श्रिनिश असे आहे जी स्पष्टपणे चूक आहे. शांती पथकातील शाळेतील मुलामलींना वाचवण्याचा प्रयत्नात स्मृतीश बॅनर्जी हे सप्टेंबर तीनला मारले गेले होते.) शुराप्रमाणे जो मृत्यू झाला त्याबदद्ल मी तुमचे अभिनंदन करतो. त्याच्या मृत्यूबद्दल तुम्ही आणि इतर शोक करणार नाही अशी आशा आहे. माझी इच्छा आहे की आपल्याला एकाऐवजी असे हजारो स्मृतीश मिळावे.

आशीर्वाद

मो. क. गांधी

हिंदी फोटोप्रतीवरून, जी. एन. ६५६७

----

७०. प्रार्थनाप्रवचन, सप्टेंबर ६, १९४७

कलकत्ता,

सप्टेंबर ६, १९४७

उपमहापौरांच्या भाषणाचा उल्लेख करत गांधीजी म्हणाले की निरोपसमारंभ हा शब्द चुकीच्या पद्धतीने वापरला जातो. मी कलकत्त्यात बेलियाघाटातील मुसलमान मित्रांमध्ये माझे घर केले आहे, म्हणजे सोदेपूर येथील खादी प्रतिष्ठानमध्ये नाही. हेमप्रभादेवी आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांना माझी काळजी घेण्याकरिता इथे माझ्या नवीन घरी येण्याची परवानगी देखील मी देणार नाही. सेवेच्या स्वरूपात माझे मुसलमान मित्र मला जे काही देतील त्यावर माझे समाधान असेल. हे ठरवण्यात मी कोणतीही चूक केली नाही. दक्षिण आफ्रिकेत मुसलमानांच्या घरात आरामशीरपणे राहण्याची मला सवय होती.

यानंतर सचिन मित्रा (पाहा आंगशू राणी मित्रा यांना चिठ्ठी, सप्टेंबर ३, १९४७) आणि स्मृतीश बॅनर्जी यांच्या हौतात्म्याचा उल्लेख करत गांधीजी म्हणाले की मला याचे दुःख होत नाही. दोन समुदायांना एक ठेवण्याकरिता अशा प्रकारच्या निष्पाप लोकांचे मरण आवश्यक असते. अशा प्रकराचे हुतात्मे केवळ हिंदूंमध्येच आढळतात असा गैरसमज करून घेऊ नका. हिंदूंना वाचवण्याच्या प्रयत्नात आपले प्राण गमावणाऱ्या किती तरी मुसलमानांची उदाहरणे मी देऊ शकेन. मला माझ्या व्यक्तिगत जीवनात असे अनुभव आलेले आहेत. प्रत्येक समाजात आणि वातावरणात चांगले आणि वाईट आढळत असतात. याच गोष्टीने मला शहीद साहेबांजवळ आणले. शहीद साहेबांना या कामात भागीदार करण्याच्या विरोधात माझ्याकडे अनेक हिंदू आले होते आणि त्यांच्याकडून अनेक पत्रेही आली होती व मी असे करत असल्याबद्दल ते मला मूर्ख ठरवत होते. मी हे सांगायलाच हवे की मी मूर्ख नाही. मी काय करत आहे ते मला माहीत होते. शहीद साहेबांनी भूतकाळात काय केले होते याच्याशी मला काहीही कर्तव्य नाही. परंतु शहीद

साहेब आणि मी एकत्र होतो आणि त्या मूल्यवान दिवसांत त्यांनी मला पूर्ण सहकार्य दिले होते याचा मी साक्षीदार आहे. त्यांच्या अमूल्य सहकार्याशिवाय तुमच्यात काम करणे मला शक्य झाले नसते हे मी मनमोकळेपणाने कबूल करतो. या कामात तनमनाने पूर्णपणे झोकून देण्याबद्दल त्यांच्यातील काही वाईट हेतूचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे आपल्या बुद्धीचा अपमान करणे होईल. त्यांच्याजवळ राजवाड्यासारखा बंगला आहे आणि त्यांना असा भाऊ आहे की ज्याला ते स्वतःपेक्षाही अधिक कुशाग्र बुद्धीचा समजतात. त्यांना एक दुसरा भाऊ आहे ज्याला लंडन येथील गोलमेज परिषदेत भेटण्याचे सौभाग्य मला प्राप्त झाले होते आणि जे ढाका विद्यापीठाचे कुलगुरू होते. त्यांच्या काकांनी, सर अब्दुल्लांनी 'सेईंग्ज ऑफ प्रॉफेट' हे पुस्तक लिहिले आहे. आपण जर हेतूबद्दल शंका घेऊ तर आपण फार मोठी चूक करू. तुम्हाला वा अन्य कोणाला माणसाच्या हेतूबद्दल शंका घेण्याचा अधिकार नसतो. माझ्या कृतीवरून कोणी माझ्या हेतूबद्दल शंका घेत असेल तर मला ते आवडणार नाही. लोकांशी व्यवहार करण्याचा हाच एकमेव मार्ग आहे. तुम्हांला माहीत असले पाहिजे की मला इस्लामचा पहिल्या नंबरचा शत्रू घोषित करण्यात आले होते आणि संपूर्ण देशातून विरोध होत असताना असे करण्यात आले होते. मुसलमानांनी माझ्या वर्तनाचा अशाच प्रकारे निषेध केलेला तुम्हा श्रोत्यांना आवडेल काय?

अखेरीस अशा प्रकारच्या अविश्वासाचा काय परिणाम झाला असता याचा तुम्ही विचार करा. असे करून कदाचित मी सध्याचे ऐक्य नष्ट केले असते आणि पंजाबमध्ये जी यादवी सुरू आहे तिच्यापासून पंजाबला वाचवण्याची जी संधी आहे तीही मी गमावली असती.

यानंतर गांधीजींनी शांतिरक्षणाकरिता शांतिसेनेचा व ती करत असलेल्या अतिशय कठीण कामाचा उल्लेख केला. स्त्रियासुद्धा आपल्या परीने शक्य होईल ते करण्याकरिता पुढे आल्या. सांप्रदायिक ऐक्याकरिता विद्यार्थ्यांनीसुद्धा आपल्या शक्तीपलीकडे काम केले. काही तरुणांनी परवाने नसलेली स्टेनगन, हॅन्डग्रेनेडसारखी विध्वंसक शस्त्रे आणून दिली. ती आणून देण्याइतके धैर्य दाखवल्याबद्दल मी त्यांचे आभार मानले. परवाने नसलेली शस्त्रे परत

करण्यासंबंधीच्या चांगल्या उदाहरणाचे अनुसरण सर्व हिंदू आणि मुसलमान करतील अशी मला आशा आहे. परस्परांवरील व ईश्वरावरील विश्वासाचे हे उदाहरण आहे. जे लोक अशा प्रकारची शस्त्रे दिलेल्या तारखेच्या आत परत करतील त्यांचे शांतता रक्षणाच्या कामात उघडपणे मदत केल्याबद्दल शासन आभार मानेल व अशा प्रकारची शस्त्रे ठेवण्याच्या अपराधाबद्दल आतापर्यंत जी शिक्षा होऊ शकत होती वा पुढे होऊ शकणार असेल ती त्यांना केली जाणार नाही असे मुख्यमंत्र्यांनी मला आश्वासन दिले आहे. यामुळे अशी शस्त्रे ज्यांच्याकडे असतील त्यांनी ती एक तर स्वतः अधिकाऱ्यांना नेऊन द्यावी वा अधिकाऱ्यांना देण्याकरिता ती आपल्या मित्रांना द्यावी.

उपमहापौरांनी मला सांगितले की या सभेची तयारी करण्याकरिता महापालिकेच्या कर्मचाऱ्यांनी पाऊस असूनही रात्रंदिवस काम करून हे मैदान तयार केले. याकरिता मी या कर्मचाऱ्यांचे अभिनंदन करतो.

अखरेचे सांगायचे म्हणजे केवळ एक दिवस दंगली झाल्या नाही म्हणून कलकत्त्यातील आणि बाहेरच्या सर्व समुदायांमधील मित्रांच्या दडपणामुळे मी उपवास सोडला याचा अर्थ आपले प्राण देऊनही त्यांनी शांततरक्षण करावे असा होतो. (पाहा नागरिकांच्या प्रतिनिधींशी चर्चा, सप्टेंबर, ४, १९४७) मी एकाएकी संपवलेल्या उपवासाचा लाभ घेऊन मला मरण पत्करावे लागेल असा अपराध अहेतुकपणे का होईना तुम्ही करू नका. परिस्थितीचे आकलन करण्याकरिता मी स्वतः काही दिवस थांबू शकलो असतो परंतु एन. सी. चटर्जी, अध्यक्ष हिंदू महा सभा, शहीद साहेब आणि इतर अनेक प्रामाणिक लोकांच्या, ज्यांचा नामोल्लेखही करणे शक्य नाही, आणि कलकत्त्यात राहणाऱ्या सर्व लोकांच्या खांद्यावर मी हे ओझे टाकले आहे. गांधीजी म्हणाले की मला सरकारी शक्तीने लादलेली शांतता नको आहे तर तुम्ही प्रस्थापित केलेली शांतता हवी आहे. जर दुर्दैवाने या शांततेचा भंग झाला तर माझ्यासमोर प्राणांतिक उपोषण करण्याशिवाय दुसरा कोणताही पर्याय राहणार नाही. तुम्ही सुज्ञपणा धारण केलेला असल्यामुळे मी आता माझे उपोषण मागे घेतो असे मी मुलांच्या खेळाप्रमाणे दर वेळी म्हणू शकत नाही. ही गंभीर घोषणा मी आधी

बिहारमध्ये, आणि नंतर नोआखालीत केली होती आणि आता कलकत्त्यात करत आहे. माझे जीवन ज्या प्रकारे घडले त्या प्रकारामुळे माझ्यासमोर कोणताही पर्याय नाही. ईश्वराची इच्छा असेल की मी अजूनही सेवा करावी तर तुम्हा सर्वांना तो सद्बुद्धी देईल. कलकत्त्याने समजूतदारपणा दाखवल्यामुळे झालेल्या परिणामांचा विचार करा. याचा अर्थ पूर्व आणि पश्चिम बंगालमध्ये आपोआपच समजूतदारपणा येईल असा होतो. याचा अर्थ बिहार आणि परिणामी पंजाबमध्ये, जिथे ईश्वर मला पाठवत आहे, समजूतदारपणा आला तर संपूर्ण भारतात त्याचे अनुसरण झाल्याशिवाय राहणार नाही. तर ईश्वर तुम्हा सर्वांना मदत करो.

हरिजन, सप्टेंबर २१, १९४७

----

७१. प्रार्थना प्रवचन, सप्टेंबर ७, १९४७

(ही सभा गांधीजींच्या बेलियाघाटातील निवासस्थानावर झाली होती. या भाषणाचा बंगाली अनुवाद एच. एस. सुऱ्हावर्दी यांनी केला होता.)

कलकत्ता,

सप्टेंबर ७, १९४७

गांधीजी म्हणाले की गत काही दिवसात शांतिसेनेने स्पृहणीय काम केले आहे आणि कलकत्त्यात तिची गरज आहे असे दिसते. मी येथून जात आहे परंतु परिस्थितीवर माझी नजर असेल. तुम्ही लोक शांतिसेनेचे असाल तर तुम्ही शांततेकरिता स्वतःचे बलिदान करण्याची तयारी ठेवली पाहिजे. तुम्ही जर स्वतःला खरोखरच शांतिसेनेचे सैनिक समजत असाल तर भांडणाऱ्या गटांमध्ये तुम्ही जाल व ते भांडण थांबवाल. असे करताना तुमचा जीव जाण्याची शक्यता असली तर त्याकरिताही तुम्ही तयार राहाल. तुम्ही तलवारीने नाही तर प्रेमाच्या शस्त्राने लढत असाल.

गांधीजी आपले भाषण पुढे सुरू ठेवत म्हणाले, जे सैनिक युद्धावर जातात ते मरतात आणि जे जिवंत राहतात त्यांचा वीर म्हणून गौरव होतो. महात्मा गांधी पुढे म्हणाले की वास्तवात जे मरतात ते इतरांना जिवंत ठेवतात आणि ते खरे वीरपुरुष असतात. शांतिसेनेच्या काही लोकांना शांततेकरिता प्राण अर्पावे लागले. ते खरे शूरवीर आहेत व त्यांच्या बलिदानाने शांतता प्रस्थापित झाली आहे. ही शांतता कायम टिकणारी आहे काय, ती खऱ्या मैत्रीवर आणि प्रेमावर आधारित आहे काय हे मला पाहायचे आहे.

तुमच्यासमोर अजून एक काम आहे, ज्यांची घरे लुटली गेल्यामुळे वा ज्यांच्या घरांची मोडतोड करण्यात आल्यामुळे ज्यांना आपल्या घरातून परागंदा व्हावे लागले त्यांना परत त्यांच्या घरात आणायचे. ते आपल्या पायावर उभे राहू शकत नाहीत तोपर्यंत तुम्ही त्यांना निवारा दिला

पाहिजे तसेच अन्नपाणीही. केंद्रीय शांतता समितीने या कामाची जबाबदारी घेतली आहे आणि या कामाकरिता निधी गोळा करण्याकरिता एक अर्थसमिती तयार केली आहे. हे काम शक्य असेल तितक्या लवकर केले पाहिजे. बाकीचे लोक हे काम करतात की नाही याकडे तुम्ही लक्ष देऊ नये. गांधीजी म्हणाले की मुसलमान लोक हिंदूंच्या पुनर्वसनाचे काम करतात की नाही हे आम्ही आधी पाहू आणि नंतर या कामाला लागू असे तुम्ही म्हणावे अशी माझी इच्छा नाही. हीच गोष्ट मुसलमानांनाही लागू आहे.

भाषणाचा समारोप करत अखेरीस महात्मा गांधी म्हणाले की प्रत्येकाने चांगले होण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे, इतर काय करतात ते पाहू नये. एकाच्या चांगुलपणाने दुसरा प्रभावित होईल.

अमृत बझार पत्रिका, सप्टेंबर ८, १९४७

----

७२. एक टिपण, सप्टेंबर ७, १९४७नंतर

(सप्टेंबर ७, १९४७नंतर)

(७ सप्टेंबर १९४७ला लिहिलेल्या पत्राच्या पाठीमागे हा मजकूर लिहिलेला आहे.)

फुलवाणी शरीफ येथील एक गृहस्थ काल मला भेटायला आले होते. त्यांनी सांगितले की परत येणाऱ्या मुसलमानांना हिंदू त्यांच्या शेतीची लागवड करू देत नाहीत आणि त्यांना धमक्या देत आहेत. बाहेरचे शीख येतात आणि सर्व प्रकारच्या गोष्टी त्यांना सांगतात. हे जर बरोबर असेल तर या प्रकरणाची चौकशी करा आणि अशा प्रकारचे वर्तन करण्यापासून लोकांना परावृत्त केले पाहिजे. आवश्यक असेल तर तुम्ही हे टिपण प्रकाशित करू शकता. एका नग्न स्त्रीचे खोटे चित्र वाटले जात आहे. हे जर खरे असेल तर ही फार वाईट गोष्ट आहे.

हिंदी मायक्रोफिल्मवरून, गांधीजींशी संबंधित असलेली कागदपत्रे. सौजन्य नॅशनल आर्कीव्हज ऑफ इंडिया.

* * * * *